

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

СЮЙ Шіші

УДК: 1: 172.12:124.5:167 (043.5)

**АКТИВНЕ ГРОМАДЯНСТВО В ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СУСПІЛЬСТВІ:
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ**

033 Філософія

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Сюй Шіші
(підпис, прізвище та ініціали здобувача)

Подається на здобуття освітнього ступеня
доктора філософії

Науковий керівник:

ПАНЧЕНКО Леся Миколаївна,

кандидат філософських наук, професор,
професор кафедри соціальної філософії,
філософії освіти та освітньої політики

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Сюй Ш. Активне громадянство в глобалізованому суспільстві (соціально-філософський аналіз). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії за спеціальністю 033 Філософія. – Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, 2023.

Проаналізувавши поняття активного громадянства у філософському і загальнонауковому дискурсі запропоновано авторську дефініцію поняття: активне громадянство – це тип відносин між людиною і державою, за якого індивід має визнані громадянські, політичні і соціальні права та діяльно використовує їх для участі в політичному житті та розбудові держави. Спираючись на концепт соціального капіталу П. Бурдьє, у структурі активного громадянства виділено три рівні: а) мікрорівень (індивідуальні домогосподарства та «низові» ініціативи); б) мезорівень (горизонтальні та вертикальні відносини між групами активних громадян); в) макрорівень (інституційне та політичне середовище, яке служить середовищем для активного громадянства). Проаналізовано дві найбільш поширені концепції громадянства – «республіканську» та «неоліберальну». Показано, що освіта, соціальна відповідальність та знання є трьома наріжними каменями активного громадянства.

Розглянувши генезу ідеї активного громадянства в історії філософії виявлено, що існує тісний зв'язок між активним громадянством та трансформацією суспільно-політичної думки протягом історії. Філософська спадщина Стародавнього Китаю та Античності дає нам урок щодо суспільного характеру діяльності людини, де громадянська активність є формою політичної дії. Маємо звернути увагу на ідею поєднання суб'єктивного самоздійснення людини та її приналежності до держави, а також на чесноти – мужність і помірність. Доба Середньовіччя, через домінування християнської етики, дещо маргіналізувала питання активного громадянства, висунувши на передній план

особистість не стільки як громадянина, пропонуючи в якості ідеалу високоморальну віруючу особистість. Доба Відродження із етосом індивідуальності, на передній план філософських теорій виводить вільну людину із творчими здібностями, здатну раціонально вмонтовуватись у соціальні механізми, утверджуючи універсальне благо, цінності гуманізму та гідності. Філософські принципи громадянської активності у добу постмодерну полягають не так у добровільній відмові від опіки держави, скільки у відмові від держави як соціального інституту взагалі.

Дослідивши активне громадянство в контексті діалектики глобального та національного, доведено, що вплив глобалізації на суспільство опосередковується цінностями громадянського суспільства та соціального капіталу. У філософському розумінні розвинене громадянське суспільство як завершена юридична форма морально обумовленого життя, є чи не найбільш ідеальним продуктом історії цивілізації. Першою тенденцією трансформації активного громадянства є економічна лібералізація. Другою особливістю, що визначає зміни в активному громадянстві, є політичний плюралізм. Основу діяльності сучасної держави становить контроль з боку активних громадян. У цих умовах контрольна функція інституту громадянства стає вкрай важливою для сталого існування політичних режимів та досягнення політичної стабільності. Ще однією тенденцією трансформації активного громадянства є зростання ролі держави у процесах, які мають глобальний характер. Варто виділити два рівні трансформації активного громадянства в епоху глобалізації. Перший – інтеріоризаційний, і другий – екстеріоризаційний. Доведено, що активне громадянство – це не лише соціальний зв'язок людей, а ще й спосіб існування, характерний для будь-якої цивілізованої людської спільноти. Дослідження активного громадянства показали, що у даній моделі «активної участі» для забезпечення контролю над громадським життям не існує жодної необхідності – достатньо створити законодавчі механізми, що регулюють процеси узгодження думок громадян щодо різних аспектів їхнього життя.

Дослідивши антропологічний вимір активного громадянства в епоху глобалізації, запропоновано антропологічний проєкт активного громадянина як людини, яка плідно розв'язує протріччя глобального та національного на рівні світогляду, та ефективно реалізує стратегії актуалізації особистості. Доведено, що він має орієнтуватися на умінні розв'язувати суперечності, які повсякчас виникають у житті індивіда, а також на соціальну відповідальність для створення позитивних змін. Їх умови – це не стільки раціональні поняття, а більше ірраціональні переживанням зовнішнього світу почуття. Доведено, що активність людини має зв'язок із уявленням людини про сенс життя. Основне завдання громадянина на етапі формування «активного громадянства» полягає не в тому, щоб делегувати владу обраним у ході виборів індивідам, а у виробленні власної концепції суспільного життя, при якій він перестане потребувати обраних владних менеджерів. Показано, що активне громадянство стає необхідним, щоб розвивати нову якість суспільного життя, її адекватність духу часу, наприклад, у питанні оборони власної держави від агресії іншої держави.

Виявивши аксіологічні орієнтири глобалізації активного громадянства, продемонстровано, що глобалізація активного громадянства має помітний ціннісний вектор на прагматизм і утилітаризм. У ціннісній структурі глобалізованого суспільства вказано на її принципову мережевість, антиєрархічність. Проаналізовано ціннісну палітру активного громадянства серед якої виділено три ключові цінності, які є провідними – демократія, права людини, міжкультурне розуміння. Констатовано, що на рубежі століть крізь туман неспроявлених ідей стали проступати аксіологічні контури нового світу – світу, в якому головною цінністю стала не якість людського спілкування, а кількість інформації, швидкість та частота її передачі. Саме швидкість обміну інформацією із найбільшою силою впливає на якість людського життя.

Проаналізувавши соціокультурні детермінанти активного громадянства у XXI столітті, описано чотири головні складові системи соціокультурних детермінантів активного громадянства: по-перше, політичні традиції, по-друге,

соціальна стратифікація, по-третє, цінності, які домінують у суспільстві, по-четверте, практики імплементації. Політичні традиції можуть бути як демократичними, так і авторитарними (де діяльність активних громадян особливо важлива). Аналіз соціальної стратифікації показав, що андерклас – безробітні та маргінали є лідерами практично усіх рухів протесту, але організувати їхній стихійний протест можуть лише професіонали, кістяк яких складають представники «середнього класу». Імплементація ідей активного громадянства на прикладі українських організацій показала як один народ – український – може стати світовим лідером у галузі активного громадянства, захисту прав людини і надихати інші народи на формування глобального гуманістичного руху.

Здійснивши ревізію ролі освіти та виховання як чинників формування активного громадянства, вдалося висвітлити освітній вимір проблеми формування активних громадян у широкому віялі освітніх інструментів. Продемонстровано, що в умовах глобального суспільства XXI ст., активне громадянство перебуває не тільки у фокусі дисциплін соціогуманітарного профілю, що мають високий виховний потенціал за своїм призначенням, але й є включеним в якості освітнього ідеалу інших дисциплін та неформальної освіти. Дані світові тенденції мають бути змістовно відрефлексовані українською філософією освіти та освітньою теорією, аби бути успішно «вбудованими» в український освітній простір, забезпечивши рух для розвитку активного громадянства ширшим набором освітніх інструментів.

Запропонувавши принципи формування активного громадянства (цілеспрямованість; систематичність; діяльнісний підхід; урахування культурної ідентичності; інтеграція; державно-громадське партнерство), показано, що в Україні слід враховувати контури методологічної проблеми негативних та позитивних інтерпретацій феномену громадянського активізму. Проаналізовано феномен волонтерства як окремий прояв ширшого явища, яке називається громадянський активізм. Досвід волонтерства в Україні демонструє закономірність – чим гнучкішою є політика держави, тим більшою є соціальна

активність громадян. Доведено, що у фокусі громадянського активізму перебувають проблеми, що стримують реалізацію громадянами прав та свобод у відповідних соціальних вимірах – екологія, освіта, транспорт, система оподаткування чи розподілу видатків тощо. Формування активного громадянства має супроводжуватися співпрацею українських громадських активістів із зарубіжними колегами, адже обмін досвідом більш важливий саме для України як молодої демократії. Водночас українці теж можуть багато чому навчити європейців, оскільки мають унікальний досвід захисту прав і свобод.

Ключові слова: громадянство, активне громадянство, глобалізація, цінності, людина, держава, освіта.

ABSTRACT

Xu Sh. Active citizenship in a globalized society (a socio-philosophical analysis). Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the higher education degree of Doctor of Philosophy in specialty 033 Philosophy. Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv, 2023.

After analyzing the concept of active citizenship in the philosophical and general scientific discourse, the author's definition of the concept is proposed: active citizenship is a type of relationship between a person and the state in which an individual has recognized civil, political, and social rights and actively uses them to participate in political life and development of the state. Based on P. Bourdieu's concept of social capital, three levels are distinguished in the structure of active citizenship: a) micro-level (individual households and “grassroots” initiatives); b) meso-level (horizontal and vertical relations between groups of active citizens); c) macro-level (an institutional and political environment that serves as an environment for active citizenship). The two most widespread concepts of citizenship, “republican” and “neoliberal”, are analyzed. It is shown that education, social responsibility, and knowledge are the three cornerstones of active citizenship.

Having considered the genesis of the idea of active citizenship in the history of philosophy, it was found that there is a close connection between active citizenship and the transformation of social and political thought throughout history. The legacy of Ancient China and Antiquity teaches us a lesson about the social nature of the human activity, where civic activism is a form of political action. We should pay attention to combining a person's subjective self-realization and belonging to the state, as well as to the virtues of courage and moderation. The Middle Ages, due to the dominance of Christian ethics, somewhat marginalized the issue of active citizenship, bringing to the fore the individual not so much as a citizen, offering as an ideal a highly moral believing individual. With its ethos of individuality, the Renaissance brought a free man with creative abilities to the forefront of philosophical theories, capable of rational integration into social mechanisms, affirming the universal good, and the values of humanism and dignity. Philosophical principles of civic activism in the postmodern era do not consist so much in the voluntary refusal of the state's guardianship as in the refusal of the state as a social institution in general.

Having studied active citizenship in the context of the dialectic of global and national, it has been proven that the values of civil society and social capital mediate the impact of globalization on society. In a philosophical sense, a developed civil society as a completely legal form of morally determined life is almost the ideal product of the history of civilization. The first trend of active citizenship transformation is economic liberalization. The second feature that determines changes in active citizenship is political pluralism. Active citizens control the basis of the activity of the modern state. In these conditions, the control function of the institution of citizenship becomes extremely important for stabilizing political regimes and achieving political stability. Another trend in the transformation of active citizenship is the growing role of the state in global processes. It has the sense to distinguish two levels of transformation of active citizenship in the era of globalization. The first is interiorization, and the second is exteriorization. It has been proven that active citizenship is not only a social connection of people but also a way of existence characteristic of any civilized human community. Studies of active citizenship have

shown that in this model of “active participation”, there is no need to ensure control over public life – it is enough to create legislative mechanisms that regulate the processes of harmonizing citizens’ opinions regarding various aspects of their lives.

Having studied the anthropological dimension of active citizenship in the era of globalization, an anthropological project of an active citizen as a person who fruitfully resolves the contradictions of the global and national worldview and effectively implements strategies of personal actualization is proposed. It has been proven that person should focus on the ability to resolve contradictions that constantly arise in an individual’s life, as well as on social responsibility to create positive changes. Its conditions are not so many rational concepts but rather irrational feelings experienced by the external world. It has been proven that human activity is related to a person’s idea of the meaning of life. The main task of a citizen at the stage of formation of “active citizenship” is not to delegate power to characters chosen during the elections but to develop one’s personal concept of social life, in which he will cease to need elected powerful managers. It is shown that active citizenship becomes necessary to develop a new quality of social life, its adequacy to the spirit of the times, for example, in defending one’s own state against the aggression of another state.

Having revealed the axiological orientations of the globalization of active citizenship, it is demonstrated that the globalization of active citizenship has a noticeable value vector on pragmatism and utilitarianism. The axiological palette of active citizenship was analyzed, among which three key values were highlighted, which are leading – democracy, human rights, intercultural understanding. It was established that at the turn of the century, through the fog of unmanifested ideas, the axiological contours of a new world began to appear – a world in which the primary value was not the quality of human communication but the amount of information, the speed, and frequency of its transmission, the consumption of which is the only form of exchange. The speed of information exchange has the greatest impact on the quality of human life.

Having analyzed the sociocultural determinants of active citizenship in the 21st century, four central component systems of sociocultural determinants of active

citizenship are described: first, political traditions; second, social stratification; third, values that dominate society; fourth, implementation practices. Political traditions can be both democratic and authoritarian (where the activities of active citizens are significant). The analysis of social stratification showed that the underclass – the unemployed and the marginalized - are the leaders of almost all protest movements. However, only professionals, whose backbone consists of the “middle class” representatives, can organize their spontaneous protest. Among the values that are sociocultural determinants of the development of active citizenship, three are highlighted: democracy, human rights, and intercultural understanding. The implementation of the idea of active citizenship in the example of Ukrainian organizations showed how one nation – Ukrainian – can become a world leader in the field of active citizenship and protection of human rights and inspire other nations to form a global humanistic movement.

Having reviewed the role of education and upbringing as factors in the formation of active citizenship, it was possible to highlight the educational dimension of the problem of the formation of active citizens in a wide range of educational tools. It has been demonstrated that in the conditions of the global society of the 21st century, active citizenship is not only the focus of disciplines of a socio-humanitarian profile, which have a high educational potential for their purpose but is also included as an educational ideal of other disciplines and non-formal education. These global trends should be meaningfully reflected by Ukrainian educational philosophy and educational theory to be successfully “embedded” in the Ukrainian educational space, providing the movement for the development of active citizenship with a broader set of educational tools.

Proposing the principles of formation of active citizenship (purposefulness; systematicity; activity approach; consideration of cultural identity; integration; state-public partnership), it is shown that in Ukraine the contours of the methodological problem of negative and positive interpretations of the phenomenon of civic activism should be taken into account. The phenomenon of volunteerism is analyzed as a separate manifestation of a broader phenomenon called civic activism. The experience

of volunteering in Ukraine demonstrates a regularity – the more flexible the state policy, the greater the social activity of citizens. It has been proven that civic activism focuses on issues that prevent citizens from realizing their rights and freedoms in the relevant social dimensions – ecology, education, transport, the system of taxation or distribution of expenses, etc. Active citizenship should be formed by the cooperation of Ukrainian public activists with foreign colleagues because the exchange of experience is more important for Ukraine as a young democracy. At the same time, Ukrainians can also teach Europeans a lot, as they have unique experiences in protecting rights and freedoms.

Keywords: citizenship, active citizenship, globalization, values, person, state, education.

Список публікацій здобувача

Публікації у фаховому виданні, що індексується наукометричною базою Web of Science:

1. Xu Shishi. The Phenomenon of Active Citizenship: The Dialectics of Global and National Discourses. *Philosophy and Cosmology*, 2023, Volume 30, 88-96. <https://doi.org/10.29202/phil-cosm/30/8>

Публікації у вітчизняних фахових виданнях:

1. Сюй Шіші. Активне громадянство у глобалізованому світі: філософсько-освітні імплікації. *Філософія освіти*, 2021, Вип. 27(2), С. 148–159. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2021-27-2-10>
2. Сюй Шіші. Потенціал наукової освіти у розвитку активного громадянства: аксіологічний вимір. *Освітній дискурс : збірник наукових праць*, 2021. Випуск 38 (11-12). С. 36-45. [https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.38\(11-12\)-8](https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.38(11-12)-8)
3. Сюй Шіші. Розвиток ідеї активного громадянства в історії філософії. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*, 2022, №3. С.74-81. <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.3.11>

Публікації у закордонному фаховому виданні:

1. Xu Shishi. Active citizenship in the challenges of civilizational development. *Knowledge, Education, Law, Management*, 2022, № 5 (49), PP. 61-65. <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.5.11>

Інші публікації:

1. Сюй Шіші. Активне громадянство у викликах військових конфліктів. *Післявоєнний світ: люди, проблеми, цінності: зб. матеріалів міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. Київ, 15 квітня 2022 р. / Редколегія: В.П. Андрущенко (голова), І.Г. Ветров (заст.голови, відп.ред.), Г.М. Торбін (заст.голови), О.В. Потильчак (упорядн.)*. К.: 7БЦ., 2022. С.60-61.
2. Шіші Сюй. Активне громадянство як освітній ідеал. *Молода наука – 2022: соціально-освітні розвідки: Збірник матер. III всеук. наук.-практ. заочно-дист. конф.* Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2022. С.21-22.
3. Шіші Сюй. Дискурс активного громадянства в умовах соціальної турбулентності та геополітичних викликів. *Актуальні проблеми науки, освіти та суспільства: теорія і практика: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 16 червня 2022 р.)*. Полтава: ЦФЕНД, 2022. С.49-50.
4. Шіші Сюй. Феномен громадянського активізму у його негативних та позитивних інтерпретаціях. *Розвиток наукової думки постіндустріального суспільства: сучасний дискурс: матеріали IV Міжнародної наукової конференції, м.Вінниця, 1 липня, 2022р.* Вінниця: Європейська наукова платформа, 2022. С.183-184.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АКТИВНОГО ГРОМАДЯНСТВА	23
1.1. Поняття активного громадянства у філософському та соціально- гуманітарному дискурсі.....	23
1.2. Генеза ідеї активного громадянства в історії філософії.....	45
Висновки до першого розділу.....	59
РОЗДІЛ 2. ГЛОБАЛІЗОВАНЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ АКТИВНОГО ГРОМАДЯНСТВА.....	65
2.1. Активне громадянство в контексті діалектики глобального та національного	65
2.2. Антропологічний вимір активного громадянства в епоху глобалізації	84
2.3. Аксиологічні орієнтири глобалізації активного громадянства	106
Висновки до другого розділу	122
РОЗДІЛ 3. ПРАКСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЄКТУ АКТИВНОГО ГРОМАДЯНСТВА	130
3.1. Соціокультурні детермінанти розвитку активного громадянства у XXI столітті.....	130
3.2. Переосмислення ролі освіти та виховання як чинників формування активного громадянства	146
3.3. Принципи формування активного громадянства в Україні.....	170
Висновки до третього розділу.....	183
ВИСНОВКИ	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	195

ВСТУП

Актуальність дослідження. Актуальність вивчення активного громадянства пов'язана з питанням про структуру суспільства та філософським контекстом взаємодій між різними його елементами. Зокрема, актуальними є проблеми вибору ефективного соціально-політичного устрою, суспільної етики, моральних правовідносин, суспільних ідеалів, домінуючих цінностей, розвитку соціального капіталу тощо. До того ж вивчення проблеми громадянства через призму філософії робить її ще глибшою, а всі суперечності, що виникають, і складні питання отримують відображення в системі понять «активізму» і «громадянства».

Особливої актуальності вивчення активного громадянства набуває в епохи соціально-економічних та політичних потрясінь, у періоди масових міграцій, пертурбацій та соціально-політичних зрушень, у тому числі воєн та революцій. Активіст, як ми побачимо далі, це і є громадянин, адже він є частиною політичного механізму, і саме його життєвий шлях та ціннісна спрямованість діяльності дозволяють, із достатнім ступенем достовірності, спрогнозувати наслідки політичних та соціальних змін у суспільстві.

Складність експлікації поняття активного громадянства пояснюється тим, що цей феномен включає різні, іноді дуже різнорідні інтерпретації та фактори, від яких залежать його розуміння, внутрішня форма і засоби вираження. З одного боку, активне громадянство є теоретичною конструкцією, яка пов'язує людину і державу через систему прав, а з іншого – практичною формою політичної участі, яка супроводжується інтенсифікацією процесів створення, накопичення і трансляції соціального капіталу.

Додаткову актуальність проблемі активного громадянства додає вплив глобалізаційних трендів, таких як взаємного проникнення, взаємовпливу, обміну та трансформації різних культур. Тут можна говорити про глобальну економічну інтеграцію, вплив економічних процесів на політику, культурну дифузію тощо. У теоретичному плані, формування понять, що пов'язані з глобальним

розвитком, ускладнено відсутністю універсальної моделі, яка б синтезувала цей розвиток у межах однієї концепції. У різних науках використовується кілька таких моделей – економічних, політичних та культурних, однак більшість їх є лише наближенням до дійсності, не описує її повністю, що актуалізує спроби соціально-філософського аналізу.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Питанню громадянства загалом, та активного громадянства, зокрема, приділяли увагу ряд дослідників як минулих, так і сучасних. Одним із перших проблему взаємин людини та держави підняв видатний китайський філософ Конфуцій, який вважав, що правильне громадянське виховання є важливим чинником розвитку держави, адже кожна людина має знати своє місце у суспільстві, бути відповідальною перед співгромадянами, коритися державі, але, водночас, мати високий рівень самоорганізації. Конфуція можна вважати родоначальником східної традиції у розумінні громадянства. З іншого боку, існує західна традиція розуміння громадянства, засновником якої можна вважати Платона. Серед класичних праць відмітимо таку як «Держава», де філософ висуває особисту мужність, самодостатність у якості центральної чесноти громадянина.

Серед сучасних західних дослідників слід назвати П. Магнетте, який аналізує метаморфози в думки таких класиків, як Макіавеллі, Локк і Руссо, і представляє цікаву дискусію про неоднозначне ставлення Маркса до ідеалу рівного громадянства. Також слід відмітити Г. Йоссі, який розкриває проблему активного громадянства в контексті таких феноменів як подвійне і множинне громадянство. К. Кестер показує справедливість критики активного та глобального громадянства, оформлених як ключові стовпи ліберального світу. Г. Шафір досліджує проблему актуального громадянства поза його емоційним резонансом і культурними розгалуженнями. Б. Хоскінс та М. Машеріні аналізують активне громадянство в європейському контексті як широкий діапазон участі, заснованої на цінностях. О. Ача критикує неспроможність аналітичних можливостей, наданих постмодернізмом, пояснити те, що відбувається, в глобальному громадянстві. А. Фавелл наголошує, що

громадянство як теоретична концепція, вийшла далеко за межі її формального юридичного значення і наразі має розглядатися у символічних, афективних та моральних вимірах. Також А. Альба-Мераз визначає громадянство як складний феномен і визнає присутність глибокої глобальної логіки в процесах громадянської ідентичності. Одним із цікавих емпіричних досліджень громадянства є робота П. Густафона, який досліджує проблему подвійного громадянства на прикладі Швеції і показує зв'язок між офіційним(-ими) громадянством(-ями) і конструкцією самоідентичності.

Серед українських дослідників феномену громадянства та громадянських цінностей варто назвати імена таких вчених як В. Андрущенко, М. Бойченко, В. Вашкевич, В. Воронкова, А. Добровольська, Є. Головаха, С. Куцепал, М. Михальченко, В. Муляр, Г. Науменко, Т. Розова, З. Самчук та ін.

Щодо дисертаційних досліджень громадянства, то вони здебільшого виконувались в межах юридичних наук: І. Софінська «Філософсько-правова доктрина громадянства» (Львів, 2019); Я. Фенич «Адміністративно-правове забезпечення права на громадянство в Україні» (Ужгород, 2019); О. Сподинський «Конституційно-правові підстави набуття та припинення громадянства в Україні та країнах Європейського Союзу: порівняльний аналіз» (Київ, 2021) та ін.

Водночас, не дивлячись на те, що проблемі активного громадянства вже присвячено чимало робіт з права, соціології, економіки, політології, державного управління, педагогіки та інших наук, філософського узагальнення ця проблема ще не отримала. Світоглядно-ідеологічну парадигму активного громадянства як соціального капіталу, її значення в стратегії державної політики України, в наявній для вивчення джерельній базі знайти не вдалося.

Актуальними й малодослідженими є також теоретико-методологічні засади активного громадянства у філософському та загальнонауковому дискурсі, генеза ідеї активного громадянства в історії філософії. Викликає науковий інтерес проникнення у сутність глобалізованого суспільства, аналіз активного громадянства в контексті діалектики глобального та національного,

соціокультурні детермінанти активного громадянства у XXI столітті. Цікавим полем для дослідження видається переосмислення ролі освіти та виховання як чинників формування активного громадянства, а також принципи формування активного громадянства в Україні.

Враховуючи актуальність, теоретичну і практичну важливість та недостатню розробленість проблематики, авторка обрала її у якості теми цього дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота пов'язана із науковою темою кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Філософська парадигма глобальних трансформацій суспільства і освіти: теоретичні та прикладні аспекти» (номер державної реєстрації 0117U004972).

Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол №10 від 22 лютого 2018 р.).

Мета дисертаційного дослідження – соціально-філософський аналіз феномену активного громадянства в глобалізованому суспільстві.

Для досягнення мети необхідно вирішити такі **завдання**:

- проаналізувати поняття активного громадянства у філософському і соціально-гуманітарному дискурсі;
- дослідити генезу ідеї активного громадянства в історії філософії;
- виявити особливості активного громадянства у контексті діалектики глобального та національного;
- дослідити антропологічний вимір активного громадянства в епоху глобалізації;
- виявити аксіологічні орієнтири глобалізації активного громадянства;
- проаналізувати соціокультурні детермінанти активного громадянства у XXI столітті;

- здійснити ревізію ролі освіти та виховання як чинників формування активного громадянства;
- запропонувати принципи формування активного громадянства в Україні.

Об'єктом дослідження є феномен громадянства як елемент соціальної дійсності.

Предмет – філософська парадигма активного громадянства у глобалізованому суспільстві.

Методи дослідження. Методологія дослідження феноменів громадянство та активне громадянство базується на використанні міждисциплінарного комплексного підходу із застосуванням як загальнонаукових, так і конкретно-наукових принципів та методів пізнання. Зокрема, для досягнення мети цієї праці використовуються класичні принципи – науковості, об'єктивності, єдності теорії і практики, єдності історичного і логічного, системності. В дисертації використовуються методи аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння, інтерпретації, концептуалізації, що в сукупності забезпечило досягнення поставлених завдань дослідження активного громадянства в добу глобалізації.

Зокрема, системний підхід дав можливість знайти і проаналізувати соціокультурні детермінанти активного громадянства. Принцип історизму забезпечив суспільно-історичну реконструкцію соціально-філософських ідей активного громадянства і дозволив виявити специфіку активного громадянства на певних ступенях розвитку соціуму. Принцип розвитку дозволив зорієнтувати соціально-філософське пізнання активного громадянства у його сходженні від простих форм організації до більш складних.

У роботі використовується постмодерністська методологія дослідження феномену активного громадянства, яка характеризується відмовою від традиційних, лінійних та ієрархічних способів мислення та зосередженістю на складних, фрагментованих та множинних вимірах реальності. Вивчаючи феномен активного громадянства, постмодерна методологія наголошує на різноманітності досвіду та поглядів різних індивідів і груп, а також на необхідності досліджувати шляхи, за допомогою яких влада та нерівність

формують доступ і можливості для активного громадянства. Це також підкреслює важливість мови та дискурсу у формуванні значень і практик активного громадянства, а також необхідність критичного аналізу домінуючих дискурсів та наративів, які визначають, що означає бути активним громадянином.

У якості методологічного припущення, ми висуваємо гіпотезу, згідно якої розуміння поняття «активне громадянство» є похідним від родового поняття «громадянство» та може бути застосовано для аналізу ключових проблем сучасного суспільства, пов'язаних із сучасною культурою, політикою та правами людини.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що:

Вперше:

- окреслено та проаналізовано соціально-філософський вимір феномену активного громадянства в глобалізованому суспільстві XXI століття. Визначено активне громадянство як тип відносин між людиною і державою, за якого індивід має визнані громадянські, політичні і соціальні права, та використовує їх для участі в політичному житті та розбудові держави;
- спираючись на концепт соціального капіталу П. Бурд'є, у структурі активного громадянства виділено три рівні: мікрорівень (індивідуальні домогосподарства та «низові» ініціативи); мезорівень (горизонтальні та вертикальні відносини між групами активних громадян); макрорівень (інституційне та політичне середовище, яке служить середовищем для активного громадянства);
- обґрунтовано два вектори трансформації активного громадянства в епоху глобалізації: інтеріоризаційний (спрямований на внутрішні потреби людини – потреба в безпеці) і екстеріоризаційний (спрямований на зовнішній світ – потреба у визнанні);
- у структурі соціокультурних детермінантів активного громадянства у XXI столітті описано чотири головні складові: по-перше, політичні

традиції, по-друге, соціальна стратифікація, по-третє, цінності, які домінують у суспільстві, по-четверте, практики імплементації активного громадянства.

Уточнені:

- особливості глобалізованого суспільства у дискурсі становлення сучасного світу та активного громадянства. З позицій сучасності, показана криза глобалізації в класичному значенні слова: йдеться про кризу реальної та номінальної політичної влади, яка часто не поєднується одна з одною, адже у багатьох країнах ще сильніше проявляється прагнення «міцної державності» і зниження ролі громадянського суспільства;
- уявлення про антропологічний проєкт активного громадянина як людини, яка плідно розв'язує протиріччя глобального та національного на рівні світогляду, та ефективно реалізує стратегії актуалізації особистості. Йдеться про здатність орієнтуватися та розв'язувати суперечності, які повсякчас виникають у житті індивіда, а також про соціальну відповідальність для створення позитивних змін;
- палітра аксіологічних орієнтирів активного громадянства в умовах глобалізації, зокрема, обґрунтовано значення трьох основних цінностей – демократії, прав людини, а також міжкультурного розуміння. Ці орієнтири служать основою для орієнтирів у складному та швидко мінливому ландшафті сучасного суспільства. Віддаючи перевагу цим цінностям, активні громадяни можуть працювати над створенням більш справедливого, відкритого та рівноправного світу.

Додатковий розвиток отримали положення про:

- зв'язок між активним громадянством та трансформацією суспільно-політичної думки протягом історії. Аналіз спадщини мислителів Стародавнього Китаю, Античності, Середньовіччя, Відродження, Нового часу та сучасності виявив еволюцію розуміння активного громадянства від об'єктивної приналежності людини певній спільності

чи державі до суб'єктивного самоздійснення людини як глобального громадянина. Еволюція активного громадянства від античності до епохи глобалізації відзначалася поступовим розширенням прав і обов'язків громадян, а також посиленням акценту на колективній діяльності у формуванні суспільства;

- суспільний характер діяльності людини, де громадянська активність є формою політичної дії. Показано, що східна традиція апелює до колективного, а західна – до індивідуалістичного потрактування громадянства. Простежено поєднання суб'єктивного самоздійснення людини та її приналежності до держави, а також наявність чеснот – мужності і помірності;
- ролі освіти та виховання як чинників формування активного громадянства. Вдалося висвітлити освітній вимір проблеми формування активних громадян у широкому віялі освітніх інструментів. Продемонстровано, що в умовах глобального суспільства XXI ст., активне громадянство перебуває не тільки у фокусі дисциплін соціогуманітарного профілю, що мають високий виховний потенціал за своїм призначенням, але й є включеним в якості освітнього ідеалу інших дисциплін та неформальної освіти;
- принципи формування активного громадянства в Україні (цілеспрямованість; систематичність; діяльнісний підхід; урахування культурної ідентичності; інтеграція; державно-громадське партнерство). Показано, що в Україні слід враховувати контури методологічної проблеми негативних та позитивних інтерпретацій феномену громадянського активізму. Імплементация ідей активного громадянства на прикладі українських громадських організацій та волонтерських рухів показала як один народ – український – може стати світовим лідером у галузі активного громадянства, захисту прав людини і надихати інші народи на формування глобального гуманістичного руху за права людини.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів визначається актуальністю для соціально-філософського дискурсу України дослідженням феномену активного громадянства та отриманими положеннями новизни. Теоретичне значення концептуалізації активного громадянства в контексті глобалізації полягає в розумінні того, як індивіди та громади можуть брати участь у все більш взаємопов'язаному та складному світі, і як глобальні виклики можна вирішувати шляхом колективних дій та активізації громадян. Ця концептуалізація підкреслює важливість визнання та цінування різноманітних форм громадянства, включаючи транснаціональне та цифрове громадянство, а також сприяння інклюзивній та справедливій участі в глобальних процесах прийняття рішень. Вона також наголошує на необхідності критичного аналізу відносин влади та нерівності в глобальній системі, ролі активного громадянства в просуванні соціальної справедливості та прав людини в глобальному масштабі.

Практична значущість дослідження феномену активного громадянства полягає в публікації основних результатів дослідження у наукових статтях та в апробації на науково-практичних конференціях і семінарах. Розроблені в процесі написання матеріали дисертаційного дослідження активного громадянства можуть бути використані у науковій роботі та у навчальному процесі закладів освіти. Матеріали дисертації можуть стати основою удосконалення курсів філософії, соціальної філософії, політології, педагогіки, освітньої політики для здобувачів закладів вищої освіти.

Висновки роботи з дослідження активного громадянства можуть бути використані при розробці політик, підготовці нових нормативних і методичних документів у галузі громадянства, розвитку соціальної сфери, інформаційної політики, а також при участі в розробці державних та регіональних програм розвитку вищої освіти тощо.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження активного громадянства доповідались та обговорювались на засіданні кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, а також на під час роботи наукових

конференцій всеукраїнського та міжнародно рівнів, а саме: Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Післявоєнний світ: люди, проблеми, цінності» (15 квітня 2022 р., м. Київ); III Всеукраїнська науково-практична заочно-дистанційна конференція «Молода наука – 2022: соціально-освітні розвідки» (27 квітня 2022 р., м. Київ); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми науки, освіти та суспільства: теорія і практика» (15 червня 2022 р., м. Полтава); IV Міжнародна наукова конференція «Розвиток наукової думки постіндустріального суспільства: сучасний дискурс» (01 липня 2022 р., м. Вінниця) та ін.

Публікації. Основні положення дисертації відображено у 9 публікаціях, з них: 1 – у фаховому виданні, що індексується наукометричною базою Web of Science, 3 – у фахових виданнях з філософських наук, 1 – у закордонному фаховому виданні, що індексується міжнародними наукометричними базами, та 4 – тези наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Відповідно до завдань, реалізованих у дисертаційному дослідженні, було визначен структуру роботи, що складається зі вступу, трьох розділів (містять у собі 8 підрозділів), висновків до розділів, загальних висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи 213 сторінок, з них – 180 основного тексту. Список використаних джерел складається з 214 позицій, з них 113 – іноземні джерела.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АКТИВНОГО ГРОМАДЯНСТВА

1.1. Поняття активного громадянства у філософському та соціально-гуманітарному дискурсі

Сучасне суспільство характеризується все зростаючим динамізмом, пов'язаним із прискоренням темпу життя, розвитком інформаційних технологій, зростаючими швидкостями переміщення людей та товарів. Людство поступово переходить від відносно стабільного та цілком передбачуваного цивілізаційного етапу. Поряд із цим, збільшується і ступінь соціального відчуження та реактивації людини. Як результат – суспільство починає відчувати складнощі із задоволенням елементарних людських потреб. Найбільш яскраво ці процеси проявляються у політичній, економічній та культурній сфері. Сучасна політична культура позбавляється тих духовних та емоційних зв'язків між громадянином і державою, які створювалися протягом багатьох століть, і які надавали їй стійкості та ціннісної визначеності. Говорити про розвиток соціального життя сьогодні досить складно, оскільки його прийнято бачити у безперервному зростанні кількості різноманітних форм самовираження.

Як стверджує Г. Волинка, «у структурі соціального життя основне місце належить таким його складовим, як економіка, політика та ідеологія, а основною проблемою будь-яких соціальних досліджень є духовне життя особистості, її самовизначення та можливості самореалізації в суспільстві» [92, с. 303]. Тому закономірно, що проблематика активного громадянства постала складовою частиною філософських теорій з найдавніших часів – Стародавнього Китаю та Античності. Саме на зорі розвитку філософії запропонував людству образи громадянства, які б розв'язували протиріччя відповідальності та обов'язки членів тогочасного суспільства, полемізуючи довкола питань моралі, мудрості та справедливості. Конфуцій вперше поставив питання про правильне громадянське виховання як важливий чинник розвитку держави [118]. А в Греції

виникли соціально визнані та закріплені практики активного громадянства: «Стародавні греки як громадяни поліції мали такі права: право брати участь в церемоніях, брати участь у юридичних справах, нести військову службу. Права в давньогрецькій політиці відповідали обов'язкам їх громадян» [129].

Доба Середньовіччя, через домінування християнської етики, дещо маргіналізувала питання активного громадянства, висунувши на передній план особистість не стільки як громадянина, пропонуючи в якості ідеалу високоморальну віруючу особистість. Доба Відродження із етосом індивідуальності, на передній план філософських теорій виводить вільну людину із творчими здібностями, здатну раціонально вмонтовуватись у соціальні механізми, утверджуючи універсальне благо, цінності гуманізму та гідності. Автономія індивідууму кореспондується із правами та свободами громадянина, внеском у розвиток держави та людства в цілому. Значним чином дискурс активного громадянства збагатився завдяки низці теоретичних положень І. Канта. Він вважається однією із ключових постатей, що актуалізували питання активного та пасивного громадянства, громадянської незалежності та доступу до інструментів волевиявлення, хоча низка положень кантівської теорії громадянства має суперечливий характер.

Сучасна філософія, а особливо соціальна філософія, розглядає «активне громадянство» як концепт, що немає однозначного визначення та має складну системну природу. Тут «системність соціально-філософського знання означає те, що соціальна філософія досліджує не окремий сегмент суспільного буття...а зосереджується на внутрішніх взаємозв'язках таких соціальних систем як політика, економіка, культура, аналізуючи їх у взаємодії та системних зв'язках» [92, с. 315].

Саме соціальна філософія є центральним елементом запропонованої наукової стратегії, оскільки є однією із базових елементів будь-якої «глобальної» наукової парадигми, що дозволяє у перспективі створити нове бачення майбутнього людства. Виявлення специфічних особливостей та побудова на їх

основі прогнозів розвитку сучасного суспільства може дати у майбутньому значний результат.

Можемо висловити оптимістичне припущення, що саме соціальним наукам належить роль головної рушійної сили нашого століття. Вищевикладене актуалізує необхідність ґрунтовного розгляду питання про соціальний ландшафт, в якому існує сучасне суспільство, пов'язаний не тільки з географією, а й з історією. Філософський погляд на світ є найважливішим інструментом формування цілісного світогляду, і тому тема глобального соціального ландшафту надзвичайно важлива для соціальних наук. Водночас не варто забувати, що «соціальна філософія не схильна пропонувати остаточні концепції суспільного буття та його динаміки» [92, с. 311]. Тому для нашого дослідження важливо концептуалізувати проблеми громадянства, поставити влучні питання і, згодом, шукати відповіді.

Вже перший погляд на проблему громадянства показує, що це складний феномен, який досліджується філософами і істориками, представниками політичних і юридичних наук, економістами і соціологами, педагогами і психологами тощо. Здебільшого у літературі «громадянство як статус або юридичне громадянство ототожнюється з (формальним, юридичним) членством у національній державі, все частіше в наднаціональних політичних утвореннях, таких як ЄС, що супроводжується певним набором прав та обов'язків» [13, с. 115].

Однак, теоретичне і практичне трактування поняття громадянства неодноразово змінювалося протягом історії людства. Як зазначає В. Головко, «траєкторія розвитку громадянства в історичній ретроспективі неодноразово змінювалася під впливом зовнішніх і внутрішніх тенденцій. З початку ХІХ століття воно пройшло довгий шлях еволюції, відчуваючи на собі вплив основних подій історії – Французької революції, Весни народів, Жовтневої революції, колонізації, Першої та Другої Світових війн, культурних трансформацій тощо. Втім, найбільш стрімких змін інститут громадянства зазнає у другій половині ХХ століття та в епоху глобалізації, яка розпочинається

приблизно у 1990-х роках» [18, с. 204]. Для нашого дослідження це важливо, з огляду на те, що активне громадянство є не просто одним із видів громадянства як такого, а пронизує всю його історію.

Зі зміною епох у ХХ ст., як відзначає В. Головка, громадянство набуває сучасного потрактування: «Створення широкої законодавчої бази стимулювало розвиток повноцінної „політики громадянства” (citizenship regime), базисом для якої послужили принципи *jus soli* (право ґрунту), *jus sanguinis* (право крові), *jus domicile* (право проживання)» [18, с. 205]. У контексті нашої роботи важливо пам'ятати, що громадянство має як мінімум три різні, вказані вище, джерела.

Проте, цією класифікацією вчені не обмежуються і починаючи із другої половини ХХ ст. у соціо-гуманітарному дискурсі фіксується «бум» різноманітних «громадянств». Так, О. Трегуб, спираючись на праці попередників, послідовно аналізує такі види громадянства:

- цивільне, політичне і соціальне громадянство (за Т. Маршалом);
- екологічне громадянство (за Б. Стінбергенем);
- ліберально-індивідуалістичну, комунітарну, а також республіканську (та неореспубліканську) концепцію громадянства (за Г. Густереном);
- гендерно нейтральне громадянство (за У. Вогель);
- культурне громадянство (за Б. Тернером);
- глобальне громадянство (за Р. Фалком) [91, с. 19-20].

Трегуб О. підсумовує, що «кожна із зазначених концепцій громадянства не є самодостатньою, а лише відображає певний зріз сьогоденних викликів, що постали перед людством; лише врахування положень кожної з концепцій та їх еkleктичне поєднання можуть наблизити нас до більш повної концепції громадянства ХХІ століття, що з пасивного одержання прав неодмінно має перетворитись, в першу чергу, на *активний стан залученості до суспільних та державних справ*» [91, с. 21] (курсив - наш).

Як і більшість концептів сучасного філософського та соціально-гуманітарного дискурсу, активне громадянство має дещо різне концептуальне

наповнення від країни до країни, що ускладнює можливість обґрунтування його однозначного визначення. З цього приводу С. Бабушко наводить наступні результати власного дослідження змісту концепту «активне громадянства» у провідних європейських країнах: «Вивчення досвіду європейських країн дає підстави стверджувати, що концепція активного громадянства широко використовується, однак у кожній країні все ж таки з дещо різним баченням. Іншими словами, значення терміну «активне громадянство» залежить від акцентів і пріоритетів, які висувуються країною до досліджуваного феномену. Наприклад, у Франції та Німеччині акцентується політична участь громадянина. Важливо, щоб громадяни брали активну участь у політичному житті країни, тобто підкреслюється політичний аспект активного громадянства. Натомість, у Великій Британії громадянська активність зосереджується на діяльності громади, через діяльність якої зростатиме й соціальна єдність, тобто акцентується соціальний аспект активного громадянства» [9, с. 24]. Даний підхід є співзвучним із нашим, адже ми наголошуємо на проблемі складності дослідження проблематики громадянства у протиріччях національного та глобального вимірів його розуміння.

Контроверсійний характер концепту активного громадянства описують угорські дослідники А. Носко та К. Шегер: «Активне громадянство означає, що люди беруть участь у своїх місцевих громадах та демократії на всіх рівнях, від містечок й міст до загальнонаціональної діяльності. Активне громадянство може бути настільки ж невеликим, як кампанія з прибирання вашої вулиці, або настільки масштабним, як навчання молоді щодо демократичних цінностей, навичок та участі» [175]. Для нашого дослідження цікаво прояснити, які індивідуальні та колективні аспекти повсякденного життя будуть залучені до цього процесу. І насамперед слід визначити, що саме вважається «активним громадянином». Це не тільки ті люди, які протестують проти урядового регулювання громадських справ чи беруть участь у акціях громадянської непокори. Активне громадянство – це складний феномен, який за своєю суттю включає кілька елементів – політику, економіку, культуру і соціальне життя.

Одна із найбільш презентованих у фаховій літературі позицій полягає у інтерпретації активного громадянства як одного із чинників розвитку соціального капіталу. Більш того, «вивчення активного громадянства розвинулося як окремий напрям у дослідженнях соціального капіталу» [147, с. 9]. Пригадаємо, що поняття «соціальний капітал», було введено П. Бурдье у статті у 1983 році у праці «Економічний капітал, культурний капітал, соціальний капітал» (1983), а через саме це поняття автор позначає особливу форму соціальних зв'язків, які можуть виступати ресурсом, бути корисними [115]. Тому закономірно, що активне громадянство, під впливом етики утилітаризму, стало розглядатися не як боротьба за права, а як форма соціального капіталу.

Ненасильницький, конструктивний характер поняття «активне громадянство» підкреслює Б. Хоскінс, який у 2006 році запропонував таке визначення: «Активне громадянство – це участь у громадянському суспільстві, громаді та/або політичному житті, що характеризується взаємною повагою та ненасильством» [144]. У цьому ж руслі міркують і автори звіту Європейської Комісії «Вимірювання активного громадянства в Європі» (2006): «Межі активної громадянської позиції встановлюються етичними межами. Діяльність людей має підтримувати громаду та не суперечити принципам прав людини та верховенства права» [147, с. 11].

У цьому контексті термін «активне» означає – відповідальне, діяльне, таке, що робить внесок, впливає, і є частиною процесу громадянської участі. Громадянське суспільство підтримується переважно активною діяльністю громадян, але до цього поняття не входять заборонені законом партії, екстремістські рухи чи інші деструктивні й асоціальні елементи. Тому правомірним є висновок авторів згаданого вище звіту, що «активне громадянство частково збігається з концепцією соціальних цінностей» [147, с. 10].

Деякі дослідники розуміють активне громадянство вузько – як участь у політичному житті, наприклад, членство в партії чи громадській організації. Але ще Д. Дьюї писав, що «у широкому розумінні суспільна корисність – це ніщо

інше, як усупільнення розуму, яке активно відбувається під час передавання досвіду» [22, с. 98].

У сучасному соціогуманітарному дискурсі закономірно домінує «широка» точку зору, згідно якої «активне громадянство розуміється в найширшому сенсі слова «участь» і не обмежується політичним виміром» [147, с. 10]. Для потреб нашого дослідження слід розмежувати поняття активна політична діяльність і активне громадянство. Перше пов'язано із діяльністю конкретної партії чи руху, і має на меті отримання влади через виборчі процедури, а друге – працює на благо усіх громадян незалежно від політичних уподобань чи членства у партіях, і не має на меті здобуття влади, а лише контроль над нею.

Водночас, важливо наголосити, що, насправді, політичний вимір має велике значення. Можна сказати, це база, з якої історично зростає саме активне громадянство, але у XXI столітті ця база радикально оновилася. Проте, активне громадянство не є прерогативою лівих чи правих рухів, як це заведено вважати традиційно. Людям не обов'язково бути ідеологічно заангажованими – достатньо усвідомлювати себе громадянами, які обрали свідомий спосіб життя на користь вищого рівня якості життя. Саме це відбувається, коли аполітична, але активна частина суспільства, створює власну самоврядну волонтерську мережу, громадянський комітет, раду будинку чи батьківський комітет.

Загалом, у дискурсі активного громадянства ключовою визначається участь, яка «...варіюється від культурної та політичної до екологічної на місцевому, регіональному, національному, європейському та міжнародному рівнях. Вона включає нові та менш традиційні форми активного громадянства, такі як одноразова політика та відповідальне споживання, а також більш традиційні форми голосування та членство в партіях та громадських організаціях» [147, с. 10-11]. Культура участі робить активне громадянство не тільки природним станом, необхідним для кожної людини, яка бажає досягти благополуччя, гідної роботи, високої оплати праці, а також компетентною для включення до процесів, що відбуваються в країні і далі – у глобальному світі.

Концепт «участі» забезпечує не просто комфортне, звичне та улюблене життя – вона створює ту саму якість життя, яка робить людину господарем долі та гарантує їй максимально комфортне існування як особистості, сім'янина, фахівця та громадянина, адже «суспільство, як система соціальних зв'язків, завжди передбачає наявність високого рівня розвитку суспільної свідомості, тобто передбачає спільність людей, які визначились у своїх потребах та інтересах, формують цілі суспільної діяльності» [92, с. 304].

Автори звіту «Вимірювання активного громадянства в Європі» (2006) для потреб свого дослідження операціоналізували поняття «активне громадянство», розділивши його на чотири виміри: «участь у політичному житті, громадянському суспільстві, громадському житті та цінності, необхідні для активного громадянства (визнання важливості прав людини, демократії та міжкультурного порозуміння)» [147, с. 11]. У соціально-філософському аспекті ці категорії виявляють різноманітність людського досвіду. Соціальне призначення особистості полягає в тому, щоб розвивати та зміцнювати свій індивідуальний та колективний досвід. А це означає робити навколишній світ кращим, добрішим, людянішим. У цьому контексті бути активними громадянами – це не обов'язок, а вибір. Тому твердження, за яким «більшість нашого суспільства здебільшого пасивні», необґрунтоване. Це помилка, адже будь-яка позиція, навіть «пасивна», це вибір самої особистості, її усвідомлене (або навіть не усвідомлене) діяння, тобто активність. По суті, це питання ціннісних орієнтацій, яке не може бути вирішене через інтеракцію з іншими людьми.

У результаті, автори звіту виділили чотири групи країн за рівнем індексу активного громадянства. Так першу групу склали дві країни з дуже високим рівнем активного громадянства – Норвегія, Швеція; до другої групи з високим рівнем увійшли сім країн – Данія, Австрія, Ірландія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Німеччина; до середнього рівня увійшли дев'ять країн – Об'єднане Королівство, Фінляндія, Франція, Словенія, Іспанія, Португалія, Італія, Польща, Греція, і, нарешті, найнижчий індекс активного громадянства зафіксований у

однієї країни – Угорщині [147, с. 24]. Для нас продуктивною є методологія цього дослідження, своєрідна кластеризація країн ЄС, що дозволяє екстраполювати висновки та побачити закономірності, які в інший спосіб виявити не вдається. Зокрема йдеться про зв'язок участі у політичному житті з розвитком інститутів громадянського суспільства, а також цінностями, необхідними для розвитку активного громадянства як такого, адже «специфіка суспільного пізнання передусім полягає у застосуванні спеціальної соціально-філософської методології» [92, с. 311].

У 2009 році Б. Хоскінс та М. Машеріні публікують статтю в якій уточнюють основні результати свого попереднього дослідження. Вони зазначають, що «феномен активного громадянства визначено як широкий діапазон участі, заснованої на цінностях. Було розроблено структуру, яка поєднує чотири виміри: протест та соціальні зміни, життя громади, представницька демократія та демократичні цінності» [145, с. 484].

Іншим плідним для нашого дослідження є підхід К. Кеннеді, який у 2007 році запропонував наступне тлумачення активного громадянства у сучасному соціогуманітарному дискурсі: «Є принаймні три широкі сфери, у яких висвітлюється та дискутується «активне громадянство». Існує те, що можна назвати «популярним» підходом, який знаходить свій шлях у політичних приписах, які за самою своєю природою не завжди чітко визначають основні значення цього терміну. До цього популярного підходу слід додати концептуальні підходи, які спираються на «активне громадянство» для підтримки різних ідеологічних позицій того чи іншого роду. Нарешті, є емпіричні підходи, які спрямовані на виявлення поведінки та ставлення «активних громадян», часто у зв'язку з кращим розумінням статусу та причин «активного громадянства» в громаді. Ці арени не є взаємовиключними» [157, с. 306].

Таким чином, паралельно із класичними та сучасними філософськими працями, джерельною базою нашого дослідження активного громадянства є:

- 1) офіційні документи, наприклад, звіти Європейської Комісії [147], заходи ЮНЕСКО [213];
- 2) концептуальні підходи, які використовують «активне громадянство» для обґрунтування певної ідеології (включно із побудовою освітніх стратегій) [Див.: 130];
- 3) емпіричні підходи, які пробують виявити чи виміряти активне громадянство у певних країнах чи громадах [Див.: 202; 147].

Тут варто звернутись до офіційного визначення базового поняття нашого дослідження, та зазначити, що активне громадянство Європейська Комісія розуміє наступним чином: «Активне громадянство – це загальний термін для набуття та реалізації прав на участь у громадському та політичному житті. Як таке, воно включає громадянство та місце проживання, членство в (політичних) організаціях, голосування, балотування, волонтерство або участь у політичному протесті» [131]. Це визначення цілком кореспондується із позиціями К. Кеннеді та Б. Хоскінс, але не дає відповіді на питання – що ж таке активне громадянство у теоретичному дискурсі, і яким чином його наукова інтерпретація залежить від поточної політичної практики застосування цього поняття?

На сьогодні, концепт активне громадянство розглядається з різних позицій соціологами, політологами, філософами та представниками інших галузей знань і наукових напрямів. Нам ближчий соціально філософський зріз проблеми, адже саме «соціально-філософське знання аналізує основні форми людської діяльності, основні закони їхнього функціонування і розвитку, аналізує взаємозв'язок і взаємовплив основних сфер життєдіяльності суспільства та місце людини у цих системах» [92, с. 311].

Різницю в підходах філософії, політичної теорії та соціології до концепту громадянства ілюструє праця А. Фавела, який зазначає, що «незважаючи на всю політичну та теоретичну риторичку, все ще потрібно показати, як і чому абстрактні філософські занепокоєння щодо природи та ідеалу громадянства в публічних дебатах можуть справді впливати на політичний процес і політичні результати. Соціологи, як правило, вважають за краще пояснювати такі

політичні події та течії як результат корисливої взаємодії акторів і сторін» [132, с. 174].

Питання полягає в тому, чи є, і яким саме чином цей вплив проявляється у вигляді прийняття чи неприйняття концепту активного громадянства теоретиками, якщо дебати протікають у громадському просторі. При аналізі різноманітних аспектів активного громадянства часто залишається незрозумілим, чи варто приписувати все, що відбувається, загальному консенсусу, чи воно має приватний характер. З одного боку активне громадянство – це теоретичний конструкт, який постійно перебуває у процесі осмислення та пошуку визначення, а з іншого – це реальний феномен, який проявляється як у електоральній політиці, так і у повсякденному житті. Звідси виникає питання, чи може активне громадянство існувати поза практичною сферою (зокрема, в політиці), і чи існують теоретичні можливості та критерії оцінки його легітимності без опори на соціологію та політологію? Було запропоновано кілька точок зору це питання.

Деякі дослідники, як наприклад вже згаданий А. Фавел, робить акцент на теоретичній складовій і стверджує, що «...існує, здавалося б, непереборна прірва між соціальною науковою працею позитивного пояснення, в якій усі «розмови» про громадянство є епіфеноменальними, і нормативними формулюваннями політичних теоретиків, які обговорюють громадянство як фундаментальний універсальний, моральний ідеал, який має і повинен керувати практикою ліберально-демократичної політики» [132, с. 174]. З іншого боку, К. Кеннеді обстоює позицію, що для оцінки рівня розвиненості активного громадянства, зазвичай, використовуються емпіричні показники громадянської участі, такі як «політичні обов'язки, політичні права, волонтерська діяльність та протестна діяльність» [157, с. 321]. Для нашого дослідження найбільш плідним є поєднання теоретичного та емпіричного підходів до активного громадянства, що спирається на сучасні розробки у галузі соціології, права, державного управління, політології та економіки.

Проте, найцікавішим для нас є філософський аналіз цього феномену, де ми апелюємо до питань про сенс існування, особистісну гідність, ідентичність, патріотизм і відповідальність за те, що відбувається. Адже «суспільні науки – історія, економіка, політологія, соціологія – керуються власною моделлю суспільства та суспільного життя. Тому філософський аналіз цього феномена спрямовано, передусім на визначення сутності такого явища, як суспільство, у цілісності його системних та структурних зв'язків, незалежно від їхніх конкретно-історичних виявів» [92, с. 305].

Українські вчені О. Кивлюк, О. Задорожна та І. Мордоус зазначають: «Під відповідальним громадянством розуміється природа надії, сили та благодаті як деяких конкретних шляхів, за допомогою яких, демократія чи активне громадянство може бути передбачене, втілене та реалізоване людьми як невід'ємна частина їхньої солідарної/колективної політичної відповідальності» [Цит. за: 30, с. 57]. Дійсно, є підстави стверджувати, що під відповідальним громадянством можна розуміти систему цінностей політичної відповідальності громадянина перед суспільством, причому, акцент автори роблять саме на конкретних шляхах реалізації цієї потенції. Також, не викликає сумніву, що «відповідальне громадянство можна розглядати як утворення, що формується в процесі соціалізації особистості через засвоєння нею норм моралі і поведінки в суспільстві, усвідомлення правової відповідальності перед законом за їх порушення. Тобто відповідальне громадянство включає не тільки юридично-правову грамотність, сплату податків, виконання законодавчих актів та користування перевагами правової/демократичної держави, але й долучається до формування соціуму/громадянської спільноти, що відповідає вимогам справедливості, доброчесності, толерантності, солідарності» [30, с. 59]. У цьому сенсі активне громадянство, громадянське самовизначення та громадянська ідентичність є не просто соціально-політичним феноменом, а, у своїй основі, цілісним та гармонійним життєвим світом людини.

Аксіологічна, антропологічна та соціально-філософська складові активного громадянства присутні в ньому в нерозривній єдності. Всі ці складові

наповнюють процес становлення людини як особистості, який відбувається в умовах реальності, що постійно ускладнюється, і тому вимагає комплексного підходу до розуміння проблем суспільства, політичної системи, соціального характеру громадянства та особистісної життєвої стратегії.

Відмітимо, що має місце двосторонній процес, де, з одного боку, активне громадянство як концепт, «живиться» емпіричною реальністю, а з іншого, практика розгортання активного громадянства залежить від рівня його теоретичної осмисленості. Щодо впливу філософського підходу до розуміння активного громадянства, А. Фавел зауважує: «У певному сенсі вплив політичної філософії громадянства добре відомий. Будучи центром для різноманітних давно усталених ідей ліберального «просвітництва», посилення на громадянство в політичних дебатах справді може відкрити канал політичних можливостей для досягнення прогресивних цілей: універсалізації національного членства для всіх етнічних чи культурних груп; захист рівності; розширення нових прав для маргіналізованих або проблемних груп» [132, с. 174].

У цих ідеях дуже сильні локальні (національні) виміри проблематики, коли право громадянина бути визнаним в інших культурах й приймати їхню культуру заслуговує на дуже серйозне вивчення. Це не означає, що в цьому праві немає нічого від глобальної культури, а, навпаки, ми виходитимемо саме з цієї національно-глобальної природи активного громадянства. Це ще й означає, як показує практика, велику стриманість та компромісність претензій соціальних акторів, які часто можуть висуватися виходячи з цього положення. Крім того, в цілому, ідея активного (і пасивного) громадянства, та пов'язана з ними критика споживчої політичної культури є лише модернізацією ще античного явища політичної участі як громадянина полісної демократії.

Так, Платон розуміє громадянство як суспільний стан людини, а громадянське покликання – як форму політичної дії, свого роду «чисту» діяльність публічної особи. На противагу традиційному уявленню у тому, що держава має свого роду організуючу силу, Платон бачить у ній чітку структуру,

яка сама тримається за принципами поділу соціальних ролей, будуючи на цьому свою «ідеальну державу» [100].

Слід з обережністю перенести теоретичну проблематику громадянства на ґрунт політики, якщо ми цього хочемо вирішити якусь практичну проблему. Теоретична етика громадянства має мало спільного з реальною політичною практикою та реальним соціальним життям, вона є свого роду інтелектуальним конвентом, що підтримує громадянський статус, тобто становище людини, що ототожнюється з громадянством.

Нас не повинна вводити в оману думку про принципову відмінність проблеми громадянства в Стародавній Греції та в сучасному демократичному суспільстві. Вони належать різним епохам, але його загальний корінь лежить у тому самому процесі формування моральної основи, який було «даровано» демократичною державою індивідам у цілях розвитку їх колективних чеснот. Саме тому «при емпіричному вивченні поява потужної дискурсивної рамки громадянства, в якій такі філософські ідеали стають домінуючою метою та виправданням фактичної політики, також може мати негативні та ненавмисні наслідки «патології». Ексклюзивне зосередження політичних проблем на типових питаннях «теорії громадянства» – наприклад, на питаннях культурного плюралізму, межі інтеграції чи відновлення спільноти та солідарності – може спотворити артикуляцію повнішого спектру пов'язаних питань, відвести на другий план визнання елементи, важливі для їх вирішення, і закріплюють поточні інституційні механізми таким чином, що вони не можуть адаптуватися або реагувати на нові обставини та вимоги» [132, с. 174].

Сучасний громадянин – це активний учасник суспільства, який має як соціальні права, так і обов'язки, а не лишень пасивно користується суспільними ресурсами, отримує добробут та доступ до спільних прав та послуг.

У літературі така концепція громадянства відома як «республіканська» та передбачає, *status quo* за якого рівноправність та відповідальне, егалітарне ставлення до громадян та інститутів стає ключовою детермінантою, коли кожен член соціуму (безвідносно до свого матеріального рівня забезпечення) мав би

доступ до знання та можливості отримати навички, що уможливають розуміння, залучення та, у разі непогодження, мав би легітимну можливість кинути виклик основним наявним на цей час механізмам демократичного суспільства [113].

Тому, маємо підстави висунути тезу, що активне громадянство є як філософським, так і політологічним концептом, який намагається пояснити діалектичні механізми реалізації прав та обов'язків громадян в цілому, особливо, у специфічний спосіб, в умовах цивілізаційного проекту глобалізації, що ми розглянемо у окремому підрозділі.

Існує й інша впливова концепція активного громадянства, яка отримала умовну назву «неоліберальна». Вона укорінена у неоліберальній моделі державного устрою, заохочує громадян до активного соціального життя та високого рівня саморегуляції. Такий громадянин включається у соціальну архітектуру на більш автономному рівні, а держава делегує особистості широкі громадянські права й мінімізує власні обмеження. Разом з тим, заохочення активного громадянства у «республіканському» форматі, не може ігнорувати та повинно брати до уваги питання різноманітності національної ідентичності, історії, та, взяту з цього, наочну варіативність західних ліберальних демократичних суспільств. Наявність багатьох різних культур та світобачення в рамках єдиного державного простору, неодмінно призводить до перепон, що робить більш проблематичним створення та підтримання громадянства, яке базується на єдиній моделі культурної або національної ідентичності. Адже не слід забувати, що «суспільство є первинним щодо держави і становить систему соціокультурних зв'язків» [92, с. 304].

Освіта традиційно вважається важливим чинником розвитку активного громадянства, а сама «освіта для активного громадянства» є складною та актуальною проблемою сучасної філософії освіти, що також знайде своє відображення у нашій роботі у третьому розділі.

Методологічним фокусом нашого дослідження є позиція експертів Організації Об'єднаних Націй, яка стверджує, що людству не вистачає трьох

важливих якостей для забезпечення громадянських механізмів сталого розвитку цивілізації:

- універсального виховання, освіти та навчання протягом усього життя як відсутніх елементів соціальної архітектури для кращого навчання, спостереження, пізнання, розуміння та життєдіяльності людей;
- індивідуальної соціальної відповідальності, «забутої» та відсутньої індивідуальної якості нинішньої людської цивілізації – її мають усі живі істоти, і саме сучасне людство її втратило;
- вкрай необхідний холізм як знання, яке потрібне людству задля цілісного розуміння універсальної природи та природи нашої планети Земля [128].

У цій дослідницькій оптиці освіта, соціальна відповідальність та знання є трьома наріжними каменями активного громадянства. Саме через них людина чи група, яка сповідує ці цінності, опановує громадську довіру та доступ до інститутів влади. І саме їм надається політична підтримка, що дозволяє донести ці позитивні зміни до життя. В електоральному сенсі це схоже на змагання у швидкісному бігу пересіченою місцевістю з найшвидшим суперником – той, хто прийде першим, отримає і перемогу, і славу. Але є й суттєві відмінності. Ніхто зі спортсменів не прагне зайняти місце на п'єдесталі нечесно (принцип *fair play* – чесна гра), а ось етика політики та система виборів часто допускають абсолютно деякі види обману та фальсифікацій.

Потрібна система противаг та запобіжників, тому традиційна для пострадянського простору методологічна позиція концентрується довкола питань розвитку активного громадянства молоді через систему освіти. На цих позиціях, дослідження проблематики активного громадянства залишаються багато сучасних авторів. Типовим є наступний дослідницький підхід: «Особистість відіграє важливу роль у реалізації суспільно-політичної та національної ідеї. Національна ідея виступає важливим соціальним чинником у

вихованні підростаючого покоління в дусі патріотизму, у формуванні духовно зрілої людської особистості» [129].

Разом із тим, дуже часто поза межами дослідницької оптики залишаються складні глобалізаційні процеси, під впливом яких національний проєкт активного громадянства зазнає ерозії, актуалізуючи дискурс активного громадянства у мультикультурному світі із відповідними освітніми інструментами його розвитку. Як зазначає К. Кеннеді, ще й сам концепт громадянства в цілому має відмінне змістовне наповнення в різних країнах, культурах та політичних моделях, що має свої відповідні проєкції на освітні механізми розвитку громадянських компетентностей [157, с. 304]. Відповіді на ці дослідницькі питання буде присвячено другий розділ цього дисертаційного дослідження.

Тут, ми солідаризуємось із баченням активного громадянства як якісним оволодінням низкою знань та навичок, систематизованих Р. Бенн у вигляді наступного переліку:

- мати здатність до ведення переговорів та співпраці з іншими; вирішення проблем відмінності та конфліктів; конструктивного аналізу думок інших; отримання інформації (наприклад, від бібліотек, Інтернету, органів влади, громадських зустрічей тощо); висловлення ідей та думок;
- мати сміливість бути ініціативним; мати незалежні думки та діяти незалежно, якщо вважаєте це правильним; брати відповідальність; припускати, що ваш голос буде почутий та прийнятий до уваги;
- мати знання про те, як влаштовано суспільство; як працює місцева влада; як працює національний уряд; основні ідеї основних політичних партій; знатись на політичній філософії / ідеології [112, с. 245].

Теоретизуючи стосовно громадянства з академічних чи політичних позицій, зокрема, при спробі збалансувати декілька національних ідентичностей, важливо розуміти, що їх класифікація відбувається за певними параметрами. Так, на

думку О. Литвинчука, загалом можемо виділити два аспекти ідентичності: соціальний та особистісний, які можна назвати двома гранями ідентичності [43]. Стосовно особистісної ідентичності, соціальна ідентичність розглядається автором як більш широке поняття, точніше, особистісна ідентичність входить у структуру соціальної ідентичності – наприклад, у структурі соціальної ідентичності виділяють особистісну рольову і групову соціальну ідентичність: «Особистісна ідентичність сприяє внутрішній узгодженості змісту “Я” з його зовнішніми проявами (вчинками особи), здійснює адаптацію “Я” до оточення з метою задоволення базової потреби бути прийнятим і визнаним у ньому. Соціальна ідентичність стимулює процеси порівняння з іншими членами групи, визначає “Я” у системі соціальних (групових) відносин» [43, С.197].

Повертаючись до питання активної соціальної позиції, варто зауважити, що саме наявність чи відсутність цілей, відкритість чи закритість до соціальної взаємодії та вибору, можливість формувати та корегувати (відповідно до потреб та вимог соціуму) загальний проєкт власної життєдіяльності, цілеспрямованість та можливість опановування сучасним професійним досвідом і знаннями, все це впливає і на вимоги щодо компетенцій сучасних активних громадян, і на вектор розвитку суспільства загалом, адже «важливим показником соціокультурного поступу є діалектика тоталітарного та ліберального суспільного устрою» [92, с. 309].

Принагідно до цього, значні перепони, які виростають на шляху багатьох національних проєктів мультикультуралізму, що розглядається як політична та соціальна платформа, що фундує засади побудови толерантного суспільства. Це призвело до дебатів щодо суперечливих відносин між націоналізмом, культурною спадщиною, етнічною приналежністю та альтернативними концепціями громадянства. У академічній спільноті подібна полеміка точиться між ворогуючими таборами «пост-націоналістів» і «ліберальних націоналістів». Зокрема, як стверджує Ю. Хабермас, що відстоює позиції пост-націоналістів, націоналізм, повинен бути відкинутий природним еволюційним перетворенням, коли за необхідного рівня розвитку соціальних відносин, йому на зміну

приходить «конституційний патріотизм», тобто колективне відчуття пошани та покладання на демократичні процеси [141]. Ліберальні ж націоналісти, навпаки, стверджують, що неможливо досягти єдності й довіри, які б підтримували засади та сприяли державному добробуту, якщо учасники соціуму не відчують жодних загальних спільних зобов'язань, щодо тих, хто сприймається лише як сторонній, випадковий член соціуму [113].

Як вважає В. Судакова, справжня соціальна солідарність та активне, продуктивне суспільне залучення може бути досягнуто лише, якщо всі громадяни демонструють відданість політиці порозуміння і кооперації, довіру та лояльність до національних інституцій, підтримують використання спільної мови (чи декількох мов) та національну ідентичність, яка підкреслює суверенітет та безперервність їх державного устрою [78, с. 126]. Разом з тим, в сучасному поліфонічному глобальному соціумі існує напруженість між збільшенням рівня різноманітності суспільних формацій у наслідок тенденцій мультикультуралізму, та необхідним почуттям солідарності, яка повинна забезпечувати громадську підтримку системи добробуту [78, с. 126].

Слід зазначити, що ця проблема має не суто економічний характер, але виникає у зв'язку з проблемою соціального капіталу, який проявляється як взаємопов'язана система установок, знань та досвіду, через яку функціонування суспільства передається від покоління до покоління, та завдяки якій забезпечується його динамічність та здатність реагувати на виклики часу, мобілізувати кращі сили для реалізації соціально важливих цілей. Впливовий філософ і футуролог Ф. Фукуяма зазначає, що «важливий компонент розвитку – соціальна мобілізація – пов'язаний із виникненням нових соціальних груп та змінами в характері відносин між ними та всередині них. У процесі соціальної мобілізації різні частини суспільства усвідомлюють себе людьми зі спільними інтересами або ідентичністю та створюють організацію для колективних дій» [96, с. 48]. Саме тому, активне громадянство виступає тригером соціальної мобілізації, яка забезпечує зростання кількості, і, головне, якості свідомого розвинутого громадянського суспільства. Останнє буде розвиватися за умови

закріплення позитивних змін, які в ньому постійно виникають, через механізм позитивного підкріплення. У результаті окремі люди починають усвідомлювати спільні цінності та активно діяти на їх захист.

Не слід забувати, що «сучасне уявлення про суспільство включає в себе безліч метафізичних складових – свободу, відповідальність, мораль, справедливість, право» [92, с. 306]. Тому формальне ототожнення наших раціональних міркувань із метафізичними конструкціями видається нам поспішним. Наприклад, мораль може бути одночасно співвіднесена і з правом, і зі справедливістю, а свобода і відповідальність можуть існувати тільки відповідно до свободи волі, яка теж є метафізичною конструкцією. З іншого боку, якщо правові та етичні категорії можуть бути сприйняті як безпосередня даність з релігії чи духовності, то чи не слід припускати, що поняття «активне громадянство» можна вивести з раціонального аналізу суспільного досвіду поколінь.

Слід підкреслити, що наразі «важливим аспектом соціальних досліджень стає проблема справедливості» [92, с. 307]. У цьому контексті, активне громадянство стає соціально значущим, оскільки воно дозволяє громадянам піклуватися про здоров'я, економічний добробут та комфорт суспільства. Тим самим, у суспільстві набувають поширення солідарні відносини, в основі яких лежать, насамперед, раціональні моделі взаємодії, що організують суспільні практики. Соціально значуща справедливість забезпечується тому, що громадяни усвідомлюють свою залежність від соціальної гармонії та співробітництва, і тому приймають необхідність слідувати прийнятим у цьому суспільстві цінностям.

Тому «суспільство як явище повсякденного життя вимагає відповідного обґрунтування ціннісних, ідеологічних та політико-правових засад суспільного устрою» [92, с. 308]. Тут важливо наголосити, що саме поняття цінностей та ідеології пов'язане з раціональною основою, та має забезпечуватися у формі відповідної демократичної процедури. Відповідно до цієї логіки, наявність такого обґрунтовуючого фактору є умовою згоди громадян з існуючою

системою. Але ця згода передбачається і закріплюється через участь громадян у проведенні процедур суспільної рефлексії, що створює умови для вироблення механізмів прийняття суспільно значимих рішень. Саме тому, соціальна когезія (згуртованість) є ключовим феноменом сучасного розвинутого суспільства.

Виходячи із положень теорії соціальної згуртованості, поняття «активне громадянство» можна вважати одним із предикатів ідентичності, який поєднує громадянина з громадянським суспільством. У цю ідентичність включаються не лише приналежність до певної групи за певними ознаками (політичних поглядів, етнічної чи релігійної приналежності тощо). Узагальнено це також означає приналежність до цивілізації загалом.

Узагальнюючи, можемо визначити наступні ознаки концепту «активне громадянство»:

- політичні обов'язки;
- політичні права;
- соціальний капітал;
- політична участь;
- право на протест;
- економічна активність;
- активізм (волонтерство);
- ідентичність.

Враховуючи вищевикладене, можемо запропонувати авторську дефініцію поняття «активне громадянство» під яким ми розуміємо тип відносин між людиною і державою за якого індивід має визнані громадянські, політичні і соціальні права та діяльно використовує їх для участі в політичному житті та розбудові держави.

Основними правами, які тут маються на увазі, є право мати паспорт (посвідчення громадянина), право безстроково перебувати на території держави, займатися легальною діяльністю, вести бізнес, працювати і відпочивати, а також у будь-який час виїздити та повертатися до держави, яка надала громадянство. Цей перелік є орієнтовним і може бути як доповнений, так і скорочений.

Наприклад обмеження виїзду за кордон для громадян можуть застосовуватись в умовах воєнного стану, епідемічної загрози та інших надзвичайних обставинах.

Під діяльним застосуванням вказаних прав ми маємо на увазі ініціативну участь в політичних процесах таких як розбудова інститутів громадянського суспільства, а також участь у революції, контрреволюції, повстанні, бунті, заколоті, путчі, політичній кампанії та прямій дії в політиці [71].

Стосовно структури активного громадянства, то за аналогією із структурою соціального капіталу, можна виділити три рівні:

- 1) мікрорівень (індивідуальні домогосподарства та «низові» ініціативи);
- 2) мезорівень (горизонтальні та вертикальні відносини між групами активних громадян);
- 3) макрорівень (інституційне та політичне середовище, яке служить середовищем для активного громадянства).

Ці рівні не є абсолютними і можуть частково перекриватися у ініціативах на кшталт волонтерства, що є поєднанням першого і другого рівнів. Детальніше ці питання буде розглянуто у наступних розділах, тут лише зазначимо, що дослідження активного громадянства має міждисциплінарний характер, оскільки з'ясується, наскільки глибоко рівень політичної відповідальності кожного громадянина співпадає з режимом, що склався в країні з позиції різних суспільних наук – історії, економіки, права, соціології, політології.

За рахунок залучення до вивчення великої кількості джерел з різних областей, ми отримуємо системне соціально-філософське уявлення про соціальний статус та політичну культуру активних громадян. Тут слід підкреслити, що в це поняття входить не лише аналіз того, яким саме чином громадяни використовують свої права, але й аналіз їх ставлення до використання цього права іншими. Саме розуміння соціальних і культурних коренів активної громадянської позиції дозволяє провести плідний аналіз політичної поведінки людей та визначити цілі, на які мають бути спрямовані зусилля держави.

Одночасно, можна побачити перспективу широкої програми реформування та стабілізації політичної системи, використовуючи потенціал активного громадянства, адже дослідження активного громадянства дозволять зрозуміти та вирішити важливі політичні проблеми та сприяти розвитку соціального капіталу.

1.2. Генеза ідеї активного громадянства в історії філософії

Розуміння генези ідеї активного громадянства в історії філософії дозволяє, на нашу думку, зробити антиципацію політики у сфері формування громадянства в майбутньому. У свою чергу, можливість ефективної реалізації національних інтересів залежить від раціонального вирішення цієї проблеми. Тому, наприклад, політика національного спротиву буде ефективною, якщо вона спирається на методичку розуміння активного громадянства. Подальші успіхи у вирішенні цієї проблеми можуть призвести не лише до створення умов для формування «нового громадянства», а й до розвитку сучасної культури, адже активний громадянин – це той, хто добровільно відповідає за своє володіння громадянством, а не просто є носієм деяких положень цивільного права, закріплених за ним законодавчою владою. Оскільки активний громадянин є творцем свого соціального буття, саме активне громадянство як феномен, є рушійною силою трансформації суспільно-політичного устрою та зростання соціального капіталу.

Проблема історичного розуміння активного громадянства є багатоаспектною і мультидисциплінарною. Насамперед слід назвати оглядову працю П. Магнетт «Громадянство: історія ідеї», де міститься чіткий і корисний вступ до різних історичних трансформацій поняття активного громадянства. Авторка аналізує метаморфози еволюції концепту в думці таких класиків, як Макіавеллі, Локк і Руссо, і представляє цікаву, хоча й коротку дискусію про неоднозначне ставлення Маркса до ідеалу рівного громадянства, а сама книга є чудовим джерелом для тих, хто цікавиться тим, як активне громадянство було

висвітлено та переоформлено в історії [167]. Для нас це є цінним з погляду можливого порівняння поглядів та підходів Руссо та Локка на трактування громадянства, а також з метою продемонструвати можливі зв'язки між історичними етапами вивчення цього феномену. Для читача цікавим є головний висновок книги П. Магнетт: відкрите громадянство не лише більше відповідає за духом демократії та активним громадянам, ніж закрите, але є його необхідною передумовою – тільки так можна до кінця зрозуміти значення у суспільному житті ідеї громадянського суспільства, яке так важко було досягти багато століть тому [167].

Також слід відмітити працю Г. Йоссі «Громадянство 2.0. Подвійне громадянство як глобальний актив», де автор розкриває проблему активного громадянства в контексті подвійного і, навіть, множинного громадянства [88]. Для завдань нашої дисертації цінним є як його дослідження, так і полеміка, розгорнута автором в ЗМІ, зокрема, його думка, що єдиного проєкту побудови громадянства немає, приводить до думки, в рамках яких модальностей воно може існувати в сучасному складному світі: постмодерн не здатний створити стійку структуру, яка набула б поширення, тому, на зміну модерній державі приходять безліч типів національного і суверенітету, а громадянство за низкою ознак воно стає ще більш довільним [88].

Кестер К. у статті «Глобальна громадянська освіта та виховання миру: до посткритичної практики» показує справедливість критики активного та глобального громадянства, оформлених як ключові стовпи ліберального світу. Потім, спираючись на посибілістське мислення, автор ілюструє, що західноцентричність ліберального активного громадянства є не лише колоніалістичною / імперіалістичною, але й є, по суті, стиранням Іншого [159]. У контексті нашої роботи плідним є його підхід до проблеми громадянської освіти, яку він описує як «загадку», яка потребує вирішення у душі співробітництва та участі.

Активне та глобальне громадянство вимагають розглядати їх з різних ракурсів. Крім того, нам є важливим звернути увагу на той факт, наскільки

сильно розвинене у сучасному громадянському суспільстві безпосереднє залучення до громадської активності на базовому рівні – у школах.

Дослідник Г. Шафір досліджує проблему актуального громадянства поза його емоційним резонансом і культурними розгалуженнями [198]. Для нас евристичну цінність можуть представляти дві ідеї, пов'язані з його аналізом. По-перше, громадянське суспільство здатне ефективно функціонувати тільки в тому випадку, коли воно здатне до перегляду свого минулого. Під час сучасної війни Росії проти України, саме так було переглянуто догми та оцінки радянської влади у сфері культури – і ми бачимо в цьому результат громадянської культури, яка не відокремлена від соціального життя та культурної ідентичності. А це, на наш погляд, означає, що пострадянський простір, окрім України, поки що не домігся відмови від своєї радянської культурної матриці. А, по-друге, у моменти критично важливих культурних зрушень у масовій свідомості важливу роль відіграють так звані актуальні герої, чия поведінка та образи виявилися придатними в нових умовах.

Деякі вчені здійснюють спроби вимірювання активного громадянства шляхом розробки інтегрального показника, наприклад, це Б. Хоскінс та М. Маскеріні, які визначають активне громадянство в європейському контексті як широкий діапазон участі, заснованої на цінностях [145]. Для нашої дисертації ця робота є важливою, оскільки дозволяє обговорити деякі невирішені питання, що стосуються співвідношення активного та глобального громадянства. Активне громадянство, як з'ясувалося, можна вимірювати за різними індикаторами і в різних культурах. У цьому дослідженні ми використовуємо ідею про ціннісний вибір, причому акцент робиться не так на змінах ціннісних орієнтацій у ході історичного процесу, скільки зміні аксіологічної матриці у моменти соціальних потрясінь – революцій і війн.

Приклад реконструкції та переосмислення регіональної історії активного громадянства можна побачити в роботі Л. Андресаччі «Нарис історії громадянства в Латинській Америці з довгострокової перспективи» [104]. Ця робота цінна тим, що дає змогу простежити, наскільки зміни ціннісної моделі

суспільства відповідають соціальним трансформаціям та як по-різному проявляється активне громадянство в окремій країні. Локальні кейси допомогли усвідомити українську ситуацію у 3 розділі представленої дисертації. Принципово важливо, що у своїй роботі ми керуємося не лише власними спостереженнями та спробами пояснити теоретично (спираючись на сучасну філософську традицію), але й вивчаємо практичні аспекти впливу змін ціннісного вибору на активне громадянство.

Вагомий внесок у висвітлення педагогічного зрізу формування ідеї громадянськості особистості, опираючись на історичне коріння та традиції суспільства, здійснили Т. Окольніча та Л. Костенко [55]. Ця робота дає можливість подивитися на зміну статусу людини через призму внутрішніх і зовнішніх трансформацій й закономірностей історичного поступу, що дозволяє зрозуміти, як зовнішні зміни у суспільстві впливають на активну позицію громадян. З урахуванням поставлених завдань, видається вкрай важливим, щоб за основу аналізу було взято філософський підхід, оскільки в наш час саме на нього спирається практично вся сучасна ідеологія та суспільна свідомість. У результаті пропонованого аналітичного матеріалу будуть представлені основні ідеї цілісної концепції, що висвітлює проблему активного громадянства.

Як було заявлено на початку, метою цього підрозділу є аналіз феноменів громадянства та активного громадянства через призму історії філософії на основі праць класиків та сучасних авторів. Ми ставимо перед собою завдання, по-перше, прослідкувати зв'язок активного громадянства із трансформаціями суспільно-політичної думки та, по-друге, знайти спільні цінності активного громадянства в історії та показати їх актуальність для сучасного суспільства.

Далі слід актуалізувати деякі з історичних проблем, які постійно постають перед нашою свідомістю, якщо ми серйозно ставимося до дослідження сьогodнішніх рецепцій громадянства загалом, і активного громадянства, зокрема. Адже відомо, що виникнення змісту поняття «громадянин» тісно пов'язане з зародженням перших держав.

Одним із перших проблему взаємин людини та держави підняв видатний китайський філософ Конфуцій: «Історична першість у пошуках спільної мудрості належить стародавній китайській філософії, зокрема конфуціанству. Конфуцію вдалося об'єднати тогочасний Китай із його провінціями спільною ідеєю, яка дала змогу створити сильну державу, що потребувало відповідного узгодження суспільних цінностей» [92, с. 316].

Відмітимо, що для Конфуція правильне громадянське виховання є важливим чинником розвитку держави. На його думку кожна людина має знати своє місце у суспільстві, бути відповідальною перед співгромадянами, коритися державі, але водночас мати високий рівень організованості, а для цього мати щирі думки та відповідні знання.

Конфуцій писав: «У давнину той, хто хотів принести світло доброчесності в Піднебесну, спочатку наводив лад у своїй державі. Той, хто хотів навести лад у своїй державі, мав спочатку впорядкувати свій дім. Той, хто бажав упорядкувати свій дім, спочатку мав удосконалити своє тіло. Той, хто бажав удосконалити своє тіло, спочатку мав виправити свої бажання. Той, хто бажав виправити свої бажання, спочатку мав зробити щирими свої думки. Той, хто хотів зробити щирими свої думки, спочатку мав отримати знання» [118, с. 154]. Тут ми бачимо, що чим краще освічена і знаюча людина, тим більше у неї справ та обов'язків перед державою та народом. Чим гірша освічена і знаюча людина, тим більше у неї поганих бажань. Коли все в країні влаштовано згідно з принципами, це означає, що справа в самій людині. Активність самого громадянина залежить від його волі, а воля людини не залежить від її становища у суспільстві.

В європейській традиції одним із перших проблему активності громадянина окреслив однин із найбільш знаних античних філософів-ідеалістів Платон в своїй праці «Держава»: «Кожному з інших громадян слід доручати саме те заняття, до якого він має нахил, щоб, займаючись лише тією справою, яка йому підходить, кожний ставав би для себе єдністю, а не безліччю, і так само ціла держава стане єдиною, а не множинною» [60]. Бачимо, що платонівська візія

активного громадянства дивним чином поєднує в собі і платонівське бачення громадянського покликання, і поняття про державу, і знання про те, як громадянин має ставитися до своєї держави. І це дуже цікаве місце, де йдеться про те, що протиріччя, які роблять громадян досконалішими, впливають з твердження, ніби в основі будь-якої реальної державної єдності лежить властива їй ідея. Культурна традиція неоплатонізму в подальшому розглядатиме активне громадянство як ідею поєднання суб'єктивного самоздійснення людини та її приналежності до держави.

Центральною чеснотою активного громадянина Платон вважає мужність: «Ти схвалюєш розуміння мужності як громадянської властивості, – сказав я, – і робиш цілком правильно» [60]. Як внутрішні якості особистого характеру, Платон бачить мужність і помірність, які необхідно виявляти кожному громадянину. Життя тому є щастям, оскільки тільки сміливі люди досягають вершин благополуччя.

Його учень Аристотель переосмислив розуміння громадянства у напрямі від ідеального до реального його потрактування. Нас цікавить визначення громадянина за Аристотелем у третій кризі «Політики»: «Найкраще визначення громадянина в абсолютному розумінні було б таким: громадянином є той, хто може бути суддею і посадовою особою» [7]. І зрозуміло, чому: саме суддя може допомогти тому, хто живе в державі, стати повною мірою громадянином у сенсі виявлення всього, що є приватним у публічному. Аристотель цим свідчить про зближення держави й права, де сам законодавець отримує можливість долучитися до здійснення свободи через громадянське служіння. Крім того, досконале правління «меритократія» – це, за Аристотелем, влада достойних активних громадян. Тому необхідно насамперед поставити питання про законодавчу та виконавчу владу, і зокрема питання щодо ролі активного громадянина поліса. Коли очевидним є недосяжний ідеал афінян, а демократія не дозволяє цього досягти, всі суперечки та протиріччя тільки наростають. Як свідчить Аристотель: «Не робить людину громадянином і місце проживання, бо ж у такий самий спосіб навколо нас живуть і слуги, й раби, та, попри це, вони не

вважаються ними (громадянами)» [7]. Ми бачимо, що Аристотель знайомий з цією проблемою і пов'язує громадянський стан з ідеалом демократій: «Той громадянин, котрий підлягає наведеному вище визначенню, здебільшого відповідає громадянинові демократичного устрою. Для решти форм державного ладу це визначення годиться теж, але воно не доконечне» [7].

Цікаве метафоричне порівняння громадян як моряків наводить цей античний мислитель: «І щоб у дослідженні цього питання дійти певної думки, треба насамперед з'ясувати в загальних рисах поняття «чеснотливість» доброго громадянина. Як один моряк зв'язаний з рештою команди, так і громадянин із суспільством. Хоч моряки виконують різні обов'язки – один із них весляр, другий стоїть за кермом, третій – помічник керманича, четвертий виконує ще якусь службу, – проте зрозуміло, що чіткіше визначення поняття «чеснотливість» кожного зокрема притаманне лише комусь із них, а загальне визначення стосуватиметься їх усіх, оскільки щасливе завершення подорожі – мета, якої прагнуть досягти всі моряки загалом і кожен зокрема» [7].

Тут бачимо роль єдності і розподілу ролей, прийнятих у символічному просторі, що розглядається, та добре видно з цієї цитати. Аристотель каже, що чесноти людини у суспільстві мають вирішальне значення, оскільки саме вони пояснюють, чому ми зустрічаємо у повсякденному житті безліч труднощів та неприємностей, пов'язаних із проблемою прав та обов'язків громадян. Щоб не дати цій проблемі зрости в політичну, необхідно не прагнути досконалої точності у розподілі ролей (як це було у Платона). При цьому, Аристотель ясно дає зрозуміти, що ідеальний стан насправді не може бути створений усіма (навіть такими, що мають інтелектуальну перевагу), якщо на сцену не вийде «корисний» громадянин: «Припустімо, держава складається з винятково корисних громадян, отже, кожен з них неодмінно мусить виконувати свій обов'язок належним чином. А це залежить від чеснотливості. Оскільки ж неможливо, аби громадяни були однаковими, то ні в якому разі не може бути однакової чеснотливості громадянина і досконалої людини. Чеснотливість корисної людини має бути притаманною кожному громадянину, бо тільки тоді держава буде досконалою.

Проте неможливо, аби чеснотливість досконалої людини була притаманна усім громадянам, хіба що за умови, що в досконалій державі усі громадяни мають бути досконалими» [7].

Особливе значення серед чеснот «досконалих громадян» Аристотель надає вмінню керувати й коритися. Ось як він пише: «Здатність же повелівати й коритися гідна похвали, і чеснота доброго громадянина, мабуть, полягає саме в тому, аби вміти прекрасно повелівати й належно коритися. Отже, коли припустити, що чеснота досконалої людини – це здатність повелівати, а чеснота громадянина – і те, й друге (тобто вміння повелівати й коритися), то обидві чесноти можна вихвалити по-різному. Проте, оскільки вони насправді є різними й оскільки правитель і підвладний повинні навчатися не одного й того самого, громадянинові треба опанувати обидві (здатності) – керувати й коритися – і виявляти ту й ту здатність» [7].

Активну громадянську позицію в Середні віки виявляли в основному чоловіки-землевласники та знать, які брали участь у процесах прийняття рішень та управління своїми місцевими громадами, з обмеженими можливостями політичної участі для решти населення. Концепція громадянства була тісно пов'язана з феодалською системою, де індивіди мали зобов'язання та відповідальність перед своїм феодалом, а не перед централізованою державою, а права громадянства значною мірою визначалися соціальним статусом і народженням. Помітною є ідея Августина Блаженного щодо громадян двох держав, «Града Божого» та «земного Града», яка полягала в тому, що люди є громадянами обох держав, але їхня остаточна вірність і відданість мають бути місту Божому, яке представляє духовну сферу, а не до земного міста, яке представляє тимчасовий світ. Згідно з Августином, земне місто має недоліки і схильне до руйнування, тоді як місто Бога є досконалим і вічним. Він вважав, що, дотримуючись вчень християнської віри, люди можуть стати громадянами міста Божого та досягти спасіння, виконуючи при цьому свої обов'язки та обов'язки громадян земного міста.

Серед видатних мислителів раннього Відродження, ми не можемо обійти увагою працю Н. Макіавеллі «Державець» у якій, серед іншого, автор розрізняє громадян і піддаців: «Державцеві у хвилину небезпеки не час захоплювати необмежене панування, бо *громадяни і підданці*, призвичаєні діставати розпорядження від магістрату, не стануть у таку важку пору коритися його наказам, і в лихоліття йому завжди бракуватиме людей, на яких можна покластися» (курсив - наш) [45, с. 461].

Отже, державець намагається щось робити і справляє враження чогось страшного, або величного, але без активної участі громадян одразу стає ясно, що нічим добрим це не закінчиться. Володар подібний до страшного бича, який весь час висне на спині, але варто стиснути руки в кулаки – і він зникне. Так і громадянин, усвідомивши свою активну роль у житті держави, починає відчувати деяку відповідальність за те, що він і держава – те саме. Макіавеллі пише, що «...треба заохочувати своїх громадян розвивати торгівлю, сільське господарство і всякі людські ремесла, щоб ніхто не боявся множити своє добро чи відкрити нову крамницю, остерігаючись конфіскації або податків» [45, с. 478]. Заохочення людей займатися ремеслами, це і є провідник між двома елементами, значення якого якраз і має смисловий відтінок «активний громадянин». Тому феномен «активного громадянства» у Макіавеллі можна розуміти і буквально, і метафорично.

Звернувшись до праці Ш. Монтеск'є «Про дух законів» [122], основного твору видатного французького мислителя, ми знайдемо цікаву для нашої концепції «активного громадянства» думку про розрізнення політичного і громадянського права, що в свою чергу реалізується через закони, які для індивіда чи групи індивідів є чимось на зразок моральних правил, за якими вони живуть, і як суб'єкти роблять крок за кроком цим шляхом, керуючись законами, продиктованими природою. А політика вже не що інше, як послідовний розвиток цих законів.

Спираючись на доробок філософа, ми можемо стверджувати, що громадські інститути будуються відповідно до дій певних раціональних законів.

Роль громадянина при цьому полягає в тому, щоб звіряти дії влади, яка контролює життя суспільства, із законами розуму [122]. Але в одному відношенні ця роль є виключно відповідальною, адже при виконанні своїх функцій громадянин виявляється частиною величезного ланцюга залежних один від одного суб'єктів, кожен з яких здатний приймати або відкидати активну позицію в дусі законів розуму.

Звернувшись до Дж. Локка, а саме до його основної праці «Два трактати про правління», завдяки якій він увійшов у історію як «батько» політичного лібералізму, ми побачимо, що ідея активного громадянства «червоною ниткою» проходить через усю роботу. Зокрема, ось як Локк пише про право діяти: «Коли якесь число людей таким чином погодилося створити спільноту або державу, то вони тим самим уже об'єднані та складають єдиний політичний організм, у якому більшість має право діяти і вирішувати за інших» [44, с. 135]. Демократизм цієї ідеї, характерної для концепції Локка, у тому, що вся сила громади та держава визначаються угодою, тобто тим, скільки людей її прийняли. Відповідно, право діяти виникає лише у тому випадку, коли всі починають діяти. Такий основний сенс ідеї загального служіння. І, звичайно, мислитель робить головний акцент на ідеї свободи та патріотизму, тобто того, що постійно повертає нас до головного питання цієї статті – хто такий «активний громадянин», та що таке «активне громадянство».

Резюмуючи ідеї Локка, ми можемо виділити такі тенденції, що найчастіше зустрічаються у його політичних роботах з цього питання. По-перше, ми знайдемо твердження про неможливість керувати державою без активної громадянської приналежності та самостійної творчої та політичної дії джентльмена. По-друге, у роздумах Локка з приводу політичної природи людини, міститься багато самоаналізу, що є свідченням непростого характеру його активних політичних пошуків. І, нарешті, найважливішою ознакою специфіки ідей Локка про активне громадянство, є їхня ліберальна забарвленість.

Ще одним корифеєм ідеї активного громадянства по праву вважається Ж.-Ж. Руссо, який також пише про розрізнення громадян і підданих: «...що

стосується членів об'єднання, то всі разом вони називаються народом, а кожен окремо – *громадянином*, оскільки бере участь у здійсненні суверенної влади, або *підданим*, оскільки підкоряється державним законам. Ці терміни часто плутають один з одним. Тому буде достатньо вміти розрізняти їх тоді, коли вони вживаються у їхньому найточнішому значенні» [72, с. 22]. Це означає, що жителі автономної держави є громадянами за своєю громадянською сутністю, оскільки вони є активними суб'єктами. Вони мають право на громадянство не лише тому, що відповідно до римського права було визнано, що кожен громадянин є власником свого життя та засобів існування.

Однак, за Руссо, одного права мало, щоб бути громадянином за своєю громадянською сутністю, бо громадяни мають невід'ємний атрибут – громадянську позицію та громадянську активність. Держава виступає не «власником», а їхнім політичним партнером, що забезпечує координацію дій у рамках єдиної мети. Руссо пише: «якщо, дивлячись на ту юридичну особу, яка, власне, й складає державу, як на суто ідеальну істоту (оскільки держава – не людина), він користувався б своїми правами громадянина, не бажаючи виконувати обов'язків підданого, то подальше поширення цієї несправедливості спричинило б до руйнації політичного тіла» [72, с. 25]. Тому уряд повинен дотримуватися принципу свободи та автономії. Саме ця демократія є підставою для застосування права, тому що і влада, і керована народом територія, належать людині.

Як бачимо, серед цінностей активного громадянства мислителі минулого пропонують нам такі: самоорганізованість; мужність і помірність; вміння як керувати, так і коритися; економічна активність; слідування законам розуму; свобода, патріотизм і автономія – усі вони так чи інакше актуальні й для нашого часу.

Далі доцільно звернутися до спадщини І. Канта, оскільки, як зазначає О. Мироненко, «оригінальною була ідея Канта про «право всесвітнього громадянств». Під ним він розумів право будь-якої людини на перебування в будь-якому куточку земної кулі, а також право на гостинність з боку місцевого

уряду і народу... При цьому Кант не протиставляв право всесвітнього громадянства праву державного громадянства і не заперечував останнє» [50]. Важливо підкреслити, що Кант не мав на меті підірвати чи суперечити поняттю державного громадянства. Право всесвітнього громадянства не витісняє важливості громадянства держави і не заперечує існування державних кордонів і національної ідентичності. Натомість, кантівська ідея універсального громадянства мала на меті сприяти космополітичному баченню громадянства, яке виходить за рамки національних кордонів, водночас визнаючи важливість громадянства держави у формуванні індивідуальної ідентичності. По суті, ідея Канта про право універсального громадянства намагалася примирити протиріччя між універсальністю прав людини та специфікою політичних спільнот.

Ідея Канта про «право всесвітнього громадянства» має важливе значення для сучасної концепції активного громадянства, особливо в контексті глобалізації та посилення взаємозв'язку через національні кордони. Концепція універсального громадянства підкреслює важливість визнання гуманності та гідності всіх людей, незалежно від їхньої національності, етнічного походження чи інших соціальних характеристик. Це узгоджується з цінностями активного громадянства, які часто віддають пріоритет соціальній справедливості та рівності. Ідея універсального громадянства сприяє почуттю глобальної відповідальності, заохочуючи активних громадян виявляти інтерес до питань, які виходять за межі їхніх національних кордонів. Це особливо актуально в нинішньому контексті глобальних викликів, таких як миробудівництво, зміна клімату, голод тощо, які вимагають колективних дій і співпраці поза національними кордонами.

У той же час важливо визнати, що державне громадянство та національна ідентичність продовжують відігравати важливу роль у формуванні індивідуального досвіду та політичних уподобань. Тому активне громадянство має прагнути збалансувати універсальні цінності людської гідності та соціальної справедливості з особливостями місцевого контексту та ідентичності. Тому ідея Канта про право всесвітнього громадянства забезпечує цінну основу для

роздумів про роль активного громадянства в глобалізованому світі, підкреслюючи важливість сприяння соціальній справедливості та глобальній відповідальності, а також визнаючи важливість місцевої ідентичності та контексту.

Ще одним філософом який увиразнив концепцію громадянства був Г. Гегель, який в праці «Основи філософії права» дає розгорнуту характеристику цій проблематиці [16]. Як зазначає В. Муляр, Гегеля можна вважати як родоначальником теорії громадянського суспільства: «Вузловою точкою роздумів Гегеля... стала ідея громадянина як необхідної умови існування суспільства і держави та базового носія усіх потреб, які зумовлюють його життєдіяльність» [52, с. 8]. Ідеї Гегеля мають важливе значення для концепції активного громадянства, оскільки підкреслюють важливість громадянина як необхідної умови існування суспільства та держави. У громадянському суспільстві кожен індивід має власні цілі та бажання, але досягти цих цілей він може лише через стосунки з іншими. Іншими словами, індивідуальна свобода не відокремлена від соціальної відповідальності. Це узгоджується з концепцією активного громадянства, яка підкреслює важливість індивідуальної участі в політичному та соціальному житті громади. Активне громадянство передбачає не лише досягнення особистих цілей, але й роботу для загального блага та покращення суспільства в цілому. Крім того, наголос Гегеля на взаємозалежності індивідів у громадянському суспільстві підкреслює важливість співпраці та кооперації для досягнення соціальних і політичних цілей. Отже, активне громадянство має передбачати не лише індивідуальні дії, а й колективні дії та взаємодію з іншими для досягнення спільних цілей.

Однієї із визначних сторінок філософського осмислення громадянства є спадщина К. Маркса, зокрема видатна праця «Капітал» [46]. Як зазначає А. Петренко, «Маркс прийшов до чіткого усвідомлення того, що в вивченні держави необхідно спиратися на аналіз громадянського суспільства. Не держава породжує суспільство, а, навпаки, родина і громадянське суспільство складають передумови держави» [59, с. 154]. Праця Маркса «Капітал» містить критику

капіталізму та його впливу на суспільство, а тому має важливе значення для концепції активного громадянства. Однією з ключових ідей у праці Маркса є те, що капіталізм породжує соціальну нерівність і експлуатацію, віддаючи перевагу власникам капіталу над робітниками, які виробляють товари та послуги. Ця нерівність може підірвати принципи активного громадянства, оскільки може обмежити здатність індивідів брати повну участь у соціальному та політичному житті своєї громади. Крім того, Маркс стверджує, що капіталізм заохочує конкуренцію та індивідуалізм, які можуть підірвати колективні дії та соціальну солідарність. Це може ускладнити об'єднання окремих людей для досягнення спільних цілей і участі в значущих політичних діях. Проте, Маркс також наголошує на важливості колективних дій робітників щоб кинути виклик владі капіталу та сприяти суспільним змінам. У цьому сенсі його ідеї можна розглядати як узгоджені з принципами активного громадянства, які підкреслюють важливість колективних дій у прагненні до загального блага.

На концепцію активного громадянства вплинули основні філософські напрями філософії ХХ століття, зокрема екзистенціалізм, постмодернізм і критична теорія [101]. Екзистенціалісти, такі як Жан-Поль Сартр, наголошували на індивідуальній свободі та виборі, що узгоджується з ідеєю активного громадянства як форми індивідуальної участі в політичному та соціальному житті [Див: 74]. Однак, деякі екзистенціалісти критично ставилися до політичних і соціальних інститутів, вважаючи їх гнітючими та обмежуючими свободу особистості. Ця критична перспектива може призвести до відмови від активного громадянства як засобу участі в репресивних «громадянських» структурах.

Постмодерністи, такі як М. Фуко, кинули виклик ідеї об'єктивної істини та наголошували на важливості багатьох точок зору та культурного розмаїття [95]. Вони висвітлили способи, за допомогою яких домінуючі культурні наративи можуть виключити та маргіналізувати певні групи, і підкреслили важливість визнання та оцінки різноманітних точок зору. Це призвело до переосмислення ролі активного громадянства, причому деякі вчені стверджували, що воно має

передбачати не лише індивідуальну участь у політичному та соціальному житті, але й відданість соціальній справедливості та визнання різноманітності.

Представники критичної теорії, такі як Г. Маркузе автор концепту «одновимірної людини», також наголошували на ролі влади та ідеології у формуванні соціальних структур [47]. Вони висвітлили способи, за допомогою яких політичні та соціальні інститути можуть бути використані для підтримки існуючих структур влади, і підкреслили важливість кинути виклик цим структурам шляхом колективних дій і соціальних змін. Це призвело до зосередження уваги на ролі активного громадянства у просуванні соціальної справедливості та боротьбі з репресивними структурами.

Загалом, філософські напрями філософії ХХ століття мали складний і різноманітний вплив на концепцію активного громадянства. Ці тенденції забезпечують цінну основу для роздумів про роль активного громадянства в просуванні соціального та політичного прогресу, а також підкреслюють важливість визнання та оцінки різноманітних точок зору та боротьби з репресивними структурами.

Висновки до першого розділу

У першому підрозділі показано, що особливої актуальності вивчення активного громадянства набуває в епохи соціально-економічних та політичних потрясінь, у періоди масових міграцій, пертурбацій та соціально-політичних зрушень, у тому числі воєн. Виявлено, що у сучасній філософській літературі активне громадянство, здебільшого, під впливом етики утилітаризму, стало розглядатися не як боротьба за права, а як форма соціального капіталу. Визначено поняття громадська активність і активне громадянство – будь-яке активне громадянство є громадянською активністю, але не будь-яка громадянська активність є активним громадянством, яке має принципово ненасильницький, конструктивний характер.

Розмежовано поняття активна політична діяльність і активне громадянство. Перше пов'язано із діяльністю конкретної партії чи руху і має на меті отримання влади через виборчі процедури, а друге – працює на благо усіх громадян незалежно від політичних уподобань чи членства у партії і не має на меті здобуття влади, а лише контроль за нею. Підкреслено, що термін «активне» означає – відповідальне, діяльне, таке, що робить внесок, впливає, і є частиною процесу громадянської участі. Виявлено, що у дискурсі активного громадянства ключовою є участь, яка включає, але не обмежується, культурною, політичною, екологічно активністю на всіх рівнях: від місцевого до регіонального, від національного до глобального.

Виявлено, що активне громадянство у літературі використовується у трьох основних випадках. По-перше, у офіційних стратегічних документах Європейської Комісії, ЮНЕСКО та ін. По-друге, у концептуальному значенні, як рамковий термін для обґрунтування певної ідеології. По-третє, у емпіричних дослідженнях соціальної активності пересічних громадян.

Для нашого дослідження, найбільш плідним є поєднання теоретичного та емпіричного підходів до активного громадянства, що спирається на сучасні фундаментальні розробки у галузі соціології, права, державного управління, політології та економічної теорії. Проте, найцікавішим для нас є філософський аналіз цього феномену, де ми апелюємо до питань про сенс існування, особистісну гідність, ідентичність, патріотизм і відповідальність за те, що відбувається. Аксиологічна, антропологічна та соціально-філософська складові активного громадянства присутні в ньому в нерозривній єдності. Має місце двосторонній процес, де, з одного боку, активне громадянство як концепт «живиться» емпіричною реальністю, а з іншого практика розгортання активного громадянства залежить від рівня його теоретичної осмисленості.

Проаналізовано дві найбільш поширені концепції громадянства – «республіканську» та «неоліберальну». Показано, що освіта традиційно вважається важливим чинником розвитку активного громадянства, а сама «освіта для активного громадянства» є складною та актуальною проблемою

сучасної філософії освіти. Спираючись на думку експертів ООН, показано, що освіта, соціальна відповідальність та знання є трьома наріжними каменями активного громадянства.

Теоретизуючи стосовно активного громадянства, важливо розуміти його зв'язок із проблемою ідентичності – як соціальною, так особистісною, які можна назвати двома гранями ідентичності. Значні перепони, які виростають на шляху багатьох національних проєктів мультикультуралізму, що розглядається як політична та соціальна платформа, що визначає засади побудови толерантного суспільства, призвело до дебатів щодо суперечливих відносин між націоналізмом, культурною спадщиною, етнічною приналежністю та альтернативними концепціями громадянства. У академічній спільноті подібна полеміка точиться між ворогуючими таборами «пост-націоналістів» і «ліберальних націоналістів». Враховуючи вищевикладене, запропоновано авторську дефініцію поняття: *активне громадянство – це тип відносин між людиною і державою, за якого індивід має визнані громадянські, політичні і соціальні права та діяльно використовує їх для участі в політичному житті та розбудові держави.*

Спираючись на концепт соціального капіталу П. Бурдьє в структурі активного громадянства виділено три рівні: а) мікрорівень (індивідуальні домогосподарства та «низові» ініціативи); б) мезорівень (горизонтальні та вертикальні відносини між групами активних громадян); в) макрорівень (інституційне та політичне середовище, яке служить середовищем для активного громадянства).

У другому підрозділі показано, що проблема історичного розуміння активного громадянства є багатоаспектною і мультидисциплінарною. Існує тісний зв'язок між активним громадянством та трансформацією суспільно-політичної думки протягом історії. Тому проблематика активного громадянства постала складовою частиною філософських теорій, починаючи із Стародавнього Китаю та Античності.

Саме античний період розвитку філософії запропонував людству образи громадянства, які б розв'язували протиріччя відповідальності та обов'язків членів тогочасного суспільства, полемізуючи довкола питань моралі, мудрості та справедливості. Передуюча цьому, спадщина Конфуція вчить нас розуміти активного громадянина як частину державного організму, який водночас має коритися державі, але й мати високу самоорганізованість та самодисципліну.

Вчення Платона дає нам урок щодо суспільного характеру діяльності людини, де громадянська активність є формою політичної дії. Маємо звернути увагу на ідею поєднання суб'єктивного самоздійснення людини та її приналежності до держави, а також на чесноти – мужність і помірність, які необхідно виявляти кожному громадянину. Спадок Аристотеля показує нам, що громадянином є «той, хто може бути суддею і посадовою особою», а досконале правління «меритократія» можливе лише через «досконалих громадян», які, за Аристотелем, вміють як керувати, так і коритися.

Доба Середньовіччя, через домінування християнської етики, дещо маргіналізувала питання активного громадянства, висунувши на передній план особистість не стільки як громадянина, пропонуючи в якості ідеалу високоморальну віруючу особистість. Доба Відродження із етосом індивідуальності, на передній план філософських теорій виводить вільну людину із творчими здібностями, здатну раціонально вмонтовуватись у соціальні механізми, утверджуючи універсальне благо, цінності гуманізму та гідності. Автономія індивідууму кореспондується із правами та свободами громадянина, внеском у розвиток держави та людства в цілому. У Макіавеллі також знаходимо розподіл на громадян і підданців, де завданням справжнього державця є збільшення кількості активних громадян, наприклад через заохочення людей займатися ремеслами (економічна активність). Спадок Монтеस्क'є вчить нас розуміти державу як послідовний розвиток законів розуму.

Тому політичні та цивільні закони кожного народу повинні бути не більш як окремими випадками застосування цього розуму. У Локка сила громади та держава визначаються угодою, тобто тим, скільки людей її прийняли. Мислитель

робить головний акцент на ідеї свободи та патріотизму, адже неможливість керувати державою без активної громадянської приналежності та самостійної творчої та політичної дії громадянина. Міркування Руссо спрямовують нас до розуміння того, що уряд повинен дотримуватися принципу свободи та автономії. Саме ця демократія є підставою для застосування права, тому що і влада, і керована народом територія належать людині.

Важливою є ідея Канта про «право всесвітнього громадянства», яка не витісняє важливості громадянства держави і не заперечує існування державних кордонів і національної ідентичності, але має на меті сприяти космополітичному баченню громадянства. Ідеї Гегеля мають важливе значення для концепції активного громадянства, оскільки підкреслюють важливість громадянина як необхідної умови існування суспільства та держави.

Праця Маркса «Капітал» містить критику капіталізму та його впливу на суспільство, а тому має важливе значення для концепції активного громадянства. Однією з ключових ідей у праці Маркса є те, що капіталізм породжує соціальну нерівність і експлуатацію, віддаючи перевагу власникам капіталу над робітниками, які виробляють товари та послуги. Ця нерівність може підірвати принципи активного громадянства, оскільки може обмежити здатність індивідів брати повну участь у соціальному та політичному житті своєї громади.

Філософські напрями філософії ХХ століття мали складний і різноманітний вплив на концепцію активного громадянства. Ці тенденції забезпечують цінну основу для роздумів про роль активного громадянства в просуванні соціального та політичного прогресу, а також підкреслюють важливість визнання та оцінки різноманітних точок зору та боротьби з репресивними структурами.

Загалом, еволюція теорії активного громадянства відзначається поступовим розширенням прав і обов'язків громадян, а також посиленням акценту на колективній діяльності у формуванні суспільства. Серед історичних цінностей активного громадянства виділено тренд поступового руху від мужності, помірності, вміння керувати і коритися до економічної активності,

слідкування законам розуму, свободі і автономії громадянина глобального світу. Проте, з постмодерної точки зору, ідею активного громадянства не можна розуміти ізольовано від ширшого соціального та політичного контексту, в якому вона виникає. Її формує низка дискурсивних практик і відносин влади, які конструюють і відтворюють домінуючі ідеології та практики. Таким чином, еволюція активного громадянства повинна бути критично досліджена та переосмислена у світлі сучасних викликів і можливостей нашого глобалізованого світу.

Це вимагає радикального переосмислення основ нашої політичної та соціальної думки, а також розвитку нових епістемологічних та онтологічних перспектив, які можуть дати нам змогу кинути виклик домінуючим дискурсам і практикам і культивувати більш справедливі та справедливі способи соціальної та політичної участі. Зрештою, ідея активного громадянства має бути переконцептуалізована як частина ширшого проекту соціальної трансформації, яка ґрунтується на відданості різноманітності, справедливості та включеності.

РОЗДІЛ 2. ГЛОБАЛІЗОВАНЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ АКТИВНОГО ГРОМАДЯНСТВА

2.1. Активне громадянство в контексті діалектики глобального та національного

Дискурс активного громадянства на початку ХХІ ст. виступає місцем активної академічної дискусії представників двох полярних підходів, перший з яких є традиціоналістським, та тлумачить громадянство з позицій національної приналежності. Другий же підхід говорить про громадянство у його глобалізаційній проекції, оперуючи терміном «глобальне громадянство» («global citizenship»). Дані методологічні позиції, закономірно, мають свій відбиток на підходах у дослідженнях інструментів розвитку активного громадянства. ЮНЕСКО, Європейська комісія, Світовий банк та інші міжнародні інституції вже кілька десятиліть працюють над розвитком активного глобального громадянства. В одному із досліджень наводяться відомості, що, незважаючи на різноманітність визначень самого концепту «глобальне громадянство», освіта для глобального громадянства є обов'язковим елементом шкільної програми в багатьох країнах (Коста-Ріка, Аргентина, Сінгапур, Великобританія, США, Канада тощо) [165, с. 396]. Окремо розглядаючи канадський досвід, авторка зазначає, що проблема глобального громадянства було включено в програму суспільствознавства під заголовком «Канада і світ», де від учнів вимагалось розвивати навички та етичних базис, необхідні, щоб стати вдумливими, активними учасниками глобального світу: з цією метою вони мають вивчати індивідуальні та колективні права та обов'язки, а також знати про роль міжнародних організацій, вміти здійснювати порівняльний аналіз канадського та інших іноземних суспільств тощо [165, с. 396].

Кожна із позицій, які мають право на існування, висуває свої ідеали становлення особистості як активного громадянина. Відмінність між глобальним громадянством та громадянством у традиційних уявленнях є інтуїтивно зрозумілою, проте, все ж потребує прояснення. На нашу думку, глобальне

громадянство апелює по прав, свобод та ролей у планетарному масштабі. Воно орієнтується на забезпечення сталого розвитку та активної участі у розв'язанні проблем розвитку сучасної цивілізації. Глобальне громадянство неможливе без ціннісного фундаменту, в центрі якого перебуває толерантність, бажання спільно діяти заради людства, розуміючи власні та колективні права та обов'язки.

У зв'язку з цим, варто детальніше зупинитися на сутності глобалізації як провідної тенденції трансформації соціального життя останнього часу. Окрім того, слід розібратися із поняттям глобалізація ще й тому, що він є одним із найбільш вживаних термінів сучасного соціогуманітарного дискурсу, але, в той же час, одним із найбільш складних у визначенні. Глобалізація, як і багато феноменів сучасного світу, є свідченням того, що людство всерйоз освоїло те, що раніше здавалося нездійсненною мрією. У потоці глобальної інформації одночасно є безперервне вимивання смислів, а в постійній циркуляції великої кількості ідентичностей – розмивання кордонів між окремими людьми, спільнотами та регіонами. Ми солідарні з думкою, що «суттєвого значення набувають саме глобальні проблеми сучасності, що ставлять перед сучасною наукою завдання, які вона не може вирішити суто в науковому контексті, без звернення до філософського аналізу» [92, с. 314].

Людство опинилось в ситуації переходу від модерної до постмодерної філософії, і виникає закономірне питання: яку ідентичність сформує ця епоха та її перехідний період? Звідси, дуже показове зрушення у сприйнятті соціальної ідентичності. Громадянин традиційного суспільства, що виділяє себе із загального «континууму людей» за допомогою раціональних процедур ідентифікації, виявляється у вакуумі – немає жодного смислового та ціннісного центру, який би скріплював його як ціле.

Вважається, що «суттєвою ознакою модерної цивілізації є її національний вектор, адже модерні суспільства – це суспільства національні, що спрямовують свою активність на реалізацію мети національного розвитку. Суспільства постмодерної цивілізації – суспільства наднаціональні, інтегровані у соціокультурну динаміку глобалізаційних процесів» [92, с. 310].

Однак, не все так однозначно, адже приналежність до «модерну» чи «постмодерну» визначається насамперед дискурсом – ідеями, що сприяють закріпленню та утриманню ідентичностей. «Національні» ідеї стають самоідентифікацією людей лише остільки, оскільки їм вдається пов'язати у свідомості громадян ієрархічно побудовану та організовану смислову вертикаль, що розподіляє вагу інших ідентифікаційних ознак – мову, релігію, гендер та інших – на більш-менш «унікальні окремі випадки». При цьому, радикально змінюється й сам зміст цих ідентифікацій, що належать носіям з різних поколінь та соціальних груп.

Відомий дослідник глобалізації Р. Робертсон зазначає, що «глобалізація як концепція стосується як стиснення світу, так і інтенсифікації свідомості світу в цілому. Процеси та дії, до яких зараз відноситься концепція глобалізації, тривали, з деякими перервами, протягом багатьох століть, але основна увага в обговоренні глобалізації приділяється відносно недавньому часу» [187].

Багато дослідників погоджуються, що глобалізація у тому вигляді, як вона існує сьогодні, виникла наприкінці ХХ – початку ХХІ століть [187; 204; 143; 183 та ін.]. Це дійсно так, адже на кожному історичному витку інтеграція країн і регіонів світу зростала, аж поки в кінці ХХ століття кількість цих взаємозв'язків не перейшла в нову якість.

Як зазначає Л. Рамін, «...стало важко уникнути концепції глобалізації. Вона не тільки постійно формує медіа та академічний дискурс, але й на наше життя безпосередньо впливають наслідки глобалізації. Проте, більш детальні дослідження показують, що явища, з якими пов'язана глобалізація, дуже різноманітні. Це справедливо як для повсякденного використання, так і для наукового використання: єдиного визначення глобалізації не існує» [183, с. 379]. Ми погоджуємося, що єдиного визначення глобалізації бути не може, оскільки цей феномен має різні прояви в різних сферах та різних регіонах світу.

Тим не менш, поняття глобалізації є одним із найпопулярніших у сучасному соціогуманітарному знанні, адже «характерною рисою суспільства є його структурна динамічність, мінливість, мобільність» [92, с. 311]. Етична

складова є однією із ключових вимірів глобалізаційних процесів, адже вони змінюють масштаб моральних дилем в політиці, бізнесі, культурі, мас-медіа, освіті та інших. Те, що раніше могло бути розглянуте з позиції локального досвіду конкретної культури, і, відповідно на цьому ж рівні отримати етичну оцінку, відтепер має вихід на планетарний рівень, а значить, має бути оцінене з позиції універсальних загальнолюдських цінностей.

Серед ключових універсальних цінностей в контексті нашої роботи, слід виділити наступні:

- демократія;
- права людини;
- свобода;
- толерантність
- культурне різноманіття;
- миролюбство.

Будь-яке дослідження, яке пов'язане із глобальним, одночасно пов'язане із національним, адже рецесія глобальних впливів у різних культур різна. Відтак, глобальне і національне взаємодіють як тотальність і окремішність. О. Ача пише: «З глобалізацією теоретична «актуальність» постає перед новим викликом, тому що ми можемо зрозуміти, зважаючи на неспроможність аналітичних можливостей, наданих постмодернізмом, пояснити те, що відбувається, потребу в композиції розуміння, до якого тотальність і окремість не становлять нездоланої опозиції» [102, с. 97].

В кінці ХХ ст. подекуди можна було зустріти думку, що глобалізація не є новим феноменом. Але з часом голоси скептиків глобалізації потроху вщухли. Ще у 2000 році відомий соціолог У. Бек виразно заперечив думку, що глобалізація не несе нічого нового до вже й так інтегрованого (на той час) світу: «Новим є не лише повсякденне життя та взаємодія через національні кордони, у щільних мережах побажання високого ступеня взаємної залежності та зобов'язань» [204, с. 12]. Варто підкреслити, що сучасна економіка та суспільні відносини все більше видозмінюються і докорінно відрізняються від тих, які

існували у XIX чи XX ст. На відміну від минулого століття, сьогодні суспільство зазнає серйозних соціальних потрясінь і зазнає все більшого тиску з боку тих сил, які давно зрозуміли, що влада не може будуватися на основі виключно національних елементів, а має спиратися на глобальний «порядок денний».

Від часу своєї появи, концепт глобалізації супроводжується цілою низкою міфів на упереджень. Одним із поширених міфів, є те, що концентрація світової влади в руках США та інших багатих країн – одна з головних ідей глобалізації. Під впливом цього міфу відбувається зміна внутрішнього «тренду» у різних країнах, причому, зачіпаються інтереси не стільки простих людей, скільки тих, хто пов'язаний із владою та має у ній доступ. Це створює ілюзію небезпеки для багатовікового соціального порядку, але сама собою «концентрація влади» забезпечує лише симулякр держави.

У 2023 році можна говорити про кризу глобалізації порядку в сучасному значенні слова, але її основні характеристики певною мірою повторюються. По-перше, йдеться про кризу реальної та номінальної політичної влади, яка часто не поєднується одна з одною. По-друге, у багатьох країнах ще сильніше проявляється прагнення «міцної державності». У багатьох країнах з'явився і зміцнився так званий «традиційний авторитаризм», тобто режим, за якого слабка влада домагається згоди суспільства з існуючим порядком, створюючи певні закони та принципи (досить часто це діє навіть усупереч бажанням суспільства). Цей аспект пов'язаний із необхідністю підтримки певного політичного курсу. Проте змін не уникнути навіть традиційним суспільствам. Так, відомий футуролог Ф. Фукуяма, аналізуючи майбутнє таких країн як Лівія, Туреччина, Бразилія, Туніс, Єгипет пише, що «виживання політичних систем усіх цих країн критично залежатиме від того, наскільки вони зможуть адаптуватися до нового соціального ландшафту, створеного економічним зростанням» [96, с. 6]. На нашу думку йдеться як про економічні, так і про політичні наслідки глобалізації, які неминуче визначають долю політичних систем багатьох практично усіх національних держав.

Необхідність принципу відкритих кордонів була викликана тим, що народ, держава, і навіть окрема особистість, могли стати ареною етнічного суперництва, і, згодом, це по суті стало головною зброєю тоталітарних режимів у боротьбі один з одним. Зараз відкритість кордонів означає лише ту обставину, відповідно до якої колір паспорта стає історією у будь-якій точці світу. Більше немає кордону між країнами ЄС, між Європою та Америкою, кордон став надто умовним. Поняття національних кордонів тепер просто немає колишньої сакралізації.

Глобалізація торкнулася не тільки економічної чи політичної сфери, вона одночасно змінює смисли всіх подій і починає розгортати історичні процеси із нової перспективи. До цього моменту кордон служив для людей чимось подібним до осі, навколо якої вони оберталися. Але загалом зміни, що відбулися за останні десятиліття, можна назвати глобалізацією символів та знаків. Одним з таких символів є інститут громадянства. Зв'язок між паспортом та словом «громадянин» вже не цілком очевидний. Ми солідаризуємось із думкою Р. Робертсона, що «сучасні суспільства характеризуються не стільки тим, що вони мають спільного, чи своєю структурою з огляду на чітко визначені універсальні потреби, скільки фактом їх участі в питанні універсалізації» [187].

Водночас, глобальна універсалізація викликає чимало критики, як з боку радикального лівого, так і з боку правого боків. Нам здається, що думка щодо пріоритету універсального над конкретним не має сенсу. Ця думка містить у собі помилку, яка робить проблематичним розгляд одного й того ж поняття у межах різних підходів. У контексті права вона проявляється в тому, як розуміння конкретного вплітається в систему «загальнообов'язкових ідей», що насаджуються правлячим класом, і якими економічними колами ці ідеї координуються. Якщо ж взяти цей же аспект проблеми стосовно суспільства, то ця критика може мати глибшу основу і полягати в нерозумінні того, чому саме виявляється можливим винесення локальності на «суд» універсальності. Питання ж полягає в наступному: як саме світовий устрій «здійснює підготовку»,

«пом'якшує» і «заохочує» перетворення конкретного людського досвіду на універсальні вимоги, які потім так само «продаються» індивіду як його власні?

У цьому контексті А. Петерсон та С. Ноулз зазначають, що «...критичний універсалізм є не простим зовнішнім відштовхуванням глобального панування, структурованого в гнучких потоках капіталізму, а зворотним боком таких потоків. Або, точніше, це набір дилем, які одна й та сама область породжує у своїй суперечливій динаміці. Це відкриває простір для перегляду емансипаційних можливостей у межах критичного універсалізму, який вимагає філософських рефлексій» [179, с. 106]. Ми розуміємо, що ця тема виходить далеко за межі завдань цього дисертаційного дослідження. Проте, для наших потреб корисно зафіксувати позицію щодо:

- 1) неприйнятності домінування глобального над локальним, якими б благими намірами це б не обґрунтовувалось;
- 2) необхідності поваги до іншої культури, народу, нації, незалежно від історичних обставин;
- 3) трансверсальності ціннісної парадигми глобалізації та регіоналізації.

Критики глобалізму вказують на моральну дезорієнтацію людей, укоріненість їхніх інтересів у соціальних структурах, застійну інертність та неможливість реальних змін. Сам термін «глобалізація» вони вбачають у відомому наборі моральних забобонів, сформованих культурою минулого. Ці забобони були сформульовані для того, щоб пояснювати сучасний стан речей. Загалом, «у філософії підходи до глобалізації формуються насамперед з точки зору етики. Існуюча філософська теорія глобалізації переважно складається з критики сучасної глобалізації, яка ґрунтується на теорії рівного розподілу благ і керується універсальними етичними принципами» [143, с. 47].

Глобалізація у роботах філософів часто постає як констатація кінця епохи «старого» суспільства та пов'язаної з нею деградації економічного та духовного життя людини, в тому числі, ролі конкретного громадянина. Саме тому, низка робіт розглядає глобалізацію як неминучий наслідок сучасного економічного

зростання, радикальні зрушення у структурі суспільного виробництва та нових технологій: «Філософи, які звертаються до глобалізації, схильні відстоювати морально-філософські позиції, а не розвивати відповідну концепцію глобалізації. Глобалізація не аналізується в її сукупності; натомість окремі її сторони розглядаються як ізольовані, передбачувані та сприймаються як даність» [143, с. 48].

З одного боку, сама критика глобалізаційних процесів передбачає, що така критика ведеться із досить високим ступенем об'єктивності. В цьому аспекті проблематики нашого дослідження привертають увагу роботи О. Ача, які розглядають всесвітній поділ праці як фундаментальну характеристику індустріального суспільства. З іншого боку, у них висловлюється надто наївна надія на вирішення проблеми шляхом економічної лібералізації та демонтажу існуючих економічних структур. Зокрема, автор пише, що «...глобалізація постає як зовнішня загроза, як природне лихо, яке мало пов'язане з людською діяльністю, і чий деструктивні сили люди намагаються регулювати згодом. Відчуття перебування на милості природних суспільних умов відображається в мові, яка розвиває свої терміни в аналогії з природними лихами (такими як неконтрольований фондовий ринок, клімат, різні хвилі глобалізації, або що глобалізацію неможливо зупинити, як цунамі), щоб описати поточну ситуацію глобального соціального зв'язку» [102, с. 54].

Слід зазначити, деякі положення, висловлені авторами, були актуальні наприкінці ХХ століття. Сьогодні можна запропонувати багато нових аргументів на користь того, що зазначені тенденції мають, швидше, рефлексивний, ніж реальний характер, і пов'язані з особливостями розвитку постіндустріального світу. Ми маємо на увазі нові ефекти, які глобалізація створює у світовій економіці та соціальній архітектурі.

Наочним прикладом таких ефектів є поява галузей, що не виробляють реальні продукти та послуги, а лише надають інтелектуальну технологічну підтримку для цього виробництва. Це у свою чергу загострюють протиріччя між багатими і бідними країнами і регіонами: «В умовах глобалізації протиріччя та

кризи капіталістичного способу виробництва посилюються у світовому масштабі. Глобалізація є матеріалізованою формою, в якій переміщуються сучасні глобальні протиріччя капіталістичного суспільства, такі як конфлікт між капіталом і працею. Однак у ній проявляються не лише деструктивні сили, а й тенденції, які виходять за межі поточної форми суспільства та організації суспільства» [143, с. 58].

Дійсно, глобалізація не є виключно негативною тенденцією, як часто намагаються підкреслити дослідники глобалізаційних процесів. Швидше, це прогрес і розширення людського досвіду, у тому числі, досвіду споживання, яке спирається на зв'язки зі світовими ринками. Важливим для нашого дослідження є положення про те, що глобальні проблеми не є якимись неминучими, об'єктивно властивими реальності закономірностями. Вони виникають як продукт взаємодії індивідів, груп і навіть цивілізацій. Дотримуючись цього положення ми зможемо більш повно зрозуміти розвиток сучасного суспільства, акцентувати увагу саме на тих аспектах, де ми вже побачили успіхи глобалізації, або могли спостерігати становлення нової якості соціальної когезії – як системної, так і особистісної. Як пише Ф. Гейльгендорф, «передумовою для такого проєкту, який міг би сформувати глобальні людські відносини, є розуміння соціального зв'язку. Цей підхід уникає ідеї суспільства, яке заперечує існуючі деструктивні сили як таке, що лише добровільно протистоїть поточному. Отже, явища, які об'єднані під поняття глобалізації у філософській суперечці, слід концептуалізувати через їхній реальний взаємозв'язок. Для цього підходу важливо розробити соціальну філософію, яка здатна аналізувати видиму безпосередність соціальних об'єктів як опосередковане виявленням зниклих соціальних зв'язків у цих матеріалізованих формах соціального зв'язку» [143, с. 59].

Переходячи до аналізу впливу глобалізації на громадянство, слід звернутися до поняття громадянства як соціальної сутності. Громадянство є функціональною категорією, тобто, з його допомогою відбувається структурування соціальної реальності. Проте, соціальні системи мають,

висловлюючись мовою постструктуралізму, структурний дуалізм. З одного боку, вони універсальні, і тому схильні вбудовувати своє «Я» у світові соціальні структури, а з іншого – універсальність за своєю природою антисоціальна. У цьому й проявляється структурний дуалізм.

Держава як інституційна структура відіграє ключову роль у механізмах репрезентації суспільства, і однією із соціальних функцій держави є регулювання міжгрупових відносин. Політика держави у сфері громадянства може виражатися, у тому числі, через:

- укладання угод про громадянство між різними етнічними групами;
- угоди про підтримку інститутів громадянства та міграції;
- підтримку та розвиток програм освіти, спрямованих на навчання дітей із різних етнічних груп, що дозволяє зміцнити солідарність членів громади;
- заохочення проживання людей у країні, де не поширена їхня власна мова та культура.

Водночас, «політика більше не визначає конфігурацію держави сама по собі... політичні дії розумілися двома різними способами: по-перше, як цілеспрямовані навмисні дії з конкретними цілями (у випадку державної політики це було б будь-які дії, що ставлять під сумнів державу.); і, по-друге, як дії, що створюють сенс. Приклади останнього з'являються у проявах поступок через неінституційні засоби, які здійснюються суспільством з метою зробити видимою тему, яка не існує для держави» [103, с. 18].

Вплив глобалізації проявляється, зокрема, в трансформації інституту громадянства. Так, дослідник А. Альба-Мераз пропонує поняття комплексного громадянства, яке є плідним для нас: «Поняття громадянства діє в поєднанні з пошуком цілей і створенням значущості відповідно до соціального порядку. Однак класичні інтерпретації... обмежили свої горизонти заради консолідації цільової перспективи. Навпаки, відповіддю на це бачення стала смислоорієнтована перспектива, що підтверджується комунітаризмом... Мова

підє про іншу можливість, яка, на мою думку, є більш повною, – про комплексне громадянство» [103, с. 18].

Разом з тим слід підкреслити, що ідея громадянства, подібно до ідеї національності, є досить багатоплановою. Якщо національна ідентичність створюється завдяки взаємному впливу культури та історії, що передаються з покоління до покоління, то громадянство є специфічною політико-правовою формою соціального визнання, та пов'язане, переважно, із юридичним аспектом. Чим чіткіше і багатогранно усвідомлюється належність до певної нації, тим менш важким стає процес формування громадянської ідентичності.

Альба-Мераз А., посилаючись на роботи П. Розанваллона, пише, що «...ідея громадянства є одним із найбільших досягнень сучасності епохи Просвітництва, чимось незрівняним, чого не існувало раніше... Цей факт дозволив людям перенести людські дії в автономну сферу, якої ніколи раніше не було. Безумовно, у політичній думці класичної Греції та Риму існували ідеали громадянства, але вони були обмежені полісом, за межами якого люди не мали жодних законних прав. Крім того, прерогативи були обмежені до обмеженої групи – вільних людей» [Цит за.: 103, с. 19-20].

Ідеал громадянства епохи Просвітництва ґрунтується на рівності всіх перед законами та загальною вигодою. Це природний демократичний шлях, бо політичні інтереси громадян формувалися з урахуванням ринкової економіки та приватної власності. Історично, дана модель була відображенням уявлень про природне право у його найбільш повному вигляді. З одного боку, громадяни є вільними та рівноправними суб'єктами, у центрі політичного порядку денного яких перебувають особисті інтереси. А з іншого боку, суспільство солідарне у тому, що інтереси кожного окремого громадянина не можуть ігноруватися. Тому можна з упевненістю стверджувати, що у класичний період просвітницької політичної думки поняття громадянства та національної самосвідомості були тотожні.

Дуже корисними для нас виявилися результати досліджень А. Альба-Мераза, який спираючись на доробок П. Розанваллона зосереджується на

когнітивній здатності ідеалу Просвітництва: «Це здатність громадянина генерувати дії відповідно до конкретних цілей. Той факт, що ми можемо обирати та знати про наслідки цього вибору, а також відповідна відповідальність під час дій, є міркуванням принципу. Цей особливий атрибут суб'єктивності підкреслює наступні чотири моменти:

- 1) громадянин має модель розпізнавати дії, орієнтовані на прийняття рішень (таким чином, що обговорювана функція стає достоїнством і заходом запобігання шкоди одночасно);
- 2) когнітивна здатність громадянина може генерувати кодифікаційний реєстр, який оптимізує інформацію, яка досягає виборчої підсистеми;
- 3) така здатність призводить до тимчасовості політичного процесу;
- 4) раціональність з каналів політичної інформації дозволяє усунути надмірну інформацію, яка може дестабілізувати систему» [103, с. 21].

Ці чотири моменти дозволяють обґрунтувати тезу, згідно з якою, мета всієї політичної роботи має полягати у звільненні людей від маніпуляції з боку будь-яких політичних сил, які не є виразниками національних інтересів, а служать виключно опонентам та агентам, які мають інші цілі. Тут доречно звернути увагу, яке велике значення має глобалізація у процесах формування ідентичності. При глобалізації ці процеси стають стандартом, що нав'язується політичною культурою та соціумом. Вже через свою масовість, цей процес є необоротним. Ми маємо на увазі, що за масового громадянського активізму формуватимуться нові «конструкції ідентичності», не упаковані в політично коректну форму.

Їхнім адресатом може стати кожен, хто бере участь у політичному житті, включаючи так званих позасистемних політичних діячів. Загалом, «громадянство як складне явище допускає присутність глибокої глобальної логіки в процесах ідентичності, окрім значень, породжених транснаціональними та образними політичними практиками. Згідно з цим підходом, політика не є похідною від підпорядкування державі» [103, с. 24]. З соціально-філософської точки зору, ототожнення політики з державою, її створенням та збереженням є

одним із аспектів поняття автократія, оскільки передбачає маніпулювання громадською думкою через централізовану систему ЗМІ, яку контролює держава.

Правомірність орієнтації нашого дослідження на розуміння феномену громадянства як складного явища вимагає, по-перше, корекції концепції держави як системи влади та управління, створеної однією групою людей для управління іншими групами, а виходячи з постулату про існування в реальному світі альтернативних соціальних проєктів, визначити необхідність діалогу про майбутнє людства, що функціонує на основі різних метанаративів. А по-друге, вивчення соціальних практик ідентичностей дозволяє конкретизувати ідеї, що лежать в основі концепції нового світопорядку, на прикладі вивчення внутрішньорегіональних дискурсів. Результати дослідження можуть бути використані при побудові типології сучасних соціальних парадигм з урахуванням їхньої зростаючої взаємозалежності. Ця ситуація докорінно відрізняється від класичної просвітницької парадигми громадянства. «Просвітницьке поняття громадянства, яке розглядається як правовий статус, недостатнє для розгляду трьох змінних, згаданих у попередньому розділі: ринок, держава та відповідність. У цьому випадку ні індивіди, ні колективи не можуть діяти ізольовано, без підтримки структур і змінних. Як я вже стверджував, ідентичність громадянина можна пояснити як результат дій агента, а всередині них – суб'єктів і структур, які інтегровані в міжнародний, рефлексивний і стратегічний контекст» [103, с. 25].

Людина ідентифікує себе з тими цінностями, які прийняті у її сім'ї, із традицією, в якій вона виросла. Ідентифікуючи себе як громадянина, вона із самого початку сприймає себе перш за все як члена суспільства, і в цьому її людська гідність. Особливо важливим це є для маленької дитини, яка живе по відношенню до батьків у відносинах «людина – людина» і змушена реагувати не тільки на їхні слова, а й на тон, яким вони говорять. Але, ставши дорослою, людина вже не залежить від своїх батьків і не відповідає їм. Вона вільна зберігати свою ідентичність, або, уникаючи батьків, «втекти» у ту соціальну групу, до якої

себе зараховує. Для нашого дослідження це важливо тому, наскільки серйозним може бути вплив на формування ідентичностей етнічних груп, які традиційно мають мало зв'язків з державою. У такому разі, чим якісніше громадянин ідентифікує свою приналежність до певної нації чи культури, тим вища його здатність адекватно реагувати на соціальні виклики. «Не видається зайвим підкреслити, що конституювання ідентичності громадянина не регулюється лише розширенням звичайних політичних рамок. Це повинно включати здобуття нових свобод, тому що вдосконалення політичної підсистеми само по собі не змінює природи нашої дискусії» [103, с. 25].

Наступним питанням, яке потребує висвітлення, є проблема самоідентифікації в контексті глобалізації. У філософському розумінні слова самістю володіє будь-який феномен, що фіксується в суспільній свідомості. Глобалізація, що полягає у перериванні традиції та заміні її новими феноменами, при спільній єдності ціннісних орієнтирів або в результаті трансформації соціальних інститутів є не що інше, як рефлексивна дія. Безліч глобалізаційних процесів можна розбити на дві основні категорії:

- 1) структурно-системна дія, що стосується структури людського суспільства;
- 2) рефлексивно-аналітична дія з охоплення всіх відповідних сфер – економіки, політики та культури.

Сутність цих категорій зводиться до того, що перша зачіпає одну з компонентів людської природи, друга – аспект культури, в якій створюється. «Рушійною силою глобалізаційних процесів є технологічні й економічні інтереси, але їхня дія охоплює значно більше коло круг процесів, які самі по собі не мають прямого відношення ні до технології, ні до економіки. Найважливіші ознаки глобалізації виявляються в соціальних та ідеологічних трансформаціях, зокрема, у їхніх кроскультурних взаєминах і наслідках» [24, с. 39].

Глобалізація створює можливості як окремої людини, так суспільства в цілому. Водночас вона знищує стару ідентичність та посилює ту нову, яку розробляють сьогодні переважно західні еліти. При цьому зберігається відносна

ізоляція Заходу, який, незважаючи на свою високу технологію, як і раніше, є спільнотою розрізнених спільнот. Навпаки, в Китаї, Індії, мусульманських країнах тощо йде поступовий процес вироблення нового соціокультурного коду. У цьому виявляється імператив національного, з яким стикаються глобалісти: у цих країнах їм необхідна більш менш постійна заміна традиційних ідеологій новими, які змогли б піднятися на колишній концептуальний рівень, не призводячи до втрати здатності консолідувати суспільство. Вищевикладене наголошує на необхідності ґрунтовного розгляду питання про діалектику процесів глобалізації та їх поліваріантності в рамках традиційних культур, таких як Китай, Індія та інші країни з давньою історією. Тому ми погоджуємося, що «...хоча інтеграційні тенденції глобалізації створюють нові можливості як для окремої людини, так і для суспільства в цілому, вони одночасно з цим породжують нові труднощі й конфлікти, сприяючи роз'єднанню й диференціації» [24, с. 41].

Філософія глобалізації полягає у тому, що ми пов'язані один з одним, ми всі маємо однакові розумові процеси та однакові реакції на зовнішні подразники. Якщо ж розглянути глобалізацію на рівні взаємодії культур, то можна сказати, що основним інструментом глобалізаційних процесів є споживчі та фінансові операції.

Тому, з найбільш повного пізнання людини, людство створює синтетичну глобальну культуру. Ця нова культура складається із двох груп елементів – комунікаційних та фінансових. Комунікаційні елементи використовуються на перших етапах глобальної трансформації, а фінансові використовуються для подальшої модернізації. За допомогою глобальних фінансів проводяться обміни у глобальній економіці, отже, на їх основі відбувається гомогенізація та уніфікація світу. Глобалізація дозволяє пов'язати людей у загальному потоці потреб – це одна з ключових характеристик сучасної цивілізації. У цьому слід враховувати, як два виміри єдиної системи співіснують один з одним, оскільки цінності глобальної культури часто пов'язані з локальними цінностями. Це так

звана загальна, чи універсальна, культура, яка залежить від конкретної країни чи народу.

Під нею розуміють систему прийнятих на міжнародному рівні, загальнолюдських та універсальних норм та цінностей, які задають людині універсальну моральну шкалу, даючи їй можливість включитися до системи міжнародних відносин. «Сьогоднішня глобалізація є поняттям уніформації культури, переважно за західним зразком. Хоча в цьому процесі присутні більше чинників, що сприяють зближенню й взаємодії різних культур, ніж їхньому роз'єднанню, виникають сумніви морального характеру, пов'язані з нівелюванням ідентичності й самобутності локальних культур» [24, с. 44].

Розрізняють соціальну, економічну та культурну глобалізацію. Соціальна глобалізація пов'язана з процесом демонтажу соціальних кордонів, з формуванням світу, в якому немає і не може бути жорстких відмінностей між людьми, а є лише спільні цінності та загальне розуміння того, що добре та погано. З економічної точки зору ці процеси пов'язані з ринковими перетвореннями, оскільки переміщення матеріальних благ в галузі соціально нерівноправного розподілу у сферу вільного обміну стало значною мірою можливим саме тому, що робоча сила стала дешевою та масовою. І нарешті, культурна глобалізація пов'язана із становленням загальносвітового інформаційного простору.

Цей процес відбувається не миттєво, він розтягнутий у часі: «Одним із важливих наслідків глобалізації стало все більш глибоко усвідомлене переконання в об'єктивній цілісності світу, єдиного у своїй різноманітності. Неоднорідність і варіативність, гнучкість і пластичність політичних, соціальних, економічних і культурних обставин існували завжди. Вони існують у цей час, і завдяки ним у неповторній розмаїтості світу подана така різноманітність національних / особистих ідентичностей. Це зумовлено тим, що соціокультурний розвиток, незалежно від технології, набиратиме різних форм у контексті особливостей соціоекономічних умов простору й часу» [24, с. 45].

Таким чином основними негативними ознаками глобалізації, які найчастіше згадуються в наукових джерелах є:

1. Економічна глобалізація, головним результатом якої є розширення товарного ринку, що постійно звужує внутрішню пропозицію;
2. Політична глобалізація, основою якої є інститути, що дозволяють маніпулювати народними масами;
3. Соціальні та культурні зміни, що відбуваються внаслідок широкого поширення кредитних та фінансових технологій, що мають транснаціональний характер;
4. Занепад національних культур та традицій;
5. Культурна та інтелектуальна деградація населення, глобалізація неминуче веде до зникнення цілих соціальних та культурних феноменів;
6. Домінування США як центру світового капіталу;
7. Остаточне підпорядкування влади фінансовій олігархії, її прагнення тотального контролю за політичним процесом.

Але, як ми побачили, є й низка наукових джерел (і їхня більшість), що позитивно оцінюють глобалізаційні процеси:

1. Глобалізація призводить до зростання можливостей людини, через її швидкий розвиток та відсутність бар'єрів між різними культурами;
2. Упорядковується використання природних ресурсів, що багато в чому зумовлене глобалізацією;
3. Відбувається зміна структури суспільства, що сприяє зростанню різноманітності та якості життя;
4. Відбуваються структурні зрушення в народному господарстві, що призводить до збільшення можливостей для розвитку продуктивних сил суспільства та використання цього як фактор світового прогресу;
5. У світі все більшу роль починають грати держави як суб'єкти світової політики;
6. Створення єдиного економічного та інформаційного простору веде до подолання національних та релігійних відмінностей, конфліктів;

7. У результаті єдиної глобальної цивілізації може бути досягнуто рівність та справедливість для всіх.

Можна стверджувати, що глобалізація має як позитивні, і негативні аспекти. Зокрема, інтеграція населення у нові культурні та економічні зв'язки потребує універсалізації мови, масової інформації та стандартизації національних ідентифікацій. У цьому плані глобалізаційний процес є негативним. Водночас він відкриває можливості для появи нових форм масової культури, які стали б частиною національного культурного простору та мали б серйозний вплив на процес еволюції цінностей та культури кожної нації та народу. Головна позитивна функція змін, що відбуваються в сучасному суспільстві, полягає в тому, що людство вчиться жити у світі, який за останні сто років пережив безліч бід і трагедій. Тому інтеграція світових ресурсів та культур створить основу для широкого обміну ідеями, відкриттями, моделями поведінки, що запобігатимуть глобальним проблемам – війнам, голоду, екологічним катастрофам тощо.

Традиційно вважається, що ХХ ст. це боротьба «закритих» суспільств радянського типу і «відкритих» західного (К. Поппер). Це сприяло появі нових орієнтирів у житті та зміцненню культурних зв'язків. У той же час глобалізація на початку ХХІ ст. створить серйозну загрозу національним цінностям. Вона може повести до їхньої девальвації, втрати ідентичності або радикального перегляду. Тому «...дискусії з приводу оцінки наслідків глобалізації, а також дії в їхню підтримання / неприйняття продовжуються, не досягаючи однозначного розв'язання» [24, с. 45].

Глобалізація у філософському сенсі – процес поширення єдиної світової культури. Однак, у практичному вимірі під цим концептом часто розуміють процеси глобалізації фінансових ринків, ринків технологій та мас-медіа. Під глобалізацією з економічної точки зору зазвичай розуміють процеси насичення світового ринку товарів та послуг у результаті розвитку міжнародної торгівлі. Цей напрямок глобальної політики прийнято пов'язувати з діяльністю транснаціональних корпорацій – компаній із штаб-квартирою в одній державі,

які працюють у низці країн. Офіційно вважається, що ці компанії прагнуть здійснити економічний розвиток, який служить інтересам усієї світової спільноти. Однак, великі транснаціональні компанії, які діють глобальному рівні, намагаються стримувати національні компанії-конкуренти, придушувати їх. У цьому аспекті глобалізація часто представляється критиками як одна з форм монополізації, оскільки вона веде до концентрації в одних руках значної частини ресурсів та капіталу.

Етика глобалізму базується на концепції економічного прагматизму та на розумінні того, як співвідноситься бізнес та глобальний економічний розвиток. Прикладом розвиненої економічної практики, заснованої на прагматичному підході, можуть бути так звані венчурні корпорації, які активно працюють в США, Європі та Японії в останні два-три десятиліття. Прагматизм глобалізації, таким чином, слугує зміцненню авторитету найбільших глобальних гравців. При цьому визнається правомірність ідеї, за якою саме транснаціональні корпорації є головними розповсюджувачами глобального блага. Таким чином, «за всіх сумнівів і недоліків, які природно присутні в структурі глобальної системи, гуманістичний постулат «світ єдиний у своєму різноманітті» надає все більшій кількості людей право на особистісну й національну ідентичність і можливість участі у світі, що стає все більш глобалізованим» [24, с. 46]. Без розуміння глобальності масштабу феноменів суспільного життя – від торгівлі й праці до безпеки й громадянства – наші уявлення про світ і наше місце в ньому будуть неповними.

Таким чином можемо виокремити основні особливості активного громадянства в контексті взаємодії глобалізації і регіоналізації:

- розширення сфери вжитку універсальних цінностей (демократія, права людини, свобода тощо);
- розмивання кордонів;
- циркуляція великої кількості ідентичностей;
- перехід до «глобального» громадянства;
- емансипаційні можливості критичного універсалізму.

Теоретичний аналіз дає підстави виділити два рівні трансформації активного громадянства в епоху глобалізації. Перший – *інтеріоризаційний* і другий *екстеріоризаційний*. Мета, досягнута першому рівні, – це, з одного боку, забезпечення особистої свободи кожної людини; з іншого – утвердження такого порядку в суспільстві, при якому він може функціонувати та виконувати свої функції, не заважаючи іншим людям жити.

На другому рівні соціальна дія активних громадян опосередковується політичною, соціальною та економічною необхідністю. Однак, саме політика та економічна необхідність роблять політичні проблеми та вирішення економічних суперечностей необхідними для громадян та для суспільства. З позиції соціальної філософії є пряма паралель між нормою та регулюванням. Це не означає, що вони цілком тотожні і що соціальний контроль – це той самий соціальний знак. Норми, що дозволяють здійснювати соціальний контроль, не тотожні з нормами, що його забезпечують. Перш за все поняття, що виражають ставлення до інших людей, тому активне громадянство – це не лише соціальний зв'язок людей, а ще й спосіб існування, характерний для будь-якої цивілізованої людської спільноти.

2.2. Антропологічний вимір активного громадянства в епоху глобалізації

Коли йдеться про громадянську активність, перше до чого має звернутися дослідник – це сам суб'єкт, тобто до людини. Активність соціального суб'єкта є феномен, що має безліч властивостей і атрибутів, але її субстанційне ядро – людина, її внутрішні якості та смисли. Вони виявляються щодо його вирішення проблем, до реалізації особистих цілей чи ідей. Засновник філософської антропології М. Шелер писав, що «людина – це істота, яка перевершує себе і світ» [99, с. 266]. Тому будь-яка активність – особиста чи громадянська – за своєю природою є функцією людини, в процесі якої вона змінює світ навколо.

Без філософського осмислення людини, її внутрішніх мотивів і смислів активність не принесе реального результату, хоч би скільки адміністративних та матеріальних засобів у це не було вкладено. Саме тому антропологічний вимір суспільних проблем завжди залишається у шелерівському розумінні найскладнішим, навіть коли «звернення до філософії людини впливає з усвідомлення людиною того, що вона не знає себе» [Цит. За: 92, с. 198].

Людина складна за своєю природою, а це означає, зокрема, складність її місця в соціумі. Соціальна історія, незважаючи на всю свою позитивну спрямованість та реконструкцію, яка по її завершенні стає гранично простою, містить у собі негативні сторони. Тому втрата антропологічного виміру у глобальну добу викликає природну реакцію відторгнення. Але якщо це усвідомлюється і приймається, значить, людство не втрачено. Необхідна умова цього – звернення суспільства до цінностей людяності. Це означає – відмова від ідеї прогресу за будь-яку ціну, потрібно відкинути спроби «розібрати» людину на складові. Якщо це вийде, то людське життя набуде бажаного сенсу і не придушуватиметься надмірною раціоналізацією. Ще М. Шелер зазначав, що «ніколи в історії людина не ставала настільки проблематичною для себе, як у нинішню добу» [99, с. 269].

Суб'єктом громадянської активності є людина із власною системою цінностей, мотивів та орієнтації, всі ознаки якої проявляються у повсякденному житті. Вона вільно вибирає собі життєві цілі і за потреби береться за їх досягнення: «Громадянськість особистості – це складне і багатоаспектне поняття, це фундаментальна особистісна якість, що виявляється в обов'язку людини активно брати активну участь в житті суспільства, усвідомленому прийнятті державних інтересів як своїх особистих» [57, с. 208-209]. Тому справедливо, що громадянська активність носить не тільки економічний, але й антропологічний характер: вона є не стільки спробою раціонального аналізу ситуації, скільки спробою вплинути на цю ситуацію через зміну мотивів людини. Це не вимагає жодних професійних навичок, достатньо бажання зрозуміти, що суспільство, на яке ви хочете вплинути, з погляду такого підходу є набагато

менш життєздатним. Л. Фейєрбах зазначав, що «людина – найвища істота природи, тому я повинен виходити із сутності людини, покласти її в основу, коли я хочу з'ясувати походження та хід природи» [93, с. 259].

Саме тому, слід звернутися до філософської антропології, яка сьогодні є чи не найважливішим розділом гуманітарних досліджень. У її рамках найважливіший напрямок роботи – вивчення соціокультурної антропологічної матриці – системи панівних у суспільстві культурних цінностей, способу життя, системи уявлень про світ і себе. Проблематика людини у філософії не нова – це і проблема природи людини («мікрокосм і макрокосмос»), і питання про місце людини і людства у світі («людина і світ»), і місце людини у всесвіті («космос і людина»). Говорити про зміст цих проблем і підходи, що використовуються для їх вирішення, необхідно, оскільки далеко не всі елементи антропологічного можуть бути виведені з якогось одного фундаментального вчення – все, що здається простим, виявляється складно влаштованим або, навпаки, елементарним, залежно від епохи і контексту. Багато в чому, до речі, в цьому полягає різниця між класичною і посткласичною філософією, адже «філософська антропологія досліджує такий спосіб осмислення людини, в якому реалізується спроба торкнутися людської сутності, тієї структури, що не зводиться до ланки певних визначеностей, не піддається ясним описам, є самоцінною і схильна вбачати людину особистістю» [92, с. 198].

Людина складно влаштована і цим цікава – але чи варто відносити до антропологічних проблем її походження, передісторію та соціальну складову? Те саме стосується і питання про природу філософського суб'єкта. Що є особливістю філософської думки про людину? Момент фіксації людиною її власного буття чи відображення нею своїх людських можливостей? Такі питання мають сенс, але тільки в тому випадку, якщо філософія готова відповісти на них.

Тим більше немає сенсу надавати цим питанням соціально-філософський характер – відповідь на нього лежить площині філософської антропології. Засновник цієї галузі філософії М. Шелер зазначав, що «завдання філософської антропології – правильно показати, як з основної структури людського буття...

впливають усі специфічні монополії звершення та справи людини: мова, совість, інструменти, зброя, ідеї праведного і неправедного, держава, керівництво, образотворчі функції мистецтва, міф, релігія, наука, історичність та соціальність... нарешті, слід, імовірно, зупинитися на тих наслідках, які висловлене має для метафізичного відношення людини до основ речей...» [99, с. 269].

Людина дуже складний об'єкт, і виділити з нього щось одне найголовніше, на наш погляд, вкрай складно. Якщо виходити із соціальних, культурних та ідеологічних ознак, то людина є особливою моделюючою системою, всередині якої протікає безперервний творчий процес. Але що є людське як сутність? Часто в літературі доводиться стикатися з думкою, що ми є результатом історичного розвитку, продуктом соціальних процесів, які відбувалися на різних етапах [119, 149, 162, 213 та ін.]. Історія дійсно дає матеріал для аналізу, проте в цьому випадку неминуче виникають дві проблеми. Одна полягає у тому, яке місце займає людська особистість в історичному процесі. Друга – у проблемі історичної спадкоємності, адже якщо те, чим була людина в минулому, є справжньою історією, то це буде продовжуватися в майбутньому. Як же тоді можливий розвиток людини та людства? Чи є сам процес такого розвитку чимось безперервним? Чи все-таки він має властивість періодично повторюватись і є просто однією з реакцій на зовнішні події? Відповіді ці питання можуть бути різні, зрештою погоджуємось, що «єдиною специфікою людини – є відсутність специфіки» [92, с. 199].

Людина за своєю природою не має ні найменшого уявлення про себе, а тим більше про навколишній світ, і тому всі переживання, що їй приписуються, відображають ставлення до неї Інших.

Знання людини обмежені і поверхневі, тому не дивно, якщо вона починає відчувати себе всемогутньою істотою, здатною змінювати світ на свій розсуд. Починається звичайне життя як бога, але це не означає, по суті, нічого – Бог продовжує працювати за своїм внутрішнім планом. Розвиток людини в цій ролі відбувається поступово, і можна говорити про якийсь «процес» починаючи з

дитинства. Її перші успіхи не викликають ніякого здивування – дитину зазвичай хвалили, в неї вірили, їй приписували всі досягнення людства тощо. Але все це відходить на задній план, коли до юнака приходять справжній досвід. Поступово у молодій людині формується внутрішня картина світу. Вона вчиться бачити і пояснювати все, що відбувається навколо, створюючи стійкі соціальні конструкції, якими і починає «годувати» сама себе. Так виникають соціально схвалювані ідеї, міфи, ототожнення, включаючи такі стійкі, як ототожнення себе з богом: «Безпосередньо долаючи свою визначеність та межі звичного життя, людина абсолютно несподівано і необґрунтовано може поставитись до себе як до чогось більшого, ніж вона є ззовні, вийти за межі знань, сил, можливостей і засобів та досягти чогось такого, що вважалось принципово їй недоступним» [92, с. 199].

Якщо спробувати визначити якусь одну рису, яка притаманна всім без винятку людям, то насамперед слід назвати мислення, яке є невід’ємною родовою ознакою людини, що визначає її природу. Л. Феєрбах у роботі «Фрагменти до характеристики моєї філософської біографії» зазначав: «всі люди погоджуються з тим, що вони мислять; мислення не є чимось особливим, що притаманне одним і чого немає в інших; суттєвою рисою людини є те, що вона мислить; тому мислення є чимось суспільним, всезагальним; розум – це *людскість* людей, їх рід, тому що вони істоти мислячі» [93, с. 251]. У цьому контексті слід розуміти уявлення про те, як антропологічно мислив Феєрбах. Мислення – дуже жива і гнучка структура, і це поняття має лише одне реальне значення: свідомість, тобто розумна людина, мисляча «людськими» категоріями. Саме така логіка і простежується у міркуваннях Феєрбаха з цих питань, а сама наука про людину (антропологія) у його концепції виконує роль інструмента, за допомогою якого пізнається природа. У цьому реальність самої природи для Феєрбаха не має значення, має значення лише розум – єдиний, універсальний і безкінечний (як його описує сам філософ). Таким чином, мислення як основа раціональності є необхідним елементом активного громадянства. С. Шаап

відзначає, що «раціональність здійснює бюрократично організоване право людей, які розпоряджаються пізнанням» [97, с. 238].

Людина постійно шукає власний сенс життя, як у XIX і XX столітті, але в наш час – сенс, який хотіла знайти людина, більше не пов'язаний із реальними речами. У інформаційному суспільстві ця сполучна нитка зникає, оскільки зникає основа, де тримається цей сенс – реальність, замінюючись на віртуальність. Люди перестали мати справу з речами, що стосуються реально існуючого в матеріальному світі. В антропологічній сфері це виявляється у тому, що всі люди тією чи іншою мірою втратили образне бачення світу, яке існувало раніше. А оскільки вони втратили образність сприйняття світу, вони втрачають і образний зв'язок із реальним світом, хоча раніше цей зв'язок для них був основним. Сучасне людство виявилось в змозі розуміти і думати лише в термінах віртуальності. Щоб адаптуватися «...сьогоднішня людина має досить узгоджену модель життєдіяльності, що відповідає загальному образу громадянина в інформаційному суспільстві» [87, с. 113].

У рамках цієї моделі відбувається не так включення в діяльність з досягнення біологічного виживання, скільки на основі сконструйованої, підтримуваної та спрямованої культурою картини світу будується послідовність моделей поведінки, що визначають соціальне життя людини. Останнє побудована таким чином, що постійно відтворює прийнятий і адаптований іншими людьми алгоритм (рольову модель). І хоча набір дій, які людина повинна здійснювати в кожний момент свого життя, нескінченно різноманітний, ми маємо справу з незмінною, зконфігурованою за єдиним зразком, функцією соціального життя.

Вихідні форми всіх соціальних процесів фіксовані. Вже в ранньому дитинстві людина навчається розуміти, чого від неї чекають, і відповідним чином поводить. Але саме цю повторюваність соціальної поведінки у різноманітних ситуаціях і називають індивідуальним життєвим досвідом. На відміну від масової культури, де відтворюється соціальний спосіб життя групи людей, у

культурі індивідуального буття відтворюються сценарії індивідуальної поведінки.

Кремень В. зазначає: «Людина отримує нескінченну множину інформаційних впливів з усього світу, вступає у відносини і контакти з громадянами своєї та інших країн. Ці впливи за змістом, орієнтацією, не тільки різноманітні, а й часто суперечливі, протилежні, що помітно ускладнює визначення самостійної позиції людини. Тобто для того, щоб залишатись самій собою, а тим більше ефективною в багатоманітному полі спілкування і впливів, людина повинна бути значно більш розвинута як особистість, бути самодостатньою особистістю» [Цит. за: 58, с. 47].

З одного боку, людина має пристосовуватися до вимог суспільства, адже «для окремої людини суспільство виконує роль тотальності, що примушує» [97, с. 27], але з іншого боку – не лякатися цього суспільства і себе, тому що здатність творити нове це і є головним у людині. В антропологічному розумінні йдеться, звичайно, про те, щоб опинитися всередині соціального об'єкта, що постійно змінюється. Але де знаходиться ця «внутрішня точка відліку»? Для того щоб відповісти на це питання, слід вдивитись у природу та генезис феномена громадянства, що відображає зв'язок людини та держави. Їхні стосунки двоїсті і трагічні. У греків громадянство було особливим привілеєм, у римлян – цінністю, у китайців – вірністю імператору та державі. Але в сучасному світі громадянство втратило сакральність – це соціальний симулякр, зовні схожий на привілей. Сьогодні люди вважають себе громадянами остільки, оскільки вони є частиною своєї країни і для них цей термін є чимось на кшталт «офіційного визначення», що дозволяє прилаштуватися до дійсності. Тому таке «прилаштування не скасовує долю окремих осіб; прилаштування до існуючого переходить до прилаштування до динаміки можливого» [97, с. 248].

Вважати себе громадянином країни – означає не думати про те, чому існують її кордони, і хто нею управляє, а шукати спосіб стати частиною цієї динамічної спільноти, водночас прагнучи поставити її в залежність від самого себе. Саме так слід розуміти вказану метафору «активного громадянства». Але

якщо так розуміти поняття «громадянин», чи можна вважати це громадянство повноцінним? Чи може будь-яка людина розглядатися як повноцінний член суспільства, якщо вона не розуміє, яка її справжня роль і місце в житті, при цьому начисто забуваючи цінності цього суспільства? Очевидно, що ні. Але й вважати людину повноцінними членом суспільства тільки тому, що вона вважає себе його повноцінним членом, теж не можна. Громадянином можна лише тоді, коли є і усвідомлення своєї ролі у цьому суспільстві і активна позиція стосовно того, що відбувається у ньому.

Шаап С. влучно зазначив, що «...суспільна ситуація є настільки складною і настільки багато вимагає від теоретичного пізнання, що безпосереднє перетворення теорії на практичні рекомендації є неможливим і тому небажаним» [97, с. 104]. Це спостереження відноситься не лише до суспільних наук, а й до гуманітарних, зокрема до філософії. Політичне, соціально-економічне, культурне знання не є всеосяжним, щоб надати прямий і безпосередній вплив на життя суспільства, тому в наші дні слід, наприклад, уникати публічної полеміки на релігійні чи моральні теми. Однак філософія не втрачає актуальності – адже філософське знання завжди корисне саме як методологічна основа для практичної діяльності. Але важливо пам'ятати, що «прикладна філософія» відрізняється від «практичної» не тим, чим вона здається в теорії, а тим, наскільки вона придатна для практичного застосування, тому ми солідаризуємось із філософом, що «недосконалість теорії шкодить практиці» [97, с. 104].

Люди завжди думали про себе та про оточуючий їх світ. Вони завжди вважали себе такими, що стоять над світом, царями природи, творцями її законів. У цьому їхня обмеженість, але тільки так вони могли вижити в аграрну добу. Індустріальне суспільство мінливе, але мінливість його не стихійна. Суспільство не може зникнути, воно може лише змінитись. Змінюється і змінюється саме середовище, в якому знаходиться суспільство. У постіндустріальному суспільстві змінюється сама суть суспільних відносин. Те, що колись було обумовлено класовою чи якоюсь іншою боротьбою, тепер має цілком

випадковий характер. Шаап С. ставить важливе питання: «чи має суспільний процес можливість до змін, і з якої перспективи треба розглядати цю можливість?» [97, с. 27]. А оскільки людина в сучасному світі відчувається дедалі більше не впевнено, «ніщо не може бути тривалим, якщо воно не є корисним для суспільства» [97, с. 29].

Межі людини повністю визначаються її власним уявленням себе самої – переважно вигаданим, оскільки для персонального досвіду у цьому немає потреби. Себе і світ можна вивчати скільки завгодно і як завгодно, змінюючи закони фізики та історії в уяві, але – так само, через симуляцію, – можна і побудувати свою картину світу, яка є єдиною можливою в даний момент, що визначає все інше. Прикордонний світ між світом реальним та уявним, внутрішньою реальністю та зовнішнім – безперервно змінюється. Погляди, цінності, уявлення змінюються зі швидкістю поїзда, що швидко несеться і люди, щоб зберегти свою актуальність, повинні змінюватися теж. Отож «людина – безмежна істота завдяки здатності долати власні межі, переступати їх» [92, с. 199].

Свобода людини полягає не в можливості змінювати свій соціальний статус або уявне буття. Свобода людини в тому, що вона вільна створювати та інтерпретувати свій внутрішній світ. Нехай людина не буде їм задоволена, нехай у ній відбуваються моторошні і непередбачувані трансформації, вона повинна вільно інтерпретувати все це як прояв її власної волі, її переживання мають бути достатніми для того, щоб ототожнювати їх із собою. Тоді, через свою інтроспекцію, свідомість людини ставатиме ближче до розуміння справжньої природи речей, нових принципів і смислів, адже «свобода – це буття абсолютного вияву людської сутності, спосіб самоздійснення людини» [92, с. 214].

Специфіка людського полягає у здатності отримувати сенс з того, що відбувається, і активно його інтерпретуючи, перетворювати тимчасове на вічне. Люди повинні вчитися аналізувати досвід і знаходити в цьому сенс, який вони зможуть поширювати, інакше постійно стикатимуться з трагічною необхідністю

підлаштовувати себе під світ. У філософському сенсі значення має не те, як люди виглядають або чинять, а то з ким вони себе ідентифікують, бо ж «специфіка «людського» в тому, що її підвалини є одночасно історичними і трансцендентальними» [92, с. 216].

Сама людина росте всередині та за межами себе, але така тенденція не призводить до розпаду цілісності людини, вона багатогранна і багатолика. Вона виникає з однієї точки як мережа з різноманіття минулого досвіду. Ця багатоликість можлива як база існування, але внаслідок цього позиція спостерігача, де проявляється людина, стає радикально іншою. Досвід набувається не в активності як такій, оскільки рухається тільки сама людина, а в досвіді самої себе, коли самосвідомість роздвоюється на суб'єкт та об'єкт. Ідеальним переходом від світу, що розпався, до світу єдиного є розрив з минулим досвідом, не існування по той бік «Я». Людина живе у сьогоdnішньому дні, де й здійснюється самий центр дії. Тому «підстава людської сутності є парадоксальною. Приймаючи множинність виявів людської сутності в себе, людина виявляє стійкий безсмертний досвід і реалізує безперервність єдиного (миттєвого) буття своєї сутності» [92, с. 216].

Внутрішній світ людини перебуває у динаміці, а локалізація людського «я» у часі відносна. Стан свідомості змінюється протягом усього життєвого циклу. Цінності, що визначають людське життя, здатні змінюватись у досить широких межах. Однак, невірно вважати, що зовнішні впливи можуть докорінно вплинути на людську особистість. Їх вплив може стимулювати розвиток людської свідомості, але вони не здатні вивести її за межі природи та сформувати цілісний та унікальний внутрішній світ, бо ж «внутрішній світ людини є безпосереднім творенням себе самого самотворенням» [92, с. 218]. Тому саме творчість є онтологічною характеристикою людської природи і її визначальним маркером.

Стрижнем внутрішнього світу є духовність людини, яка пов'язана з її сприйняттям і творенням реальності. Її умови – це не стільки раціональні поняття, а більше природні пов'язані з переживанням зовнішнього світу почуття.

Вона є чимось незмірно більшим, ніж здатність людини контролювати зовнішні події. Це здатність бачити дійсність крізь призму своєї свідомості. Більше того, здатність духовно-цінносно сприймати зовнішні і внутрішні прояви реальності є однією з тих характеристик, які є головною та основною рисою людського ества. Саме вона визначає, чи народ або нація опанують досягнення світової культури чи переживуть раптовий занепад. Цей рівень сприйняття не можна отримати в результаті навчання чи учіння – його можна лише випробувати в досвіді, адже «духовність – це підстава людина і світу, єдине, провідник, що відзначає здібність людини до творення себе і світу» [92, с. 221].

Духовні потреби людини різні, проте вони обумовлені переважно двома фундаментальними факторами – потребою у переживанні любові та бажанні відчувати зв'язок із Богом. Матеріальна сфера життя не є для людини досить важливим джерелом радості, і тому вона потребує духовної їжі, яка надає сенсу її життю. Саме в цьому і полягає метафізична сутність людини, а отже, її найвище завдання. Втім, у такій постановці питання криється небезпека. Як бути з тими людьми, які не розвинули у собі здатність до глибоких духовних переживань? Їм доведеться просто повторювати те, що не робить їхнє життя радіснішим, - і це мало відрізнятиметься від становища тих, хто залишився на рівні життя тварин, які не мають уявлення про мораль. Ми солідарні з думкою, що «розставляючи все за місцями, духовність визначає перевагу, завершеність положення людини... це не схематичне, а послідовне самовизначення людини як моральної істоти» [92, с. 221].

Ключовим моментом духовності є творчість, яка здатна надати сенсу життю, дати нове прочитання старим цінностям, очистити душу від непотрібного сміття і подолати занепад духу. Творчість – це єдиний спосіб наповнити змістом і висвітлити порожнє та беззмістовне життя людини. Здатність до творчості не зводиться до розвитку здібностей до нових форм дій, нагромадження знань або до висот мистецтва. Це здатність бачити те приховане в людському житті, внутрішнє, невимовне, без чого воно стає порожнім і смертоносним.

Творчість пов'язана з творінням себе та свого життя, яке протистоїть смерті. По тому, як людина творить себе, можна багато дізнатися про її внутрішній світ. Від того, з яким прагненням вона творить насамперед самого себе і потім світ навколо себе залежить здатність до трансценденції. Тому справедлива теза, що «перехід від творчості до самотворення, коли людина виходить з минулого стану і опиняється в новій структурі, визначає сферу трансценденції і є досвідом трансцендентування» [92, с. 222].

З філософської перспективи сенс життя людини полягає в поступовому розширенні її горизонтів і зростанні здатності визначати своє місце в світі, що змінюється. Але ці перспективи весь час звужуються, у світі немає нічого постійного. Стабільне може бути лише примарним та тимчасовим. Існування людини має визначатися її внутрішніми здібностями та результатами її діяльності. Тому сенс її життя повністю залежатиме від неї самої, адже «сенс – це особливий зміст, яким людина наділяє вияви своєї життєдіяльності, надаючи їм певного значення» [92, с. 231]. У цьому вимірі громадська активність буде визначальною мотивацією реалізувати цей смисл, адже саме він стає фактором, що визначає місце людини у світі та її долю. Саме в цьому людина стає творцем свого сенсу життя, незалежно від того, її громадянська активність спрямована на її власні чи чийсь інтереси. Але щоб здійснити таке зрушення, необхідно вирішити проблему призначення людини як такої, бо «призначення є втіленням людського сенсу. Це осмисленість того, що відбувається, яка пронизує позитивним, належним» [92, с. 229].

У філософській антропології здебільшого побутують три підходи до сенсу життя людини. Зокрема, «перший підхід позиціонує тезу, що життя не має сенсу» [92, с. 229]. У цьому підході громадянська активність теж не має сенсу, вона відбувається спонтанно і виходить за межі людської волі, ніби «працюючи» за віддаленим рефлексом, автоматичною програмою. Тут громадянська позиція є поняття суто лінгвістичне, бо людська дія, хоч би якою конструктивною чи деструктивною вона була, не впливає на волю іншої людини. Це ставлення до життя як до роботи – суто технічне, воно не може бути основою будь-яких

моральних зобов'язань. Якщо немає сенсу, то й обов'язку щодо людей і суспільства в цілому теж немає.

«Другий підхід: життя людини має сенс, який полягає у чомусь зовнішньому стосовно людини» [92, с. 230]. Це Бог або «благо» у Платона, які можуть бути виражені в різних предметах, якостях, атрибутах і символах – головне щоб вони були «зовні» людини. У цьому підході громадянська активність є важливою частиною смислу життя. Людям необхідно через неї закріплювати свою позицію у суспільстві, піднімати свій соціальний статус, що сприяє укоріненню у свідомості ідеї про універсальність соціального простору, єдність людських душ. Людина живе для вищої мети, отже, має діяти і поводитися відповідно до прийнятих у суспільстві порядків і правил, реалізуючи цим своє головне призначення – бути людиною. Це можна здійснити лише через сферу суспільного служіння і через координацію дій людей у тій суспільній галузі, де людина стає максимально значущою для інших людей. Тут громадянська активність є досить характерним і важливим елементом, і підпорядкована загальній та кінцевій меті – громадянському обов'язку.

«Квінтесенцією третього підходу є теза, згідно з якою сенс життя людини полягає в самому житті» [92, с. 230]. Тут можливі два варіанти, по-перше, сенс життя в самому факті життя, а по друге, життя як принцип безмежної свободи [92, с. 230]. У цьому підході громадянська активність є соціальною адаптацією існування, умовою нормального існування у суспільстві. Якщо сенс життя людини полягає в самому житті, то сенс громадянської активності - полягає в тому, щоб бути громадянином. Тобто існує рекурсія, оскільки саме слово «громадянство» означає не що інше як спробу з'єднати існуючий сенс життя члена суспільства з державою. Але якщо сенс громадянськості полягає у громадянстві, то чим громадянськість відрізняється від анархізму? Анархізм як прагнення особистому щастю і свободі - теж громадянська активність. Але є й суттєва різниця: у разі анархізму громадянська позиція не має мети, вона фіксує стан душі людини і не має відношення до об'єктивної реальності. Громадянська активність надає сенс об'єктивному існуванню людського суспільства. З погляду

лібертаріанця, громадянське суспільство теж зводиться до свободи та гідності, але до їхнього зв'язку треба ставитися дуже обережно.

Враховуючи цей типологічний поділ, є підстави стверджувати, що громадянська активність найкраще й найбільш органічно проявляється у другому і, частково, третьому підходах. Дійсно, якщо смисл життя є і він полягає у служінні суспільному благу, то громадянська активність теж має мету та сенс, а тому органічно властива будь-якому типу соціальної поведінки - у політиці, в економіці, у культурі. Подібно до того, як будь-яка діяльність особистості йде «від здібностей до діяльності» (Ф. Шеллінг), так і громадянська активність йде від здібностей громадського діяча до політичної діяльності, від схильностей до культурної діяльності до обов'язків громадянина. Саме осмислена громадянська активність згуртовує громадян країни та робить їх міцною силою для досягнення спільних цілей. Але не слід перебільшувати, забуваючи при цьому й інший бік справи. Спільними цілями можуть бути як конструктивні – демократія, права людини, добробут народу, так і деструктивні – агресія до інших народів, ресентимент, бажання завоювати весь світ.

Людина здатна досягати неймовірних вершин у політиці, мистецтві, спорті, науці, сімейному житті тощо, але водночас і здатна сягати найтемніших глибин ества – агресії, деструкції, садизму, навіть некрофілії.

Класик психоаналізу Е. Фромм у роботі «Анатомія людської деструктивності» пише, що «...агресивна поведінка людей, безпосередніми виявами є війни, злочини та інші типи деструктивної і садистської поведінки, має філогенетичні корені, вона запрограмована в людині, пов'язана з уродженим інстинктом, чекає свого місця і часу та використовує будь-який привід для свого вияву» [94, с. 271]. Разом із тим, він пропонує розрізняти «доброякісно-захисну» та «злроякісно-деструктивну» агресію, адже людина, нажаль, «єдиний представник приматів, який без біологічних та економічних причин мучить і вбиває своїх одноплемінників, і ще й отримує від цього задоволення» [94, с. 273].

Оскільки глобалізація посилює як позитивні, так і негативні суспільні явища, то маємо бути обережні і створювати не лише глобальні можливості для

конструктивної активності людини, але й глобальні запобіжники – для деструктивної. Загалом, справедливою є теза, що в умовах глобалізації інститут громадянства переживає кризу, що, в свою чергу, зумовлює актуальність наступних питань:

- яка роль антропології у виникненні інституту громадянства;
- що таке громадянство в сучасному глобалізованому світі;
- як за умов глобалізації інститут громадянства стає реальною силою активних громадян;
- які ознаки демократизації інституту громадянства та як їх визначити на практиці;
- що відрізняє сучасну модель активного громадянства від історичних моделей;
- як ці відмінності співвідносяться з соціокультурною реальністю Заходу та Сходу.

Вивчення проблеми може призвести до оформлення концепції інституту активного громадянства як комплексу елементів громадянських цінностей, громадянської участі та призвести до переосмислення принципів громадянського суспільства загалом. Для цього варто скористатися досвідом філософії, соціології, культурології, соціальної антропології, історії та політичної аналітики.

Поняття глобалізації, як ми вже частково згадували раніше у попередньому підрозділі, описується у науковій літературі як вкрай неоднозначне. Серед представників різних напрямів існує значна кількість точок зору на генезу та наслідки цього явища. Під глобалізацією зазвичай розуміють такі процеси у суспільстві, які в силу масштабності змінюють його соціокультурну та економічну конфігурацію, не приділяючи увагу антропологічній складовій.

З одного боку, під глобалізацію підпадає посилення міжнародного спілкування та зв'язків, інтенсифікація транскордонного співробітництва. Виникає світовий ринок, який підпорядковує собі економіки окремих країн, запускає глобальний поділ праці, призводить до глобальної взаємодії культур

тощо. З іншого – процеси глобалізаційного характеру мають багато в чому спекулятивно-кон'юнктурний та політизований характер. «Глобалізація стала формою між конституцією та конструкцією, за допомогою якої специфічні явища економіки, технологію, політику чи суспільство можна інтерпретувати. Іншими словами: глобалізація обов'язково спадає на думку, коли ми думаємо про такі сфери. Термін, який використовувався для пояснення всього, і таким чином став непояснювальним сам по собі» [183, с. 382-383].

Виходячи з цих міркувань, ми погоджуємось, що «слід обговорити, яку функцію має термін «глобалізація», окрім приведення до найменшого спільного знаменника. Важливо запитати, як значення конкретних явищ були змінені глобалізацією, а отже, також змінило значення самого терміну. Отже, глобалізація визначається не лише через її *differentia specifica*, це, крім того, нормативна модель тлумачення – світогляд» [183, с. 383].

Рушійні сили глобалізації відповідають на питання про те, що становить сутність суспільства, що глобалізується, і які його кінцеві цілі. Така модель пропонує нам побачити реальність у всьому її різноманітті – «поворот» сучасного світу, що охоплює і країни, і народи. Мета глобальної експансії світового бізнесу, про яку так люблять міркувати прихильники цієї концепції, полягає у поширенні контролю над природними ресурсами та ринком праці, захопленням провідних позицій у технологіях, контролі над знаннями і трудовими ресурсами.

Таким чином, світовий бізнес прагне не лише контролювати ресурси та виробництва, а й, швидше, стати монополістом у тих галузях, які раніше називалися прикладними знаннями та технологіями. Людство не може встояти перед могутністю та жорстокістю капіталу, тому глобалізація носить не технічний, економічний чи соціальний характер, як намагається уявити це глобалістська пропаганда, а насамперед геополітичний. «Була надія, що завдяки процесам глобалізації такі цінності, як демократія та права людини, поширяться в усьому світі» [183, с. 383]. Однак ця надія не справдилась. Культурна, релігійна та расова «політика більшості» та дискримінація меншин є основними

симптомами глобалізму. Свобода в економіці опинилася під загрозою через запровадження протекціоністських заходів, спрямованих на захист продукції транснаціональних корпорацій.

Криза цінностей та ідеалів торкнулася не так економічної, як духовної сфери. У глобальному світі елітарні групи стали формувати культурне середовище, яке сильно відрізняється від традицій та способу життя більшості людей. У процесі поширення західних цінностей частина населення опинилася у повній ізоляції від решти світу: «Не тільки досвід глобалізації відрізняється, але й пов'язані з нею нормативні критерії. Таким чином, глобалізація є не лише локальною, з точки зору тези «центр-периферія», але й часовою та нормативно суперечливою. Ще більш вражаючим є бажання, яке раніше асоціювалося з цим процесом контролю та безпеки, а тепер змінилося на досвід страху вийти з-під контролю» [183, с. 385].

Як уже зазначалося, глобалізація має різні аспекти, найважливішими з яких є економічний, культурний та соціальний. Економічний аспект глобальної експансії у тому, що з її допомогою впроваджується міжнародний поділ праці, забезпечується циркуляція капіталу, здійснюються глобальні трансфертні платежі та торговельні угоди. Ці процеси дозволяють перерозподіляти доходи та розширювати ринки збуту серед багатьох країн. Культурний аспект глобалізації полягає, зокрема, у впливі глобальних засобів масової інформації, поширенні масової культури. Завдяки їхній популярності на пересічних громадян світу, по суті, переносяться досягнення культури більшості країн із заходу на схід.

Ця тенденція дає можливість утворювати нові «ідентичності», що формуються через мас-медіа, які стають потужним важелем впливу на масового споживача, змушуючи його частіше купувати ту чи іншу продукцію. І нарешті, соціальний аспект глобальної експансії полягає у дедалі більшому розшаруванні суспільства, яке може бути подолано лише у вигляді лібералізації всіх інститутів. Цей список можна було б продовжувати дуже довго, але «як підсумковий результат, різні аспекти глобалізації потрібно об'єднати на абстрактному рівні, щоб зрозуміти глобалізацію як концепцію... Такий процес дозволяє

рефлексувати на конституційних умовах такого терміну, а не просто тлумачить його як сукупність різних явищ. Класично, з глобалізацією кажуть, що все певним чином пов'язане з усім» [183, с. 390].

Явище глобалізації вкрай суперечливе, вплив якого на ідентичність важко переоцінити. Цей феномен дуже впливає як на глобальну, так і на національну політику, формує у людей зовсім різні погляди на світ і тенденції суспільної поведінки. А якщо додати до цього культурний процес, що важко піддається формалізації, то виявиться, що ми знаходимося в самому центрі вируючого котловану, утвореного глобалізацією і антиглобалізацією. Все вищевикладене викликає і в політичній, і, мабуть, у науковій думці зростання прагнення відповісти на питання «що є глобалізація?». Але, перш ніж розпочати подальший аналіз цієї проблеми, важливо ще раз підкреслити, наскільки важкий її аналіз, адже «пізнання суспільства – є процесом самопізнання, соціальної саморефлексії» [92, с. 311].

Майже всі поняття та визначення, що використовуються, розпливчасті і залежать від політичної кон'юнктури. Наприклад, поняття «глокалізація» (Р. Робертсон) відбиває одне з головних протиріч, процес централізації і зміцнення влади світових фінансових кіл при врахуванні національних особливостей. Тому ми підтримуємо думку, що «якою б парадоксальною та суперечливою не була концепція глобалізації, вона не лише необхідна, але й мінлива. Радикально кажучи, за очевидністю протиріч не треба шукати їх надовго. Вони готові до модифікації. З позитиву глобалізацію можна зрозуміти – як символічну форму – як можливість передати ідею множинності» [183, с. 392].

Зембілас М. пропонує розуміння громадянства як спільної долі: «Концептуалізація громадянства як спільної долі тягне за собою аргумент, який базується на реляційності, а не на концепціях, заснованих на ідентичності. Саме спільні цілі та інтереси з іншими перетворюють нас на співвітчизників і встановлюють з ними зв'язки та зв'язки» [214, с. 555]. Справді, прагнення підтримувати зв'язки між співвітчизниками та їхнім спільним минулим може

бути дуже сильним. Але більшість навіть таких сильних спільнот виникають на основі ідентичностей, які формуються, зокрема, й у часи глобалізації. Ідентичності та спільноти (або їх групи) теж постійно змінюються – навіть усередині однієї країни.

Одним із яскравих прикладів такого процесу є «глобальне громадянське суспільство». Під громадянським суспільством ми маємо на увазі об'єднання людей, які розділяють цінності, погляди та цілі «відкритого суспільства», які виступають проти експлуатації та війни, переслідують спільні гуманітарні цілі. З одного боку, це спільність громадян, які відчують себе частиною «спільного світу» і пов'язують разом надії на краще майбутнє для всіх. І тут громадянська позиція не дає глибоких особистих зобов'язань. А з іншого боку, це культурні та ідеологічні (політичні) цінності та спосіб мислення, засновані на ідеї, що у світі є спільне благо і вирішення всіх проблем, що мають універсальний характер, при реалізації якого можуть зійтися навіть діаметрально протилежні позиції.

Вони вважаються морально виправданими та правильними – якщо збігаються з цінностями та завданнями всього громадянського суспільства. На практиці, однак, цього важко досягти.

У іншому випадку виникають суперечності і напруженості всередині суспільства, що неминуче ведуть до конфліктів: «Наприклад, одна така напруженість проявляється в тому, що етнічні групи, які борються за формування спільної долі в конфліктному суспільстві, «націоналізують» свої вимоги щодо прав людини, тобто представляють себе як однорідний блок і концептуалізують порушення прав людини крізь вузьку націоналістичну призму. Така напруга загрожує процесу побудови нових афективних стосунків на основі спільних цілей (наприклад, спільної долі)» [214, с. 558].

Права людини та громадянство перебувають у тісному взаємозв'язку. Для європейців права людини – це абстрактна гуманістична категорія. Це частина національної культури, що формує ставлення європейців до своєї історії. Громадянин у свідомості європейців – не лише носій прав і свобод, а й той, хто вміє протистояти свавіллю та несправедливості влади, має громадянську

позицію, та готовий за неї померти. Правовий захист проти свавілля є для європейців основним джерелом легітимності влади. З одного боку, це патріотизм, з іншого – почуття особистої відповідальності, яке нерозривно пов'язане з цивільними обов'язками. Сутність цих обов'язків зводиться до прояву громадянської ідентичності, яка, своєю чергою, походить від почуття колективної відповідальності за батьківщину.

Виходячи з тези, що права і свободи – головні прояви громадянської ідентичності, європейці хочуть, щоб ці права були максимально захищені. Ми звертаємо увагу на те, яким чином нації, які існують у суспільстві з усталеними традиціями поділу влади та стримування еліти, повинні прийти до формального об'єднання своїх національних прав. Тут «...немає простого чи очевидного способу проаналізувати щільне переплетення дискурсу про права людини та дискурсу про громадянство, особливо в місцях етнічних конфліктів. На цьому етапі мета полягає не в тому, щоб проаналізувати всі ці багатогранні переплетення, а радше зосередитися на тому, як можливо інтегрувати проблеми прав людини в підхід до громадянської освіти, який ґрунтується на цінностях спільної долі» [214, с. 558].

Феномен громадянства тісно пов'язаний із визнанням загальнолюдської вразливості. Його ключовим елементом є принцип, згідно з яким вразливість всього людського і в тому числі її безпосередня фізична вразливість може бути пом'якшена за допомогою спеціальних заходів. Дуже складно чітко сформулювати роль прав людини у відносинах між індивідумом і державою, але уявлення про те, наскільки важливим є посилення особистої незалежності, не викликає сумнівів.

У цьому контексті тема права на особисту свободу важлива не сама по собі, а як один із центральних аспектів активної громадянської ідентифікації. Але інтерес до цієї тези може бути різним. Справа в політичній культурі, яка визначає наше ставлення до прав. Якщо в англо-саксонській культурі громадське самовираження це добре, то для азійської це може розцінюватися як порушення чужих прав. Більше того, інший культурний погляд на права людини, виражений

в економічній моделі, створює цікаву модель: якщо в ній право на особисте споживання товарів та послуг є невід'ємним правом людини на життя, то право людини на вільний доступ до інформації теж є одним із основних прав на свободу слова, що є компромісом між бажанням більшої свободи у сфері інформації та захистом особистого життя від інших.

Тим не менш, ці різні погляди на ці права можуть існувати тільки в парадигмах взаємодій соціальних сил, без якої їх виникнення неможливе, а «увага до загальнолюдської вразливості є важливою складовою громадянства як спільної долі. Звернути увагу на загальну людську вразливість означає почати з визначення того, як усі ми іноді страждаємо, будучи тендітними, вразливими людьми. Визнання загальнолюдської вразливості є визнанням власної слабкості. Діти та молодь у школах мають змогу робити це, коли починають сумніватися та оскаржувати аргументи, засновані на таких бінарних елементах, як ми/вони, союзники/вороги та добро/зло» [214, с. 563].

Зембілас М. пропонує звернути увагу на «три взаємопов'язані питання та їхні наслідки для формулювання громадянства як спільної долі: по-перше, вимоги афективної реляційності в понятті громадянства як спільної долі; по-друге, напруга між цінностями людини права та спільна доля в місцях етнічного конфлікту; і по-третє, способи, якими громадянська освіта може подолати цю напругу, не потрапляючи в пастку психологізації та інструменталізації, а зосередившись на наданні можливостей для соціальних і шкільних практик, які критично демонструють спільну долю та співчуття» [214, с. 564].

У філософському сенсі цінності сучасного світу протилежні ідеалам, яких закликали великі вчителі людства – Конфуцій, Платон, Маркс: онтологічні ілюзії захопили свідомість людей, безліч підкорили його своєї брехні. Цінність для нас – це те, що робить світ кращим. А щоб світ став кращим, для початку треба позбутися деяких ілюзій. Цей процес не зупинити. Ми повинні допомогти йому перейти від ілюзій до реальності, і що швидше це станеться, то краще для всіх. Хто прийде на зміну ілюзорному світу, ми поки що не знаємо. Але роль активного громадянина своєї країни ми цілком можемо взяти на себе,

пройшовши цей шлях разом з нами, з тими, кого доля в цей момент викине на узбіччя життя. Громадянин – це єдина точка опори, єдина сила, здатна допомогти країні встояти перед божевіллям ринкової стихії і прийняти той порядок речей, який встановлять її найкращі представники. Країна, яка вступила на шлях духовного відродження, не може обійтися без громадян, які допоможуть їй на цьому шляху.

Тому, можемо погодитись із Е. Фроммом, що «ми мусимо створити такі умови, за яких вищою метою всіх суспільних прагнень, стане всебічний розвиток людини» [94, с. 278-279]. Адже на цьому стоїть вся цивілізація, це єдиний фундамент. Людина має отримати всі можливості для реалізації свого життєвого та духовного потенціалу. Цінності активного громадянства допомагають знайти саме цю точку опори в фундаменті глобальної культури, яка, як виявилось не «скам'яніла брила», але є живим деревом духу епохи.

Аналіз показав тенденцію, що антропологічний проект активного громадянина, який плідно вирішує протиріччя глобального та національного на світоглядному рівні, передбачає прагнення зрозуміти складні взаємозв'язки між глобальними та національними трендами та їхній вплив на окремих людей і спільноти. Такий громадянин усвідомлює, що світ взаємопов'язаний і що його дії мають значний соціокультурний вплив, який виходить за межі національних кордонів. Для ефективно реалізації стратегій особистісної актуалізації активний громадянин повинен мати глибоке розуміння власних цінностей, переконань і цілей. Це передбачає саморефлексію та готовність критично перевірити власні припущення та упередження. Крім того, активний громадянин повинен мати сильне почуття емпатії та готовність залучати різні точки зору.

Одним із ключових аспектів антропологічного проекту активного громадянина є здатність орієнтуватися та розв'язувати суперечності, які повсякчас виникають у житті індивіда. Це передбачає як усвідомлення того, що між різними цінностями та пріоритетами часто існують суперечності, так і компетентність пошуку способів їх узгодження продуктивним чином. Наприклад, активний громадянин може визнати важливість як індивідуальної

свободи, так і колективної відповідальності, і прагнути знайти способи збалансувати ці цінності у своєму власному житті та у своїй взаємодії з іншими.

Іншим, не менш важливим аспектом антропологічного проекту активного громадянина є соціальна відповідальність для створення позитивних змін. Це передбачає розробку ефективних стратегій для досягнення особистих і колективних цілей, а також співпрацю з іншими для побудови сильних і стійких спільнот. Через політичну участь, громадські організації чи інші форми активізму активний громадянин визнає, що він має силу змінити світ, і бере на себе відповідальність за використання цієї влади для суспільного блага планетарного суспільства.

2.3. Аксиологічні орієнтири глобалізації активного громадянства

Коли ми аналізуємо феномен активного громадянства, ми обов'язково звертаємось до аксиологічних орієнтирів цього процесу, адже саме спільні цінності створюють фундамент громадянської ідентичності. Але соціокультурні механізми появи цього феномена не зводяться лише до того, як у суспільстві відбувається обмін цінностями між різними соціальними групами. Зрештою, саме цінності й організують соціальний простір, визначаючи межі допустимого та забороненого, які не повинно порушувати сучасне суспільство та його члени. Це відображається у вигляді певних табу, очікувань і моделей майбутнього, формуючи у нашій свідомості певні форми колективного несвідомого та культурного менталітету.

Активна громадянська свідомість – це не просто сума практичних імперативів, що утворюють систему норм, а насамперед індивідуальна картина світу, яку людина набуває в результаті індивідуального досвіду і в якій відображається вся її ідентичність. Отже саме цінності визначають траєкторію індивідуального розвитку, саме вони задають каркас культурної ідентичності та парадигму поведінки людини в суспільстві – активну чи індіферентну. При

цьому соціальні та культурні форми можуть по-різному визначати місця та ролі, які людина може займати у соціальному просторі, але вони не можуть вплинути на внутрішню природу людини, її ціннісні орієнтації, бажання та прагнення.

Небачений раніше динамізм та нелінійність процесів соціальної динаміки актуалізують проблему вибору життєвих цінностей. З одного боку, цінності суспільства споживання обіцяють життя без проблем, насолоду і розваги, а з іншого – ціна за світ без проблем виявляється занадто високою, і перше, що в нас забирають, це свобода вибору.

Як ми побачили, глобалізація має як «світлу», так і «темну» сторону, виявляючи їх в кожній людині. Ми солідаризуємось із думкою, що «глобальні процеси принесли великі вигоди багатьом людям, які живуть в індустріалізованих суспільствах; тепер їм доступна набагато більша розмаїтість промислових товарів та харчових продуктів, аніж будь-коли раніше. Водночас той факт, що нині ми заангажовані в набагато ширшому світі, сприяв виникненню багатьох надзвичайно серйозних проблем, яким ми мусимо тепер давати раду» [17].

Глобалізація торкається кожної великої чи малої країни та усіх регіонів світу. На рівні людського буття глобалізація теж владно трансформує аксіологічну платформу, у просторі існування людини виникають все нові й нові глобальні проблеми і глобальні можливості. Фундамент сучасності будується у просторі глобалізації і ігнорувати її означає не свідомо обмежувати людські можливості, але й ставити під загрозу існування планети.

Дійсно, «процеси глобалізації – це чи не найважливіші суспільні зміни, що відбуваються сьогодні... Як людські створіння, ми все більше й більше поділяємо одну спільну долю. Найфундаментальніші проблеми, що сьогодні ускладнюють людське життя, такі як відвернення екологічної катастрофи або уникнення великомасштабних воєнних конфліктів, – неминуче глобальні за своєю природою» [17]. Для нашого дослідження це важливо з огляду на трансформаційний характер суспільства.

Принцип активного громадянства спирається на класичну системну «діаду»: суб'єкт та об'єкт. Природно виникає питання: як можна вивчити принцип активного громадянства у глобальному просторі? Чи можна його зрозуміти, враховуючи, що у сфері діяльності людини немає об'єктивних кордонів? По-перше, проблема полягатиме в тому, що ми не беремо до уваги найважливішу обставину: немає об'єктивних кордонів, але є межі умовні, відносні. Людина, будучи «соціоісторичним продуктом», вільна вибирати собі ті чи інші соціальні характеристики, оскільки всі людські практики соціальні, але критерії соціальної належності мають бути заздалегідь задані. Саме цей постулат нині є центральною проблемою активного громадянства у соціальній філософії.

Слід зазначити, що вплив глобалізації на суспільний устрій опосередковується цінностями громадянського суспільства, а якщо звузити дослідницьку оптику то власне йдеться про активного громадянина. У філософському розумінні розвинене громадянське суспільство як завершена юридична форма морально обумовленого життя є чи не найбільш ідеальним продуктом історії цивілізації. Ми бачимо, що права людини в цивілізованому суспільстві поступово переходять зі сфери права до сфери етики і стають фактором, що впливає на мораль. Тому активне громадянство стає необхідним, щоб розвивати нову якість суспільного життя, її адекватність духу часу. Це поняття містить у собі всю повноту громадянських та соціально-культурних цінностей.

Виникає закономірне питання – яким чином трансформується, чи тотожне активне громадянство в минулому та в сучасну глобалізаційну епоху? І якщо вони відмінні, то які тенденції глобалізації активного громадянства ми можемо виокремити вже зараз.

Патнем Р. обґрунтовує позицію згідно якої «активне громадянство» має тісні зв'язки із поняття «громадянська активність» та відіграє вирішальну роль у формуванні соціального капіталу. Він вважає, що «досягнення спільних цілей дає можливість людям відчувати «взаємність» і, таким чином, допомагає створити мережу мереж, підкріплену спільними цінностями. Отриманий високий рівень

соціальної довіри сприяє подальшій співпраці між людьми та зменшує ймовірність антисоціальної поведінки» [Цит. за. 147, с. 9]. Тут ми бачимо, що поняття «активне громадянство» не тотожне поняттю «громадянська активність», адже будь яке активне громадянство є громадянською активністю, але не будь-яка громадянська активність є активним громадянством. Це пояснюється тим, що громадянська активність є більш широким поняттям і включає усі форми соціальних рухів включно з насильницькими, такими як революція, бунт, заколот тощо. Тоді як власне активне громадянство обмежується мирними акціями.

Внаслідок стрімкого стрибка темпів глобалізації та її впливу на інтернаціоналізацію усіх сфер життя, як це було показано у попередніх підрозділах, відбулось формування так званої «світової ринкової економіки», яка і задала ціннісний вектор на прагматизм і утилітаризм. Якщо звернутися до історії, це сталося не випадково, а цілком закономірно. Принцип «world wide business» від початку діяв на користь транснаціональних фінансових структур. Інтеграція капіталу у справу виробництва та обміну мала для транскордонних економічних кластерів велике значення. До цієї категорії слід віднести безліч європейських корпорацій кінця XIX – початку XX століть, які працювали в тісній кооперації з трансакційними банками. Але лише наприкінці XX століття, в умовах становлення ринкового капіталізму, глобальна світова економіка поступово відокремилася і почала функціонувати практично незалежно від національних держав. Тому можна підтримати думку, що глобалізація є процесом об'єктивним і закономірним, «говорити про глобалізацію без певної перестороги – означає стверджувати, що ми рухаємося до інтегрованого світу, що ця еволюція нова і неминуча» [48, с. 14].

Окрім економіки глобалізація зачіпає сферу цінностей міжнародного права, тому законодавство кількох десятків країн в даний час складається практично повністю з англійських текстів, тоді як багато національних законів зазнали значного реформування відповідно міжнародних стандартів або зовсім були виключені. Однак глобальної системи права все ж таки немає, і інтереси

тих чи інших країн не враховуються ні при вирішенні спорів у суді, ні при виконанні законів.

Є підстави стверджувати, що одна з ключових причин міжнародної нестабільності в основному криється в галузі недосконалості міжнародного права, яке, як всі знають, має дещо тенденційний характер. Отож «нам систематично нагадують про бажання виробити початкові положення права на втручання (то для притягнення до суду військових злочинців, то для обмеження шкідливих викидів у довкілля чи для контролю за дотриманням окремих соціальних норм). Але впертість, з якою найбагатші (США) або найчисельніші (Індія, Китай) країни не ратифікують договори, які могли б утворити таке право, показує довжину шляху, що його треба нам подолати» [48, с. 15].

Повертаючись до цінностей економічної глобалізації, як головної форми прояву глобалізаційних тенденцій, зауважимо, що саме вона насамперед сприяє бурхливому зростанню світової економіки. Однак це зростання не рівномірне в різних країнах та регіонах. Загалом воно визначається тими змінами, що відбуваються у світовій економіці та в її головних потоках (потоки інвестицій, товарів та послуг). Ці зміни найчастіше відбувається за рахунок концентрації власності. У різних країнах різну роль грають два основних економічних чинника, званих світовими потоками капіталу – потік прямих інвестицій (вкладення ресурсів економіки країни через операції на біржі) і потік зворотних інвестицій – руху коштів із економіки. Не всі країни можуть скористатися можливістю залучити кошти із цих двох потоків, тому є цілком закономірним, що «економічна глобалізація торкається лише певної частини земної кулі і не зводиться до готової до вжитку економічної культури» [48, с. 269].

Говорячи про сучасні аксіологічні тенденції глобалізації громадянства, слід зазначити, що вони виступають, так би мовити, «згори». Але сучасна глобалізація, хоч як це не дивно, пов'язана з цінностями конкретних людей. Від цих цінностей залежить дуже багато – починаючи з формування економічного укладу і закінчуючи головними політичними подіями. Тому людина, що у епоху глобалізму, стає постаттю як глобальною, так і локальною – не просто бере

участь у споживанні світової економічної системи, а й «виробляє» її. Людина, яка почувається на периферії, просто перестає розуміти те, що відбувається навколо неї.

Цінності прагматизму та утилітаризму поширились із небаченим раніше масштабом. Багато сфер, які раніше були жорстко детерміновані політикою чи ідеологією, зараз стають лише однією з «фабрик» на яких виробляється «товар». Ринок став важливішим ніж просто товарно-грошова система, він став способом реалізації нашої людської сутності. Культура, освіта і навіть сфера духовності – все формується ринком. Тож «чи можна, відтак, визначити контури сучасної глобалізації? Перша відповідь мала б полягати в констатуванні світової перемоги ринку... цей підхід живиться самосправдjuвальною фікцією віри в меркантизацію всіх видів людської діяльності та всесвітнього поширення капіталізму» [48, с. 270].

Філософія глобалізаційних тенденцій у сфері громадянства полягає в послідовному руйнуванні та запереченні базових основ історичного буття та існування традиційних цінностей. У середині минулого століття така тенденція була ще не цілком очевидна, але в наш час проникливий спостерігач здатний побачити ці неявні закономірності у розвитку світ-системи. Ринкові відносини зумовлюють глобальний характер зв'язків і взаємозалежностей і методи обміну ними поступово витісняються з економічного життя в інші сфери.

Вплив економіки на політику посилюється і перестав обмежуватися фінансовими відносинами, що зародилися в надрах суспільства споживання. Поступово воно почало впливати на соціальний і культурний ландшафт. Французькі дослідники Д. Мартен, Ж.-Л. Мецжер та Ф. П'єр слушно зауважують дві обставини: «Перш за все, входження у всесвітній ринок руйнує, за загальним правилом, суспільні відносини, що ґрунтуються на взаємності, та загрожує демократії самостійно приймати рішення. Крім того, цей наступ «суцільного ринку» оживлює численні прояви опору і веде на місцевому рівні до спроб контрорганізації з боку акторів громадянського суспільства» [48, с. 271].

Одночасно відбувається розмивання існуючих ціннісних орієнтацій та формування нових:

- перехід від культури до цивілізації;
- перехід від духовних цінностей до матеріальних (і постматеріальних);
- перехід від ієрархії до мереж;
- перехід від домінування гранднарративів до інкрименталізму;
- перехід від професіоналізму до дилетантства в політиці.

На рубежі століть крізь туман неспроявлених ідей стали проступати контури нового світу – світу, в якому головною цінністю стала не якість людського спілкування, а кількість інформації, швидкість та частота її передачі, споживання якої є єдиною формою обміну. Саме швидкість обміну інформацією із найбільшою силою впливає на якість людського життя. Суспільство споживання може бути розділене на окремі верстви та класи, причому перші чітко розмежовуються на вкрай бідних, і вкрай багатих, які мають доступ до найвищого швидкісного з'єднання з глобальною інформаційною мережею.

Тому глобалісти та антиглобалісти, оскільки їх поділяє зокрема доступ до інформаційних та мережевих ресурсів, є по суті дуже схожими групами людей. У їх боротьбі з новим світом приховується не так конкуренція і боротьба за ресурси, як конфлікт символічних конструкцій. Альтернатива між глобалістами і антиглобалістами не проста: або скасування принципів та ідей, що склалися за останні п'ятдесят років у рамках соціуму споживання і перетворили людей на споживачів, або втрата людьми своєї ідентичності та перетворення їх на носіїв нав'язаних їм як «ідей» фальшивих цінностей. Ця «чисельність рівнів дії та часових вимірів дає змогу зрозуміти складність альтернатив, яке стоїть вище, ніж антагонізм, між прихильниками глобалізації та антиглобалістами. Можна припустити, що суперечка включає чотири рівні зміни регулювання: внутрішньонаціональний, національний, наднаціональний і світовий» [48, с. 274-275].

Глобалізація пов'язана з низкою міфів і упереджень, починаючи від тиражування радянських міфів про «злий світовий капіталізм» і закінчуючи міфом про те, що «світова глобалізація це принесення в жертву цілих народів» заради блага корпорацій. Насправді з глобалізацією пов'язано безліч сильних та позитивних рис, які існують у всіх країнах, а в деяких стали основою для модернізації політичної та економічної систем. Вже згадані Д. Мартен, Ж.-Л. Мецжер та Ф. П'єр виявляють, та послідовно розвінчують ряд міфів, що пов'язані з глобалізацією:

- «міф про людину-кочівника в кіберпросторі...
- міф про економіку, яка структурована переважно «глобальними фірмами»...
- міф про кінець найманої праці...
- міф про кінець держави-нації» [48, с. 270].

Ці міфи не мають нічого спільного з дійсністю, вони штучно створені та відображають лише пропагандистські цілі та бажання влади контролювати те, про що люди думають, зменшуючи потенціал активного громадянства. У демократичних системах люди поведуться вільно, тому що влада підконтрольна громадянському суспільству, а глобалізація – лише масштабує цю свободу до планетарного рівня.

Відомий філософ і соціолог У. Бек справедливо відмітив, що «у міркуваннях про транснаціональне громадянське суспільство стають видимими соціокультурні процеси, досвід, конфлікти та ідентичності, які орієнтуються на «модель єдиного світу» транснаціональних соціальних рухів, глобалізацію «знизу» та нове світове громадянство. Тут руйнується аксіоматика, яка ототожнює сучасність із неполітичними індивідуальними суспільствами» [204]. Для нашого дослідження це означає,

- по-перше, розмивання як політичного, а й будь-якого іншого поля ідеологічної мобілізації, створюваного ідеологами «старих» еліт;

- по-друге, стратегія та тактика цивілізаційного розвитку в глобальному масштабі будуються на основі певної матриці «утопічних ідей», деякі з яких ми вже згадували.

Це, зокрема, ідеї спільного ринку, цифрової демократії тощо, які підхопили праві глобалісти на хвилі небувалого підйому світової економіки наприкінці ХХ століття. А після світової фінансової кризи 1998 року ці ідеї було застосовано вже у світовому масштабі.

Що стосується глобалізації цінностей у культурній сфері, то вони завжди були історично обумовлені. Найхарактерніша риса цього процесу – це значний взаємовплив культур, які здавна розвивалися незалежно від політики. Прикладом цього є Європа та Китай, які довгий час були повними протилежностями у культурному відношенні, але під впливом глобалізації відбулися значні зрушення. Змінюється поведінка людей, змінилися їх цінності, вони стали більш терпимими і відкрилися новому, їхня культура стала гнучкішою, але, що найголовніше, те, їх життєвий світ не втрачає різноманіття і не зливається у щось одне.

Тому, можна стверджувати, що разом із глобалізацією існує процес регіоналізації, який відбувається паралельно. Процес цей абсолютно природний, він відображає нашу природу, що змінюється з ходом часу і пристосованість людського суспільства до навколишнього середовища, більше того, це єдина можливість до виживання, що стоїть перед людством. Весь спектр культур – китайська, індійська, європейська, американська тощо – лежить у площині перетину цих ідей глобального і регіонального, центру і периферії. Те, наскільки сучасне суспільство буде орієнтоване на глобалізацію чи регіоналізацію, залежить від внутрішніх процесів, що відбуваються у ньому. Водночас не слід протиставляти дихотомію «глобальне-регіональне», адже, як слушно каже У. Бек, «у дослідженнях, пов'язаних із «теорією культури», припущення про лінійність та «або-або» національної аксіоматики замінено постулатами «обидва»: глобалізація та регіоналізація, зв'язок та фрагментація, централізація

та децентралізація – це динаміка, яка поєднується як дві сторони тієї самої монети» [204].

Якщо заглибитись у ціннісну взаємодію глобалізації та регіоналізації, то виявиться сутність планетарної трансформації, яка має об'єктивний і закономірний характер та не залежить від окремих акторів суспільства. Держави так само не можуть прямо визначати течію цих процесів, адже держава це лише один із соціальних інститутів, який легітимізує ціннісні потенції, які вже іманентно присутні у природі соціального організму, а саме у його культурі, політиці, економіці та інших компонентах. Тому слушною є думка, що «особливість сучасного та майбутнього процесу глобалізації полягає в емпірично визначеному масштабі, щільності та стабільності мереж регіонально-глобальних відносин та їх самовизначення через мас-медіа, а також соціальних просторів та потоків образів на культурний, політичний, економічний і військовий рівень» [204].

Співвідношення національного та глобального дискурсу цінностей є дискусійним і потребує детального вивчення. У межах завдань цієї дисертації, для нас важливим є принципова полісистемність цінностей планетарного громадянства, яке створює матрицю поліферації між традиційними національними цінностями та інноваційними трендами, з якими й асоціюється насамперед процес глобальної трансформації. Іншими словами світове суспільство є більш складним конгломератом ніж проста сума національних суспільств.

Ефект емерджентності, накладений на всезростаючу динаміку соціальної турбулентності, виявляє нові інтенції в цивілізаційному розвитку, що співмірні із антропологічними можливостями та соціальними потребами водночас. Бо ж «світове суспільство, таким чином, не є меганаціональним суспільством, яке містить і розчиняє в собі всі національні суспільства, а світовим горизонтом, що характеризується множинністю та неінтегрованістю, який відкривається, коли він виробляється та зберігається в спілкуванні та дії» [204].

Якщо подивився на ціннісну структуру глобалізованого суспільства, то слід вказати на його принципову мережевість, антиєрархічність. Глобалізація не створює і не може створити єдиного центру, який би «керував світом», це не більше як міф. Глобалізація – це рівноправний, багатовекторний процес інтеграції та посилення взаємного впливу різних акторів. Глобалізація така успішна саме тому що її поширення не стримує будь-який один гравець, «глобалізація також означає відсутність світової держави – або, точніше, світове суспільство без світової держави та без світового уряду. Глобально дезорганізований капіталізм постійно поширюється. Бо немає гегемонської влади та міжнародного режиму, ні економічного, ні політичного» [204].

Відомий філософ і соціолог Е. Гіденс зауважує, що «суспільні, політичні та економічні зв'язки, що перетинають кордони між країнами, у вирішальний спосіб формують долю тих, хто живе в кожній з таких країн. Узагальнений термін, яким позначають цю внутрішню взаємозалежність світового суспільства, – глобалізація» [17]. Дійсно, перетин кордонів, або у філософії, трансгресія, є типовим для сучасного етапу цивілізаційного розвитку, коли старі кордони впали, а нові межі ще не окреслені. І навряд чи будуть окреслені у найближчій історичній перспективі, адже сили дезорганізації переважають сили організованого суспільства і перетворюють у хаос соціально-політичну реальність, яка нас оточує.

Згадаймо, що найпоширенішою формою соціального статусу індивіда є місце праці та діяльності. Але саму працю створює особистість, разом з тим на практиці характер діяльності людини може бути формальним, ідеальним, не обов'язковим, кон'юнктурним і т. д.

Це питання є підставою для розмови про роль активного громадянина. За такого підходу виявляється, що з громадянина-персони найважливішим соціальним статусом є економічна роль. Ця роль проявляється у певних діях та установках, що виконуються особистістю відповідно до духу часу. По-справжньому активний громадянин кожному рівні життя є носієм тієї економічної ролі, що грає у суспільстві. Він може проводити її неусвідомлено чи

усвідомлено і відповідно з цим говорити та діяти. Все це досить складно, але нам йдеться саме про те, щоб не порушувати закони, які регулюють господарство. І хоча носієм будь-якого соціально-економічного становища завжди виступає особистість, це означає, що ніхто може бути нею довільно. Тому першою тенденцією трансформації активного громадянства є економічна лібералізація.

Другою особливістю, що визначає зміни в активному громадянстві є політичний плюралізм. Тут громадянство виступає не лише теоретичною концепцією, але й має символічні, афективні та моральні виміри. «Вчені, зі свого боку, відобразили цей зростаючий політичний інтерес, заново відкривши громадянство як теоретичну концепцію, вийшовши далеко за межі його формального юридичного значення в дискусії про його символічні, афективні та моральні виміри: громадянство як членство або приналежність; громадянство як участь або обов'язок» [132, с. 173]. Тому громадянство це не лише формально юридичний статус, це приналежність до громади, активна участь у її житті та виконання обов'язку перед громадою, наприклад у питанні оборони держави від агресії.

На людину впливає соціальний устрій, в якому вона живе і працює, і якщо до влади прийшла жорстка, незламна людина, відразу стає не важко уявити собі, хто ж тоді виходять на передній край життя. Це пристосованці, не здатні відстоювати ні свої інтереси, ні соціальні права. Тому через особисту зацікавленість, волю, віру, особисте творче ставлення до життя і т. д. ми не можемо однозначно назвати їх громадянами.

З іншого боку, активний громадянин, що має сформовану систему цінностей і звичних життєвих правил, виявляється для суспільства дуже корисним. Але для того, щоб нормально працювати на новому місці, мало просто стати фахівцем у вибраній сфері діяльності. Для цього потрібно ще навчитися нести соціальну відповідальність.

Цінності сучасного світу втратили свою категоричність, а уявлення про сенс життя дуже змінилися. Проте незмінними залишаються світоглядні та ідеологічні позиції основних груп сучасного суспільства. Тому можна говорити

про те, наскільки складно сучасній світовій культурі знайти для себе відповідний спосіб життя. Це свідчить про її багатоаспектність та гнучкість:

- По-перше, у суспільстві дедалі виразніше простежується дуалізм протилежностей, тобто боротьба інтересів особистості, групи, класу і всього суспільства загалом. Завдяки цьому у більшості людей з'явилася можливість поглянути на світ із боку, не втрачаючи свого «Я».
- По-друге, відносини між особистістю та групою – це не лише соціальні контакти, а й відносини, що регулюються нормами права та моралі, у тому числі й моральними кодексами. Це один з показників гуманістичної орієнтації життя, який зберіг свою цінність протягом усієї історії.
- По-третє, це об'єднання зусиль суспільства і особистості для досягнення мети, що стоять перед ним. Воно свідчить про ефективність/не ефективність громадського та державного управління, про можливість суспільства самостійно регулювати своє внутрішнє життя та досягати поставлених цілей.
- По-четверте, його найважливішою ознакою є добровільність об'єднання людей. Відносини між людьми на цьому рівні регулюються нормами права, юридичними поняттями, громадською думкою і т.д.
- І нарешті, по-п'яте, спрямованість людського ставлення на задоволення інтересів не лише себе, а суспільства чи групи. Усі названі ознаки мають на увазі, що метою таких відносин є встановлення певного «соціуму» та задоволення його потреб у результаті функціонування соціального інституту під назвою «активний громадянин».

Звідси випливає, що активний громадянин є меншістю, якій, у різних формах державних політик, мають бути забезпечені права, що відповідають умовам такого режиму. З одного боку, активний громадянин – це насамперед

індивід, який має роботу, зарплату і матеріальне становище, здатне забезпечити реалізацію його мети – бути корисним суспільству, відстоювати свої права. З іншого боку, активний громадянин – це активна особа, якій вдається переконати себе, що їй все під силу, якщо вона чітко дотримуватиметься власних цінностей і установок, враховуватиме інтереси інших і виконуватиме зобов'язання щодо себе. У міру того, як активні громадяни входять до складу правлячого класу, збільшується і їх обсяг свободи.

Ми можемо приєднатися до думки А. Альба-Мараза: «Громадянство як складний феномен визнає присутність глибокої глобальної логіки в процесах ідентичності – окрім смислів, породжених транснаціональними та образними політичними практиками» [103, с. 24]. Дійсно, активне громадянство не лише визнає присутність глобальної логіки, а багато в чому формує її, адже ідентичність народжується смислами, які транслюються міжнародними економічними та національними політичними практиками.

Основу діяльності сучасної держави становить контроль з боку активних громадян. У цих умовах контрольна функція інституту громадянства стає вкрай важливим для сталого існування політичних режимів та досягнення політичної стабільності. Але це лише один аспект проблеми, що впливає із політичної взаємодії держави та громадян. У цьому контексті глобалізація, як і будь-яке розширення меж людської свободи, неминуче перетворює суспільство на гіпердинамічну систему, яка живе за власними цінностями.

Але сам факт існування «часткової глобалізації» вже дає людині широку можливість вибору. Діяльність, орієнтована на розширення своїх повноважень та отримання найбільшої вигоди від володіння тими ресурсами, які контролює її суб'єкт, зрештою виявляється поза сферою контролю інституційних, ідеологічних, історичних та інших регуляторів. Активний громадянин за умов глобалізації змушений покладатися лише на себе, оскільки публічна влада, законодавство, інші соціальні норми та організація національної держави перешкоджають йому вільно діяти як «суверену» свого життя. У цьому контексті П. Густафон зауважує, що «національна держава водночас є надто малою та

надто великою: надто малою, оскільки її політична влада та легітимність підриваються глобальними економічними силами, і оскільки зростання людської мобільності зменшує важливість національної приналежності та національної ідентифікації; занадто велика, оскільки вона не може належним чином представити етнічне, культурне та регіональне розмаїття, яке часто присутнє в межах національних кордонів» [140, с. 463].

У загальних рисах, цінності глобалізованого суспільства можуть бути сформульовані так: свобода передусім, справедливість, рівність і гідність людини, невтручання у внутрішні справи інших країн і народів, вільний обмін капіталом та інформацією. Крім того, у глобалізації передбачається, що головною метою її є збереження та розвиток різноманіття людської культури. Але водночас із цією метою в глобалізації йде вироблення єдиної «цивілізаційної платформи». Це не означає, що глобалізація має стати засобом ідеологічного конструювання національної історії. Скоріше, це суспільне завдання, яке слід вирішувати спільно з іншими націями, державами та культурами загалом.

Глобалізація неминуче глибше торкнеться економічних та демографічних аспектів національного життя. А разом з тим, багато аспектів національного життя неможливо буде контролювати повністю або успішно, вони швидше будуть спрямовані проти тенденцій глобалізації. Роль активного громадянства в цьому процесі не може бути покладена на уряди чи парламенти залежно від величини вкладу цих держав у освоєння глобалізованого світу.

Але участь активних громадян у цих процесах неможлива повною мірою без участі державної влади. З одного боку, державна влада і так використовується на спільній території, де національні структури рівноправні, а з іншого – це управління, яке координує процеси, що мають глобальний характер, має бути доповнено державним контролем за ними. Тому ми солідаризуємось із думкою, що «одним із важливих наслідків глобалізації стало все більш глибоко усвідомлене переконання в об'єктивній цілісності світу, єдиного у своїй різноманітності» [24, с. 45].

З цього випливає, що ще однією тенденцією трансформації активного громадянства, є зростання ролі держави у процесах, які мають глобальний характер. Всі міжнародні організації та інститути координуються та контролюються в рамках конституцій держав, урядова роль стає суттєвішою, а розвиток демократії та свободи стає все більш актуальним. Крім того, активний громадянин бере участь в економічному обміні, що саме по собі є складовою глобалізації.

Це проявляється і в зростанні фінансових ресурсів країни, і в розширенні споживання, зростанні виробництва та покращенні якості життя. Тому, за словами Ю. Жарких, «дискусії з приводу оцінки наслідків глобалізації, а також дії в їхню підтримання / неприйняття продовжуються, не досягаючи однозначного розв'язання» [24, с. 45].

На нашу думку, не слід змішувати два різні підходи до проблеми охорони свободи: свободу людини та свободу громадян. Тому ми солідарні з думкою П. Густафона, що «реальне та символічне значення національного громадянства сьогодні може дуже відрізнятись між країнами залежно від минулої та теперішньої міграції, політики натуралізації, прав та обов'язків, пов'язаних з національним громадянством, уявлень про національну культуру та геополітичної ситуації» [140, с. 478].

У першому випадку йдеться про систему державних установ та індивідів, які несуть відповідальність за дотримання договору та реалізацію його умов. У другому йдеться про високоорганізовану сукупність політичних та соціальних інститутів. Реальна різниця між цими двома позиціями полягає в тому, що згідно з першим підходом ціннісна свобода досягається внаслідок домовленості між усіма людьми. У другому випадку свобода досягається внаслідок делегування політичної влади в ієрархічний чи інший спосіб.

Висновки до другого розділу

У першому підрозділі розглянуто активне громадянство в контексті діалектики глобального та національного. Охарактеризовано два підходи, перший з яких є традиціоналістським, де громадянство постає як зв'язок держави-нації та людини. Другий же підхід говорить про громадянство у його глобалізаційній проекції, оперуючи терміном «глобальне громадянство». Показано, що будь-яке дослідження, яке пов'язане із глобальним, одночасно пов'язане із національним, адже рецепція глобальних впливів у різних культур різна. Відтак глобальне і національне взаємодіють як тотальність і окремішність. На відміну від минулого століття сьогодні суспільство зазнає серйозних соціальних потрясінь і зазнає все більшого тиску з боку тих сил, які давно зрозуміли, що влада не може будуватися на основі виключно національних елементів, а має спиратися на глобальний «порядок денний».

Наразі, можна говорити про кризу глобалізації порядку в сучасному значенні слова, але її основні характеристики певною мірою повторюються. По-перше, йдеться про кризу реальної та номінальної політичної влади, яка часто не поєднується одна з одною. По-друге, у багатьох країнах ще сильніше проявляється прагнення «міцної державності». У багатьох країнах з'явився і зміцнився так званий «традиційний авторитаризм», тобто режим, за якого слабка влада домагається згоди суспільства з існуючим порядком, створюючи певні закони та принципи (досить часто це діє навіть усупереч бажанням суспільства). Цей аспект пов'язаний із необхідністю підтримки певного політичного курсу.

Проаналізовано, що глобалізація торкнулася не тільки економічної чи політичної сфери, вона одночасно змінює смисли всіх подій і починає розгортати історичні процеси із нової перспективи. До цього моменту кордон служив для людей чимось подібним до осі, навколо якої вони оберталися. Але загалом зміни, що відбулися за останні десятиліття, можна назвати глобалізацією символів та знаків. Одним з таких символів є інститут громадянства.

Критики глобалізму вказують на моральну дезорієнтацію людей, укоріненість їхніх інтересів у соціальних структурах, застійну інертність та неможливість реальних змін. Сам термін «глобалізація» вони вбачають у відомому наборі моральних забобонів, сформованих культурою минулого. Глобалізація у роботах філософів часто постає як констатація кінця епохи «старого» суспільства та пов'язаної з нею деградації духовного життя людини. Інші автори розглядають глобалізацію як неминучий наслідок сучасного економічного зростання, радикальні зрушення у структурі суспільного виробництва та можливості для нових технологій Четвертої промислової революції.

Доведено, що глобалізація не є виключно негативною тенденцією, як часто намагаються уявити глобалізаційні процеси. Швидше, це прогрес і розширення людського досвіду, у тому числі, досвіду споживання, яке спирається на зв'язки зі світовими ринками. Важливим для нашого дослідження є положення про те, що глобальні проблеми не є якимись неминучими, об'єктивно властивими реальності закономірностями. Вони виникають як продукт взаємодії індивідів, груп і навіть цивілізацій. Дотримуючись цього положення ми зможемо більш повно зрозуміти розвиток сучасного суспільства, акцентувати увагу саме на тих аспектах, де ми вже побачили успіхи глобалізації або могли спостерігати становлення нової якості соціальної когезії – як системної, так і особистісної.

Отримала висвітлення проблема самоідентифікації в контексті глобалізації. У філософському розумінні слова самістю володіє будь-який феномен, що фіксується в суспільній свідомості. Глобалізація, що полягає у перериванні традиції та заміні її новими феноменами, при спільній єдності ціннісних орієнтирів або в результаті трансформації соціальних інститутів є не що інше, як рефлексивна дія. Безліч глобалізаційних процесів можна розбити на дві основні категорії:

- 1) структурно-системна дія, що стосується структури людського суспільства;

2) рефлексивно-аналітична дія з охоплення всіх відповідних сфер – економіки, політики та культури.

Сутність цих категорій зводиться до того, що перша зачіпає одну з компонентів людської природи, друга – аспект культури, в якій створюється.

Розмежовано соціальну, економічну та культурну глобалізацію. Соціальна глобалізація пов'язана з процесом демонтажу соціальних кордонів, з формуванням світу, в якому немає і не може бути жорстких відмінностей між людьми, а є лише спільні цінності та загальне розуміння того, що добре та погано. З економічної точки зору ці процеси пов'язані з ринковими перетвореннями, оскільки переміщення матеріальних благ в галузі соціально нерівноправного розподілу у сферу вільного обміну стало значною мірою можливим саме тому, що робоча сила стала дешевою та масовою. І нарешті, культурна глобалізація пов'язана із креативними індустріями та становленням загальносвітового культурно-інформаційного простору.

Доведено, що глобалізація має як позитивні, і негативні аспекти для інституту громадянства. Зокрема, інтеграція населення у нові культурні та економічні структури потребує універсалізації мови, масової інформації та стандартизації національних ідентифікацій. У цьому плані глобалізаційний процес є негативним. Водночас він відкриває можливості для появи нових форм масової культури, які стали б частиною національного культурного простору та мали б серйозний вплив на процес еволюції цінностей та культури кожної нації та народу. Головна позитивна функція змін, що відбуваються в сучасному суспільстві, полягає в тому, що людство вчиться жити у світі, який за останні сто років пережив безліч бід і трагедій. Тому інтеграція світових ресурсів та культур створить основу для широкого обміну ідеями, відкриттями, моделями поведінки, що запобігатимуть глобальним проблемам – війнам, голоду, екологічним катастрофам тощо.

Виділено два рівні трансформації активного громадянства в епоху глобалізації. Перший – *інтеріоризаційний* (спрямований всередину) і другий *екстеріоризаційний* (спрямований на зовні). Мета, досягнута першому рівні, –

це, з одного боку, забезпечення особистої свободи кожної людини; з іншого – утвердження такого порядку в суспільстві, при якому він може функціонувати та виконувати свої функції, не заважаючи іншим людям жити. На другому рівні соціальна дія активних громадян опосередковується політичною, соціальною та економічною необхідністю.

У другому підрозділі, розглянувши антропологічний вимір феномену активного громадянства, показано, що громадянська активність носить не економічний, а антропологічний характер. У постмодерній філософії антропологічний проект активного громадянина розуміється як динамічний і плинний процес постійного обговорення та реконструкції своєї ідентичності та позиції у світі. Це проект, який виходить за рамки традиційних уявлень про громадянство як статичний правовий статус і наголошує на важливості активної участі та участі в соціальній, політичній та культурній сферах. Суперечності глобального та національного світогляду, які має вирішити активний громадянин, розглядаються як продукт фрагментованої та складної природи планетарного світу, де немає єдиної істини чи наративу.

Щоб ефективно реалізувати стратегії особистісної актуалізації, активний громадянин має спочатку визнати та деконструювати домінуючі дискурси та структури влади, які формують його реальність. Це передбачає критичний аналіз культурних, соціальних та економічних систем, які увічнюють нерівність і несправедливість. Таким чином, проект активного громадянина невіддільний від соціальної справедливості та прав людини і вимагає розвитку глибокого почуття емпатії та співчуття до всіх членів суспільства.

Актуалізація особистості в проекті активного громадянина розглядається як багатовимірний і безперервний процес, який передбачає розвиток ряду навичок і здібностей. До них належать критичне мислення, креативність, співпраця та здатність адаптуватися до мінливих обставин. Активний громадянин також повинен уміти орієнтуватися в складнощах міжкультурного спілкування та взаємодії, визнаючи розмаїття та багатство різних точок зору та світогляду.

Оскільки глобалізація посилює як позитивні так і негативні суспільні явища, то маємо бути обережні і створювати не лише глобальні можливості для конструктивної активності людини, але й глобальні запобіжники – для деструктивної. Доведено, що в умовах глобалізації інститут громадянства переживає кризу, що, в свою чергу, зумовлює актуальність наступних питань: яка роль антропології у виникненні інституту громадянства; що таке громадянство в сучасному глобалізованому світі; як за умов глобалізації інститут громадянства стає реальною силою активних громадян; які ознаки демократизації інституту громадянства та як їх визначити на практиці; що відрізняє сучасну модель активного громадянства від історичних моделей; як ці відмінності співвідносяться з соціокультурною реальністю Заходу та Сходу.

Констатовано, що хоча активний громадянин є меншістю в суспільстві, але активне громадянство не лише визнає присутність глобальної логіки, а багато в чому формує її, адже ідентичність народжується смислами які транслюються міжнародними економічними та національними політичними практиками. Активний громадянин за умов глобалізації змушений покладатися лише на себе, оскільки публічна влада, законодавство, інші соціальні норми та організація суспільства перешкоджають йому вільно діяти як «суверену» свого життя. Участь активних громадян у цих процесах неможлива повною мірою без участі державної влади, тому однією з ключових тенденцій трансформації активного громадянства є зростання ролі держави у процесах, які мають глобальний характер.

У третьому підрозділі доведено, що глобалізація активного громадянства має помітний ціннісний вектор на прагматизм і утилітаризм. З постмодерністської точки зору структуру цінностей глобалізованого суспільства слід розглядати як продукт складної, взаємопов'язаної мережі, яка за своєю суттю є антиєрархічною. Уявлення про єдиний центр, який домінує у світі, є міфом, оскільки глобалізація є багатогранним процесом, який формується взаємодією та взаємозалежністю різних акторів. Успіх глобалізації полягає в її

здатності процвітати без жодних домінуючих гравців, оскільки кожен актор робить свій внесок у її зростання та розвиток.

Важливо розрізняти захист свободи людини і захист свободи громадянина. У той час як перший вимагає від державних інституцій та окремих осіб дотримання угод і умов, другий відноситься до організованих соціальних і політичних інститутів, які формують спосіб життя на певній території. Постмодерністська перспектива визнає зміну кордонів між цими двома формами свободи та наголошує на важливості розуміння їх взаємодії у формуванні глобалізованого світу.

Філософія глобалізаційних тенденцій у громадянстві кидає виклик традиційним основам і цінностям суспільства. Ця зміна була поступовою, але зараз стає все більш очевидною. Ринкові відносини стали домінувати в глобальному ландшафті, впливаючи не лише на економічне життя, а й на політику, культуру та соціальні норми. Споживання інформації, а не якість людського спілкування, стало головною цінністю нового світу.

Наголошено, що разом із глобалізацією, існує процес регіоналізації, який відбувається паралельно. Процес цей абсолютно природний, він відображає нашу природу, що змінюється з ходом часу і пристосованість людського суспільства до навколишнього середовища, більше того, це єдина можливість до виживання, що стоїть перед людством. Весь спектр культур – китайська, індійська, європейська, американська тощо – лежить у площині перетину цих ідей глобального і регіонального, центру і периферії. Те, наскільки сучасне суспільство буде орієнтоване на глобалізацію чи регіоналізацію, залежить від внутрішніх процесів, що відбуваються у ньому. Якщо заглибитись у ціннісну взаємодію глобалізації та регіоналізації, то виявиться сутність планетарної трансформації, яка має об'єктивний і закономірний характер та не залежить від окремих акторів суспільства.

Доведено, що активне громадянство – це механізм збереження людської свободи в умовах економічної нерівності та спеціалізації в глобалізаційних реаліях. У більш загальній формі глобалізація це певний спосіб подолання

інституційного відчуження, характерний для великих країн. Він називається «західним типом життя», або лібералізацією. Хоча західне суспільство позиціонує себе як інструмент захисту людської свободи, воно все ж таки поступається за потенціалом розвитку більш організованій частині цивілізації, якою є традиційне східне суспільство.

Виявлено дві домінуючі тенденції трансформації активного громадянства – економічна лібералізація та політичний плюралізм. Основу діяльності сучасної держави становить контроль з боку активних громадян. У цих умовах контрольна функція інституту громадянства стає вкрай важливим для сталого існування політичних режимів та досягнення політичної стабільності. Але це лише один аспект проблеми, що впливає із політичної взаємодії держави та громадян. У цьому контексті глобалізація, як і будь-яке розширення меж людської свободи, неминуче перетворює суспільство на гіпердинамічну систему, яка живе за власними цінностями.

Діяльність держави, орієнтована на розширення своїх повноважень та отримання найбільшої вигоди від володіння тими ресурсами, які контролює її суб'єкт, зрештою виявляється поза сферою контролю інституційних, ідеологічних, історичних та інших регуляторів. Активний громадянин за умов глобалізації змушений покладатися лише на себе, оскільки публічна влада, законодавство, інші соціальні норми та організація національної держави перешкоджають йому вільно діяти як «суверену» свого життя.

З постмодерної точки зору, структура цінностей глобалізованого суспільства за своєю суттю є мережевою та децентралізованою, що відображає відмову від традиційних ієрархічних структур. Глобалізація являє собою багатогранний процес інтеграції, який залучає низку учасників, при цьому жоден гравець не може домінувати чи контролювати всю систему. Цей децентралізований характер глобалізації створює можливості для окремих осіб і груп діяти та здійснювати позитивні зміни. Однак існує небезпека зміщувати захист свободи людини зі свободою громадян. Хоча державні інституції та особи можуть нести відповідальність за захист індивідуальних свобод, концепція

громадянства є складною та високоорганізованою соціальною та політичною конструкцією, яка прив'язана до конкретних територій та способів життя.

Показано, що глобалізація неминуче трансформує економічні та соціальні аспекти національного життя. А разом з тим, багато аспектів національного життя неможливо буде контролювати повністю або успішно, вони швидше будуть спрямовані проти тенденцій глобалізації. Роль активного громадянства в цьому процесі не може бути покладена на уряди чи парламенти залежно від величини вкладу цих держав у освоєння глобалізованого світу. Але участь активних громадян у цих процесах неможлива повною мірою без участі державної влади. З одного боку, державна влада і так використовується на спільній території, де національні структури рівноправні, а з іншого – це управління, яке координує процеси, що мають глобальний характер, має бути доповнено державним контролем за ними.

РОЗДІЛ 3. ПРАКСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЄКТУ АКТИВНОГО ГРОМАДЯНСТВА

3.1. Соціокультурні детермінанти розвитку активного громадянства у XXI столітті

Аналізуючи соціокультурні детермінанти розвитку активного громадянства у наш час, слід звернутися до переосмислення і ревізії взаємин людини і держави, адже у XXI столітті, за оцінкою українського філософа В. Андрущенка, динаміка змін перейшла у фазу соціальної турбулентності [4]. Тому, у цьому підрозділі ми спробуємо віднайти і експлікувати основні соціокультурні детермінанти розвитку активного громадянства.

Дискурс соціокультурних детермінантів активного громадянства набуває особливої актуальності в умовах соціальної турбулентності та геополітичних викликів. Ми солідарні з думкою, що «центральна проблема соціальної філософії – проблема людини, її соціального буття, цілей та головної мети життєдіяльності» [92, с. 311]. Тому, сучасна динамічна соціокультурна ситуація, притаманна людській цивілізації у XXI столітті, та соціокультурному простору України, зокрема, актуалізує постійну філософську ревізію змісту традиційних, можна сказати, класичних уявлень про ті чи інші філософські концепти.

Зрозуміло, що такі концепти, як «демократія», отримують збагачення у світлі вживання поняття «електронна демократія», концепт «громадянство» отримує змістовні доповнення у світлі вживання поняття «глобальне громадянство» тощо. Даний перелік є достатньо широким, проте, для нас зацікавленість становлять питання трансформації змісту концепту «активне громадянство» під впливом динамічної глобалізаційної логіки, а також особливостей викликів, які постали перед Україною у контексті агресії з боку Російської Федерації з 2014 року.

Традиційно, у соціальній філософії та корпусі соціогуманітарних наук, вважалося, що активний громадянин – це той, хто прагне максимально розкрити

власний потенціал щодо реалізації прав та свобод, хто є активним агентом змін у своїй громаді та державі в цілому. Разом із тим, український соціокультурний простір не може бути охарактеризований як такий, що успішно імплементує принципи активного громадянства, нажаль, політична модернізація в бік становлення громадянського суспільства має ускладнений та тривалий характер: «Інститути держави функціонують переважно в якості системи відсторонення масового громадянина від участі у визначенні цілей державного управління, а громадяни не стають значущими суб'єктами політики... Розвиток інституту громадянства неможливий без його підкріплення реальними можливостями рівноправного для всіх громадян доступу до реалізації прав власності та центрів прийняття державних рішень» [33, с. 113].

На сучасному етапі феномен громадянства розглядається насамперед у рамках політичної науки, соціології та соціальної філософії. А. Фавел, якого ми згадували у першому розділі, зауважує, що «...можна показати, що в певний момент часу – і з умовних політичних причин – ідеали та цінності, які містяться в ідіомі громадянства, справді мали вирішальний вплив на форму та результати політики» [132, с. 174]. Це дуже показовий приклад того, як переживання національного стає фокусом (еманацією) усієї соціальної діяльності. Причому, ця частина соціальної діяльності, будучи суттєвою частиною національного життя, може бути однією з важливих і навіть домінуючих. Активний громадянин все одно залишається частиною соціального організму, а значимість проявів нації у суспільстві наростає залежною від контексту, в якому вони інтерпретуються. З одного боку, це «прижиттєва віктимність» націй, а з іншого – це «символічна легітимація» етнічної приналежності людини.

Тому перегляд концепції громадянства обов'язково призводить до нових інституційних змін. Ми солідаризуємось із тезою А. Фавела, який пише: «...якщо дивитися з часом, нові проблеми також неминуче виникатимуть через той факт, що будь-яке оригінальне інституційне рішення обов'язково буде недосконалим. Можуть виникнути нові зовнішні впливи (нові типи іммігрантів, з якими потрібно мати справу; новий європейський політичний контекст), нова

інформація (зміни в демографії; ширші соціальні зміни) або внутрішня мутація початкових термінів і категорій (політичний тиск з боку невизнаних груп) в оригінальних категоріях. Буде неминучий часовий розрив між вихідним інституційним рішенням, визначеним як політика, та темпом політичних подій» [132, с. 179].

У цьому контексті ще Ю. Габермас зазначав, що «права політичної участі надають можливість активному громадянину брати участь у демократичних процесах висловлення власної думки й волевиявлення; соціальні права забезпечують членові держави загального добробуту необхідний мінімум соціальної безпеки» [14]. Ми бачимо, що права політичної участі доповнюються соціальними правами, і лише так громадянин відчуває себе захищеним. Адже бути активним громадянином означає брати участь у культурному та політичному житті суспільства. Це передбачає:

- активне та незалежне висловлювання поглядів;
- самостійність у виборі професії та місця проживання;
- вільну участь у суспільному житті, включаючи активність у роботі та навчанні;
- підтримку контактів з іншими людьми, що походять з різних соціальних кіл;
- незаподіяння шкоди ближньому.

З одного боку, цінності, що виконують функцію захисту та підтримки культурного та політичного пласта; з іншого боку – максимальна диференціація людей залежно від інтересів суспільства, яка, своєю чергою, визначає обов'язки людини.

Оскільки українське суспільство задекларувало свою належність до європейського вектору розвитку, то варто наголосити, що розвиток активного громадянства є одним із ключових пріоритетів європейської політики на вірні ЄС. Як зазначає О. Локшина, «підтримка активного громадянства, рівних можливостей та соціальної злагоди» є одним із завдань реалізації цілі «Покращення рівного доступу до освіти» ЄС» [Цит. за: 58, с. 397].

Зрозуміло, що це не має на увазі перехід до фінансування вищої освіти з ЄС шляхом прямих грантів. Тут мова йде про кращі практики підтримки активного громадянства і їх імплементацію на рівні країн-членів та країн-кандидатів також.

З одного боку, це обіцяє збільшення кількості дипломованих фахівців, які мають достатній рівень освіти, а з іншого – позначатиме зменшення тиску на роботодавців, у тому числі за рахунок зниження часу на інтеграцію та скорочення бюрократичних процедур. Адже активний громадянин, який має достатній рівень освіти та досвіду, який ініціативний в роботі, є найвірогіднішим кандидатом на заміну працівника, який пішов з ринку праці. Отже, при аналізі пріоритетів європейської бюрократії йдеться не стільки про те, щоб знизити залежність країн від євродотацій, скільки про створення більшої кількості конкурентоспроможних висококваліфікованих робочих місць, що дають максимальну додаткову вартість для Євросоюзу.

Як далі зазначає О. Локшина, «завдання підтримки активного громадянства, рівних можливостей та соціальної злагоди планувалось вирішувати шляхом спрямування особливої уваги на підтримку найбільш вразливих груп та індивідуумів, передусім інвалідів, тих, хто проживає у відділених та сільських місцевостях та безробітних» [Цит. за: 58, с. 398]. Це теж зрозуміло, тому що влада завжди слабка без опори на соціальні групи та групи інтересів. Турбота про потреби інвалідів – один із пріоритетів політики ЄС. Йдеться про те, що для зняття обмежень, що заважають бізнесу, необхідно посилити підтримку вразливих груп. Саме так активне громадянство перейде із площини декларацій до площини практичної політики. Буде створено механізм соціального захисту тих, кому найважче, і сама концепція «активно-громадянської спільноти» стане реальністю.

Ми пам'ятаємо, що серед методологічних принципів соціально-філософського дослідження найважливішим є «системний підхід, який дає можливість знайти і проаналізувати складові системи» [92, с. 311]. Тому

теоретичний аналіз дозволяє у системі соціокультурних детермінантів активного громадянства виокремити чотири головні складові системи – це,

- по-перше, політичні традиції,
- по-друге, соціальна стратифікація,
- по-третє, цінності, які домінують у суспільстві,
- по-четверте, практики імплементації активного громадянства.

Політичні традиції суспільства – історично сформовані у різні епохи та періоди у суспільному розвитку набір норм поведінки, засвоєних на рівні індивідуального свідомості, зафіксованих у мові, і трансльованих у свідомість через ідеологічні інститути. Політичні традиції можуть відрізнятися залежно від ідеологічних та соціо-культурних установок, що панують у країні, – бо в них відображається її «культурний код». Ці установки відрізняються глибиною, складністю і спрямованістю. З одного боку, політики та ідеологи прагнуть якнайсильніше ідеологічно розкласти суспільство і створити слухняну податливу громадську думку – саме так виник і постійно вдосконалюється авторитаризм. З іншого – вони прагнуть не тільки до забезпечення необхідної керованості суспільством, але й до його безбідного існування в майбутньому, залишаючи людині в її сьогоденному стані достатньо влади, щоб вона могла керувати державою. Так виникла демократична традиція. Це не означає, що цілі громадян чи влади збігаються, проте існують методи, які політика використовує для забезпечення ефективності своєї діяльності.

Говорячи про політичні традиції громадянства, варто виділяти три моделі політики у цій галузі

- плюралістична модель;
- асиміляційна модель;
- модель виключення [18].

Плюралістична модель полягає у розумінні громадянства як атрибуту всіх, хто народжений на певній території. Як зазначає В. Головка, «плюралістична модель державної політики в сфері громадянства притаманна країнам англосаксонської традиції, яка головним атрибутом нації вважає чітко визначену

територію. Вона автоматично поширює національне громадянство на всіх індивідів, народжених у межах державних кордонів, одночасно надаючи іммігрантам рівні права у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Домінантним принципом цієї моделі виступає *jus soli*» [18, с. 205]. Для нашої роботи інтерес становлять не власне англійські концепції громадянства, а ті наслідки, які вони можуть мати для України. Ця тема заслуговує на особливий розгляд, оскільки культурні та економічні відмінності між країнами змушують нас особливо уважно розглянути ті проблеми, з якими зіштовхнулася свого часу країна англосаксонської політичної традиції у питанні громадянства. Починаючи з XVI століття в англійській цивільній системі існувала тенденція до відокремлення права натуралізації від власне громадянства: це можна простежити за уривками з найважливіших законодавчих актів, що збереглися. Правовий статус осіб, які отримали громадянство внаслідок натуралізації, було чітко визначено та формулювався мовою англомовних країн, до яких вони були приписані.

Асиміляційна модель громадянства полягає у бажанні «розчинити» громадян із колишніх колоній у державі-метрополії. В. Головка, зазначає, що «асиміляційна політика в сфері громадянства базується на комбінації принципів *jus soli* і *jus domicile*. Вона застосовується в основному країнами, які в минулому були метрополіями колоніальних імперій, в першу чергу це Великобританія, Франція, Португалія, Нідерланди, Іспанія. Держави – колишні метрополії прагнули до встановлення різних обмежень для прибулих мігрантів з метою їхньої максимальної асиміляції в обмін на надання повноцінного громадянства» [18, с. 205]. Для нашої роботи це цікаво, оскільки Україна в різні століття пройшла шлях колонії трьох імперій – Російської, Австро-Угорської та Османської.

I, нарешті, модель виключення полягає у розмежуванні громадян та іммігрантів. Як вказує В. Головка, «у країнах континентальної Європи, в першу чергу, Німеччині та Австрії, які не мали великих колоніальних володінь, відбулося поширення переважно політики виключення, що базується на принципі *jus sanguinis*. Сьогодні таку політику проводять Австрія, Німеччина,

Данія, Ізраїль і т.д.: іммігрантам, як правило, не надається активне політичне громадянство, в той час як створюються можливості для встановлення широких соціальних прав» [18, с. 205]. Загалом, ми побачили, що політичні традиції можуть бути як демократичними, так і авторитарними. І, як не парадоксально, в умовах авторитарних суспільств діяльність активних громадян ще більш важлива.

Соціальна стратифікація є важливим соціокультурним детермінантом активного громадянства. Сучасна соціальна стратифікація – це відображення відмінностей, які є або можуть бути між різними групами людей (класів та/або верств) у тому чи іншому суспільстві. Це пов'язано з тим, що «соціальний шар» є похідним від «станів». Поняття «клас» служить виразом приналежності до соціальної групи. На думку американського антрополога Л. Уорнера, західне суспільство можна умовно розділити на шість шарів:

1. Багаті аристократи.
2. Мільйонери у першому поколінні.
3. Високоосвічені інтелектуали (лікарі, юристи), ділові люди (власники капіталу).
4. Канцелярські службовці, секретарі, рядові лікарі, шкільні вчителі та інші «білі комірці».
5. Кваліфіковані робітники («сині комірці»). Електрики, слюсарі, зварювальники, токарі, водії тощо.
6. Безпритульні, бідні, злочинці та безробітні [Цит. за: 86].

Для нашої роботи ця стратифікація цікава з погляду тих верств, які найінтенсивніше залучені у життя суспільства. Особи, включені в перші два шари (вони називаються «аристократія» та «мільйонники»), з погляду політології є «елітою» (знову для стислості приймемо це визначення). Вони не є активними громадянами у класовому сенсі, оскільки протестувати їм не доводиться. Вони саме ті, які тримають «золоту акцію» у суспільстві, і саме вони споживають усе те, що створено іншими верствами. Бізнесмени, службовці та кваліфіковані робітники, у свою чергу, належать до категорії «середнього класу»

і є акціонерами, від яких залежить формування «бюджету» суспільства. Вони виявляються жертвами політики чи своєї пасивності, чи, як зараз кажуть, кризи. У тому середовищі можна зустріти активних громадян, котрим протест має особливе значення. Однак, за своїм характером і засобами, що використовуються, вони відрізняються від «аристократії» або «мільйонників». Як не парадоксально, але саме андерклас – безробітні та маргінали – є лідерами практично усіх рухів протесту. Вони завжди незадоволені владою, цінами, тарифами тощо. Але організувати їхній стихійний протест можуть лише професіонали, кістяк яких складають представники «середнього класу».

Тому, всі революції завжди відбувалися за підтримки «агентів влади» – посередника, до якого примикають «протестні групи», чия поява залежить від часу, ситуації та особистих здібностей лідера. Чим більше виражена соціальна стратифікація, тим більше ці верстви готові пожертвувати заради революції своїми привілеями, а чим вони більшою мірою втрачають свої права, чим менше залишається у них можливостей прийти до влади. Наростання соціального антогонізму між «андеркласом», «середнім класом» та «елітою» призводить до неминучого конфлікту між ними, який і завершується революцією. Саме тому, «героїчний аспект» подібних революцій перебільшується, хоча після їхньої перемоги «соціальна тема» стає головним їх змістом. Активізм у період революцій / війн часто набуває характеру самопожертви «маленької людини» заради ідеалів, за які вона готова піти на смерть. У мирний час ситуація змінюється, оскільки громадським активізмом переважно займаються «рафіновані інтелектуали» або представники культурної еліти.

Цінності, які домінують у суспільстві є третім за чергою, але не за значенням, соціокультурним детермінантом розвитку активного громадянства. Українська дослідниця Н. Голуб'як зауважує, що «точкою відліку для розвитку громадянської участі постає відповідна ціннісна база – наявність у структурі життєвих цінностей тих установок, що відповідають за формування мотивації участі. Це, перш за все, активна життєва позиція, високий рівень соціальної відповідальності і небайдуже ставлення до того, що відбувається у суспільстві

(як в країні в цілому, так і в найближчому оточенні), готовність до активної взаємодії» [19]. Саме ці норми та вимоги роблять громадянське суспільство легітимним. Визначальним чинником є те, наскільки діяльність із організації та захисту прав громадян узгоджується з цінностями інших соціальних груп.

У цьому контексті громадськими інститутами виступають громадські об'єднання та приватні комерційні організації. З одного боку, вони є інституціональними посередниками, що забезпечують трансформацію цінностей і норм, а з іншого – основними акторами суспільного діалогу, які становлять ціннісно-нормативну картину того, як країна рухається у бік плюралізму та вільного ринку. Ціннісне різноманіття є неодмінною умовою успішного формування громадянського суспільства. Тому ми солідаризуємося із думкою дослідниці, що «в умовах сучасного суспільства принципово важливим є спроба відійти від розуміння ролі громадянина як пасивного продукту громадських структур, а вбачати в його діяльності передусім активного суб'єкта творення, легітимації та трансформації не лише громадських, а й суспільно-політичних структур» [19].

Для нашого дослідження особливу вагу мають цінності, які ідентифікувались авторами звіту «Вимірювання активного громадянства в Європі»: на їх думку «це комбінація показників *демократії* та *прав людини*, основи практики активного громадянства, і його можна знайти у визначенні активного громадянства. Ми також додали *міжкультурне розуміння*, тому що, як наголошувалося раніше в цьому звіті, в контексті культурно розмаїтої Європи зі зростаючим рівнем міграції, міжкультурне розуміння є однією з ключових компетенцій активного громадянства» [147, с. 14].

Отже, три цінності є провідними якщо ми говоримо про активне громадянство:

- демократія;
- права людини;
- міжкультурне розуміння.

Цей список є неповним, але він відображає найістотніші аспекти аксіологічного ландшафту активного громадянства. Саме ці смислові конвенції визначають центральні питання нашого політичного та суспільного життя в сучасну добу.

Звідси зрозуміло, що прояви громадянськості (мотиви громадянської непокори та колективної активності) не повинні суперечити цінностям суспільства, а навпаки, мають у них брати активну участь і відповідати його інтересам. Повага до традиційних цінностей – це не просто бездумне дотримання стереотипів, засвоєних у дитинстві.

Це важлива частина культури, яка допомагає формуванню почуттів, що відрізняють справжню людину від «людини натовпу», надають сенсу та цінності її існуванню. Можна навіть сказати, що найкращі риси людини, які зберігаються протягом усього її життя, формуються саме через те, що для оточуючих не є нормою. Активна громадянська позиція у зв'язку з традиціями та принципами передбачає високий рівень автономності та незалежності. Можна сказати, що найважливіша ціннісна орієнтація будь-якої людини зумовлена інстинктивним розумінням необхідності об'єднання людей, які потрапили у скрутне становище і потребують допомоги та участі.

Намагаючись надати визначення концепту «активне громадянство», Б. Хозкінс наголошує на його неоднозначному та контекстуальному змісті та особливому значенні аксіологічного виміру у активній громадянській діяльності: «Він часто використовується для опису громадян, які займаються широким спектром діяльності, що сприяє та підтримує демократію. Ці дії включають діяльність громадянського суспільства, таку як протести та збір петицій, діяльність громади, таку як волонтерство, та звичайну політичну участь, як-от голосування чи агітація на виборах. Крім участі, у активній громадянській позиції є нормативно-ціннісний елемент. Активне громадянство зазвичай означає участь, яка вимагає поваги до інших і яка не суперечить правам людини та демократії. Цей додатковий елемент використовується, щоб підкреслити, що участь сама по собі може призвести до недемократичної діяльності або бути

частиною недемократичної діяльності, яка може завдати шкоди певним соціальним групам» [146].

Як бачимо, у даному дослідженні наголошується на ускладненому характері активного громадянства в добу глобалізації, коли громадянська активність має спиратись на ціннісний фундамент, здатний розв'язувати складні протиріччя сучасної міжкультурної взаємодії, зменшення ризиків дискримінацій та врахування особливостей тих чи інших соціальних груп. Аналізуючи у своєму дослідженні аксіологічний вимір розвитку активного громадянства, ми також тримаємо у фокусі протиріччя становлення глобального суспільства.

У літературі широко представлені різноманітні за метою, масштабом, структурою і чисельністю залучених громадян практики імплементації активної соціальної дії. Тут зупинимось лише на окремих прикладах, які показують палітру тієї діяльності, яка наразі є у фокусі громадських активістів різних країн.

Як типовий приклад активного громадянства західних країн, можна привести рух «Citizen You» у США, який започаткував Дж. Тіш щоб заохотити американців використовувати свої професійні навички для допомоги іншим людям: «Цей новий вид волонтерства, який став відомий як «активне громадянство», є свіжим інноваційним рішенням старої проблеми: зайняті американці хотіли б допомагати іншим, але просто не мають часу з'ясувати, як бути корисним. Що може бути кориснішим, ніж застосування професійного досвіду високого рівня – у банківській справі, юриспруденції, освіті, інженерії, технології та інших сферах – для вирішення проблем, з якими стикаються ті, кому пощастило менше?», – ставить риторичне запитання Дж. Тіш [202].

Яскравим прикладом імплементації активного громадянства є волонтерський рух в Україні. Так до прикладу, фонд «Повернись живим» свою роботу розпочав з 2014 року. Волонтерами були поставлені наступні цілі: масштабна допомога армії та цивільному населенню, що містила в собі: збір коштів на військове спорядження, засоби захисту, медичні потреби, а також всі види допомоги для цивільного населення, яке постраждало від військових дій. Ось як активісти пишуть про свою діяльність: «Наші інструктори займаються

підготовкою саперів, операторів безпілотних літальних апаратів (БПЛА), артилеристів і снайперів, а ще навчають домедичній допомозі й сприяють проведенню секретних місій, про які ми обов'язково розповімо після перемоги. З 2014 року Фонд зібрав на потреби Сил оборони понад 4,5 мільярди гривень, або понад 130 мільйонів доларів, та підготував більше 10 тисяч висококваліфікованих військових фахівців. Ми розробляємо аналітику, яка стає основою майбутніх рішень держави в оборонній сфері, реалізуємо проекти підтримки ветеранського підприємництва та спортивної реабілітації» [61].

Звідси бачимо, що фондом ведеться колосальний збір коштів. Завдяки небайдужим підприємцям, громадянам та іноземним донорам, було зібрано мільярди гривень на допомогу. Така діяльність з одного боку допомагає суспільству, а з іншого боку активізує пересічних громадян, які теж бачачи приклад, долучаються до різних благодійних заходів та створюють мікро-ініціативи на місцях.

Іншим прикладом, який широковідомий в Україні та за її межами, є діяльність громадського активіста Сергія Притули. Він активно розпочав свою волонтерську роботу з 2014 року, коли відбулося перше вторгнення армії РФ на територію України. Згодом ним було засновано «Благодійний Фонд Сергія Притули»: «У лютому 2022 року, коли росія розпочала повномасштабне вторгнення, фонд одразу розширив діяльність: ми відкрили мілітарний штаб для допомоги військовим та штаб гуманітарної допомоги цивільним. Для ефективного перевезення та зберігання вантажів з усього світу ми відкрили 4 логістичні центри в містах України та 1 центр в Перемишлі (Польща)» [11].

Наразі, діяльність фонду зосереджена на кількох напрямках: мілітарний, гуманітарний та інші: «Зараз мілітарний штаб зосереджений на забезпеченні української армії засобами зв'язку, оптичними пристроями, дронами, БПЛА, транспортном та засобами тактичної медициною для військових. Гуманітарний штаб надає допомогу цивільним на окупованих територіях і в радіусі 70 кілометрів від лінії фронту. Окремим напрямком штабу є проєкт «NEST», з

місією повернути життя до деокупованих містечок і сіл шляхом надання людям безкоштовних мобільних будинків на своїй землі» [11].

По результатах роботи цього фонду (і не лише) можна спостерігати, що українці масово долучаються до національного збору коштів на придбання амуніції, засобів захисту, різних видів зброї і, навіть, «народного супутника». Ці кейси доводять, що громадяни України активізувалися для спільної перемоги над ворогом, продовживши традиції громадянського спротиву, закладені в Революції Гідності.

Ці приклади показують, як українське суспільство може стати світовим лідером у галузі активного громадянства, захисту прав людини, і надихати інші народи на формування глобального гуманістичного руху. Справа в тому, що світ набуває рис надскладної глобально-організованої системи, тому закономірно, що «концепція відповідального громадянства не може обмежуватися певними кордонами / співтовариствами / країнами, тому проблематика відповідального громадянства як мультинаціонального явища має перейти в статус глобальної ідеї відповідального громадянства цивілізації» [30, с. 59]. Тут важливо наголосити, що така ідея не є щось другорядне, що з'явилося в результаті компромісу; навпаки, це новий підхід до вирішення питань, пов'язаних з відповідальністю за долю власного народу. Суть цієї ідеї полягає в тому, що право громадянина визначати свою долю стає необхідною умовою права жити на землі. Це стає можливим не завдяки будь-якій зовнішній силовій опорі (наприклад, релігійній), а завдяки тому, щоб зробити громадян відповідальними за їхнє життя та долю перед країною, народом, в якому вони живуть, і кожною людиною окремо. Це і є відповідальність перед суспільством, життям та свободою.

Особливо підкреслимо, що термін «відповідальне громадянство» не означає, ніби ми підтримуємо чи заперечуємо якусь конкретну політичну доктрину, – це поняття має вжиток як позначення спільності, яка об'єднує людей, які ставлять спільні проблеми на національній та міжнародній основі та прагнуть вирішувати їх через організовану співпрацю та колективний пошук. Саме так

мають сьогодні формулюватись найважливіші цінності відповідальною глобальною цивілізацією. Ми вважаємо, що багатополярний світ повинен сам подбати про формування фундаментальних світоглядних установок на основі викладених вище ідей. Водночас слід пам'ятати, що на шляху до відповіді на виклик глобальної кризи існує безліч проблем, пов'язаних із нерівністю, соціальною та культурною дискримінацією, вони є не лише невідкладними, а й у край складними.

Ми не маємо сумніву, що «проблема становлення демократичного, громадянського суспільства вимагає розгляду питання, а якими ж мають бути знання та вміння громадян для утвердження такого типу суспільства та успішної самореалізації в ньому, тобто питання громадянської культури та громадянської компетентності» [98, с. 123]. У цьому контексті, вивчення громадянського досвіду у сфері взаємовідносин держави та людини також покликане сприяти розвитку демократії, особливо такої її форми, як прямі вибори. При цьому, слід сказати про зв'язок між критеріями легітимності та демократичності, які сьогодні визначають вибір громадян. Він залежить не тільки від уміння представників влади говорити однією мовою з народом, а й від рівня самосвідомості населення та його громадянської активності.

Аналіз феномену громадянської активності показує, що суспільство володіє вирішальним «голосом» у розбудові відповідних ініціатив, але лише держава створює умови для цих процесів. Це можуть бути сприятливі або, навпаки, не сприятливі обставини. Дослідники справедливо відзначають, що «попри тісний зв'язок та взаємозалежність між державою та інститутом громадянства, саме держава, а не зовнішні чинники, ставить перед інститутом громадянства найважчі випробування» [91, с. 19]. Це важливо для нашої роботи з огляду на те, що «проблема долучення до громадянства андеркласу, національних меншин, нерозв'язане питання «нелегалів», підточують громадянство зсередини більшою мірою, ніж глобалізаційні тенденції» [91, с. 19].

З одного боку, ця проблематика вимагає якнайшвидшого вироблення конкретних пропозицій щодо вирішення, з іншого – вимагає довгострокової державної політики. Саме таке поєднання узгоджених, ефективних і загальнообов'язкових заходів допоможе подолати труднощі, що стоять перед нами. Народам необхідно зрозуміти, у чому суть глобальної проблеми, сформулювати спільну платформу для всіх світовідчуття та цінності, оцінити взаємозалежність проблеми та шляхи її вирішення. Для цього вкрай важливо, щоб подібне спільне бачення глобального порядку денного стало звичайним і навіть певною мірою обов'язковим для держав світу. На жаль, досвід останніх десятиліть показав, як легко повністю зруйнувати глобальний порядок. Коли ядерна держава порушує основні норми міжнародної безпеки, решта механізмів стримування перестають працювати. Приклад Росії та її агресія в Україні показали, що це справді так.

Таким чином, є підстави стверджувати, що ідентичність нового світу ХХІ ст. формуватиметься у спробі подолати крайню поляризацію, яка існувала при «авторитаризмі» та «демократії». Крім того, це необхідно для того, щоб звільнити місце для нових стратегій, які поступово починають охоплювати всі сфери життя, і створити відповідне місце, де люди зможуть створити свої спільноти, про що ми вже говорили вище. І, нарешті, цей процес, як буде показано нижче, має призвести до консолідації всіх сил, які підтримують створення нового суспільства. Новий світ настане, коли ті особи та структури, які були рушійними силами «золотого століття», відійдуть у минуле. Ось тому, «стає зрозуміло, що у новому світі не тільки все має стати іншим і набути своєї понятійної ідентичності, а також що у ході розробки понятійних зв'язків усе набуде довершеного порядку» [97, с. 160].

Вектор діяльності активного суб'єкту становить трансформація внутрішньої системи забезпечення прав та свобод, асоційованих із громадянством у його традиційному розумінні, а сама діяльність полягала в межах національної архітектури взаємин громадянина та влади (у широкому сенсі її розуміння). Ю. Габермас з цього приводу зазначав: «Громадяни бажають

зорганізувати своє мирне співіснування відповідно до принципів, з якими згодні всі, оскільки ці принципи становлять однаковий інтерес для всіх. Таку спільноту утворюють відносини взаємного визнання і, з огляду на ці стосунки, кожний громадянин може сподіватися на те, що його поважатимуть інші як особу вільну і рівну собі. Кожен зможе сподіватися, що всі громадяни матимуть однаковий захист і повагу в їхній цілісності в якості унікальної особи, члена етнічної або культурної групи і в якості громадянина, тобто члена громадянської держави» [14, с. 56].

Занадто оптимістичним виглядає висновок, що «саме шляхом розвитку громадянства можна вирішити екологічні, соціальні, економічні, гендерні та інші проблеми людства» [91, с. 21]. Водночас, слід визнати, що саме громадянство створює фундамент для участі людей у спільноті, у розбудові інститутів громадянського суспільства, у відстоюванні політичних, економічних і культурних прав та свобод. Активний громадянин – це опора демократії. Відповідальність за створення такого громадянина лежить на громадських інститутах. Тому, потрібна законодавча база, яка дозволить обмежити функції та повноваження існуючих служб (включно з правоохоронними органами). Це допоможе надати новий імпульс розвитку громадянського суспільства та демократизації політичної системи. Громадянський активіст, який діє у межах права, має бути вільним і незалежним. І тому, необхідно змінити систему відносин, які лежать у основі дії сучасного механізму прийняття державних рішень, зробивши його ефективнішим. Потрібні нові інструменти громадянського впливу на владу, здатні скласти конкуренцію силовим структурам, та забезпечити успіх демократичних реформ.

Більшість політичних інститутів та організацій, що діють нині, під це завдання не підходять. Вони не відповідають завданням демократичного розвитку, особливо за умов соціальної турбулентності. Водночас, деякі методи впливу на законодавчу та виконавчу владу можуть виявитися надзвичайно ефективними. Цінності та інтереси українського суспільства значною мірою визначаються громадянською культурою та ліберальними ідеалами, повною

мірою властивими більшості освічених та відповідальних громадян. Якщо ці цінності правильно відображені у правовому полі, це відкриває нові можливості для демократичної політики. Мета полягає у використанні комплексу суспільних інтересів, що існують в інформаційному полі та дозволяють активно впливати на владні механізми. Для цього необхідно реформувати систему освіти, про що йтиметься далі.

3.2. Переосмислення ролі освіти та виховання як чинників формування активного громадянства

Людство останні десятиліття перебуває у стані динамічних змін, природу яких визначає тенденція глобалізації. Під її впливом змінюються усі сфери буття суспільства, від економіки та освіти, до політики та системи охорони. Саме системі освіти відведено важливу роль у забезпеченні модернізації суспільства, у формуванні ціннісних орієнтацій, відповідних сучасному порядку денному. Звернемось до глибшого аналізу ролі освіти й виховання у процесі формування активного громадянства. Різні теорії активного громадянства однак не погоджуються щодо ключового значення освітніх інструментів щодо формування у особистості цінностей активного громадянина та прагнення до їх реалізації у соціальній практиці. Складно не погодитись, що проактивна громадянська позиція є результатом різних форм соціалізації особистості, зокрема, освіти у широкому її спектрі – від дошкільного виховання та навчання впродовж життя, до неформальних форм освіти. Ми солідаризуємось із українськими вченими, що «вимога любові до дитини, до знання і науки, до малої і великої Батьківщини і зрештою – до людства залишається у європейській традиції нормативною вимогою до педагогічної освіти і самореалізації учителя» [38, с. 111].

Є підстави висунути тезу, що особливе місце у формуванні активного громадянства займає вища освіта. Так, Т. Котенко серед цілей вищої освіти окремо називає активне громадянство: «Вища освіта спрямована на досягнення

багатьох цілей, включаючи підготовку студентів до *активного громадянства*, до їх майбутніх кар'єр (наприклад, сприяючи розвитку їх здатності до працевлаштування), підтримку їх особистого розвитку, створення широкої бази передових знань та стимулювання досліджень та інновацій» [32, с. 91] (курсив - наш).

Як приклад, одне із якісних, побудованих на соціологічних даних, досліджень потенціалу неформальних форм освіти свідчить, що вона здатна розвивати певні активні громадянські компетентності, прагнучі соціальної, культурної, політичної та наукової обізнаності з проблемами, що відбуваються в країні та світі у шести напрямках, а саме: активне сприйняття громадянської позиції, соціальна підзвітність, міжкультурна обізнаність, усвідомлення демократії та прав людини, навички мислення та проведення досліджень, взаємодія та внутрішньо-особистісні навички [158, с. 829].

Потенціал для розвитку активного громадянства з боку традиційних навчальних дисциплін соціогуманітарного спрямування (історія, філософія, культурологічні студії тощо) є зрозумілим та визнаним у академічних колах. Разом із тим, дослідники намагаються, після глибокого теоретичного обґрунтування, залучити набагато ширший спектр академічних дисциплін в якості інструментів розвитку активного громадянства.

Як конкретний випадок, пропонуємо дослідження Т. О'Донована, Е. Макфейл та К. Девіда, у якому автори систематизували уявлення та практичний досвід освітніх систем щодо можливостей спортивної освіти виступати інструментом розвитку активного громадянства у суб'єктів освіти [176]. Автори виходять із позиції, що спортивна культура є важливим елементом суспільства, в якому також мають місце процеси реалізації громадянських прав та свобод, а сам соціальний інститут спорту має складну, в тому числі, політичну структуру, активна участь у якій важлива для її учасників: спорт пропагує повагу до правил; спорт дає розуміння соціальних ролей на прикладі гравців, тренера, судді, спортивного журналіста тощо [176, с. 214]. Даний приклад свідчить про ширші уявлення щодо спортивної освіти у XXI ст. у національних освітніх

системах, що може становити потенціал для модернізаційних процесів в українському освітньому просторі, який перебуває в стані реформування та пошуку ефективних практик.

Культурно-історична модель спорту, відтворена засобами масової інформації та масовою свідомістю в деяких аспектах ідентична активному громадянству. Так, дослідники відзначають, наприклад, вплив масової культури на становлення та розвиток спорту як найважливішого елемента національної ідентичності. Дослідники ідентифікують такі три складові спортивної культури як цінності дитячого і молодіжного спорту, масового спорту та спорту найвищих досягнень. Не вдаючись до технічних подробиць зазначених моделей, зазначимо, як в українській дійсності, так і за кордоном, найпоширенішою є культурна модель масового спорту, яка відображає здебільшого сучасні культурні тренди на основі досвіду практики масового спортивного руху США. Вони полягають у широкому впровадженні послуг з фітнесу та тренувань, орієнтованих на культуру масової розважальної культури, з використанням нових технологій та візуальних образів.

Для нашої роботи ці особливості важливі з погляду впливу спорту на активну громадянську позицію у вигляді масової конкуренції та легітимації активної участі у соціально-культурному житті. Таким чином, необхідність розвитку масового фізичного виховання зароджується саме на культурному зрізі та впливає на формування активної життєвої позиції громадян. Освіту як цінність можна розглянути з позиції розвитку здібностей особистості, тобто як здатність до розвитку.

Вихідною тезою цього підрозділу є підхід, відповідно до якого освіта, переважно, розглядається інструментом розвитку активного громадянства, виходячи із національних «проектів» громадянства, апелюючи до суб'єктів навчання як до носіїв національної політичної культури. В той самий час, у сучасних публікаціях національна ідентичність починає розумітись стримуючим чинником розвитку активного громадянства, дистанціюючи громадянина від

активних форм громадянської активності, пропонованих неоліберальними концептами активного громадянства [128; 168; 179 та ін.].

Так, на думку Л. Айзікової, зважаючи на вкрай динамічну економічну ситуацію, можна з високим ступенем упевненості стверджувати, що в найближчі десятиліття кожен працівник протягом власної кар'єри буде вимушений неодноразово змінювати місце і навіть напрямок професійної діяльності [1]. Очевидно, що подібні тенденції вимагають постійного підвищення вимог до освіти на всіх етапах її реалізації та реформування. Зокрема, зростаючої актуальності набуває концепція освіти протягом усього життя (lifelong learning), що слугує альтернативою застарілій парадигмі навчання, що базується на меморизації великого обсягу інформації, сакральності фігури вчителя, та ригористичному навчальному планові, що виконується у чіткій відповідності до жорстких офіційних директив. На зміну подібній педагогіці минулого має прийти нового типу, що будується навколо індивідуальних потреб кожного учня, та передбачає не тільки більш вимогливий інтелектуальний рівень самостійного критичного осмислення та пошук шляхів вирішення проблемної ситуації, але й творче поєднання теорії та практики, що (відповідно до соціальних аспектів активної громадянської позиції) передбачає паритетну співпрацю всіх учасників процесу. Динаміка соціальної архітектури має бути врахована змістом освіти та громадянськими навичками, які освіта транслює.

Як вважає Л. Карпець подібне перетинання інтересів соціального та педагогічного передбачає формування нової філософії освітньої парадигми, основними характеристиками якої є адаптивність, злагодженість усіх етапів та форм навчання на усій освітній траєкторії громадянина: зокрема, йдеться не лише про озброєння студентів комплексом навчальних компетенцій, які забезпечать їхню готовність до повноцінного функціонування в сучасному глобалізованому соціумі, але й надасть змогу швидко реагувати на виклики та запити часу, розширити та розгалузити можливості участі громадян у соціальному, культурному та політичному виміру суспільних перетворень [29, с. 168].

Принагідно до цього, Н. Полова робить акцент на базовому щодо концепції безперервної освіти базисі, що включає набір вимог для її плідного втілення. Так, на меті стоїть досягнення доступності максимально широкого спектра соціальних, в тому числі, й громадянських, вмінь і навичок, коли відбувається симбіоз формальної системи освіти і підготовки разом з додатковою допоміжною неформальною діяльністю, яка організовується навколо цієї системи, передбачає нероздільну підтримку як з боку держави, так і зацікавленість приватного сектора в стимулюванні постійного покращення власного кадрового складу [63, с. 102]. Концепція навчання впродовж життя трансформує традиційні уявлення про освіту як інструмент розвитку активних громадян.

Отже, мова йде про нову філософію освіти, яка б концентрувалась довкола молоді усіх вікових груп. Саме таке навчання забезпечувати розвиток громадянських компетентностей впродовж життя, враховуватиме глобалізаційну соціокультурну динаміку та розвиватиме громадянство, яке вписувалося б не тільки у національні проекти активного громадянства, але й враховувало би мультикультурну складову сучасного цивілізаційного процесу.

Має право на існування підхід, що стверджує, що саме гуманізація навчання, яка полягає в утвердженні людини як найвищої суспільної цінності незалежно від культурної та іншої приналежності, налагоджені максимально сприятливих умов для інтелектуального та культурного розвитку, розкриттю та задоволенню різноманітних освітніх потреб, перетворенню процесу навчання на безперервний процес громадянського самовдосконалення людини, має найбільший потенціал позитивного впливу на продукування нової формації соціально активних громадян.

Так, на думку А. Айзікової, саме діяльнісний і творчий характер навчання, що сприяє формуванню та підтримці кооперативних відносин між усіма учасниками педагогічного процесу, при цьому, не менш важливою для плідного розвитку окресленої педагогічної парадигми, є засаднича вимога до переорієнтації педагогічної методології, що критично ставиться та відкидає

пасивну трансляцію готових знань та інформації, базуючись на здійсненні дієвого педагогічного супроводу й асистуванні в організації та реалізації індивідуальної навчальної діяльності [1, с. 64].

Саме таке середовище є сприятливим для становлення громадянських компетенцій тих, хто навчається, а сама освіта впродовж життя має поставати інструментом розвитку активного громадянства, долаючи тенденцію, зафіксовану емпіричними дослідженнями середовищ формування громадянських чеснот та навичок, та описану Р. Бенн: «Школа та місце роботи видаються особливо автократичними, тоді як сім'я та вища освіта все ще є більш автократичними, ніж демократичними. Лише дитячий садок виявляється більш демократичним, ніж автократичним» [112, с. 245].

Ми бачимо, що аналіз ролі освіти та виховання як чинників формування активного громадянства виходить з трьох взаємозалежних понять. По-перше, активність у значенні того, що робить людину суб'єктом соціально-політичного життя. По-друге, освіта як процес формування активної особистості і, по-третє, виховання як соціальне забезпечення базової форми життєдіяльності громадян. Усі вони взаємопов'язані, але кожна із трьох має свої особливості. Так, В. Кремень зазначає: «Наша ж школа з її схильністю до світоглядних і гуманітарних аспектів освіти – насамперед, інститут культури, що вирішує завдання підготовки людини не тільки до професійного, а й до соціального життя, дає їй навички та знання такого життя, а це дозволяє їй бути не тільки фахівцем, а й громадянином» [Цит. за: 58, с. 51].

Справді, інженер чи математик – вони всі фахівці певною мірою. Але професіонал, який зайнятий у сфері духовної діяльності, має іншу якість – культурну. Він усвідомлює, що означає бути громадянином. Громадянин той, хто, з одного боку, допомагає державі (створює її образ, переносить її цінності), з іншого боку, за цю державу відповідає. Тож школа закономірно готує громадянина, виховувати громадянську культуру – це те, чим займається культурна спільнота.

Тобто, освітня діяльність школи, пов'язана з побудовою суспільства, перетворюється на соціально-культурну. Причому, соціально-культурна діяльність, крім усього іншого, пов'язана з такими цінностями та уявленнями, які формують соціально орієнтований тип поведінки і учнів, і самих учителів.

Мета освіти полягає не в тому, щоб, подібно до шкали розумових навичок (яка цілком може бути найнеефективнішим соціальним міфом), показати кожному, наскільки той розумний, а в розвитку все більших здібностей бачити, чути, сприймати і діяти. Це пов'язано з тим, що громадський контроль над освітою породжує нові можливості – ті, які вже існують, та ті, про існування яких ми навіть не підозрювали: «Освіта, спрямована на отримання знань, розвиток і практикування громадянських навичок, відбувається на всіх рівнях спільного соціального життя. Освіта відіграє при цьому важливу роль у формуванні цінностей активного громадянства, яке відіграє вирішальну роль у цьому контексті, щоб дозволити громадянам шукати реальні шляхи вирішення проблем» [13, с. 112].

Громадянин повинен уміти балансувати між соціальним та приватним виміром життя. Тому, якщо говорити про покращення у сфері освіти, то ми постійно повертатимемося до сфери громадського добробуту та соціального капіталу. І ми вважаємо, це слід пам'ятати (оскільки соціальний капітал є найважливішим із усіх видів капіталу), що нова культура вищої освіти намагатиметься навчити громадян діяти не лише по відношенню один до одного, а й до тих речей, яких вони не розуміють, чи не можуть контролювати. Культура участі та соціальна відповідальність не стоять на місці, тому «ідеальна людина, що є метою в межах європейсько-американської навчальної системи, – це громадянин, що вдало поєднує ознаки соціального та приватного Его, тобто персони та особистості» [87, с. 171].

Головним є дотримання балансу в управлінні освітою. Кінцева мета – зменшити витрати, забезпечивши підтримку стратегічним завданням освіти, таким як перехід до загальної вищої освіти, турбота про здоров'я здобувачів освіти тощо. Державна підтримка не буде надто щедрою – вона буде такою, щоб

основні проблеми освіти могли вирішуватись без різких загострень, а впровадження «готових» моделей має бути виваженим, бо «будь-яка екстраполяція моделей навчального управління не повинна вступати в конфлікт із метою національної освіти та, насамперед, має здійснюватися з огляду на інтереси громадян» [87, с. 176].

Ми солідарні із думкою, що «вища освіта відіграє значну роль у вихованні людини і будівництві (світового) громадянства та суб'єктивності» [87, с. 222]. Це пояснюється тим, що прагнення до освіти може розглядатися як цінність у тому сенсі, в якому цінністю є для людини новий досвід і знання. Тому освіта сприяє формуванню не просто національної ідентичності, а «громадянина світу». Крім того, володіння вищою освітою має і ринковий зміст – люди з вищим за середній рівень доходу найчастіше здобувають вищу освіту з розрахунку на довгострокову перспективу, у зв'язку з чим у них значно вищі шанси бути прийнятими на роботу у високорейтингові професійні спільноти, фірми та організації.

Проте, у вищій освіті не все так добре, як про це мріють абітурієнти і їх батьки. Соціальний ліфт, яким завжди була вища освіта працює вкрай неефективно. Відомий дослідник вищої освіти Дж. Альтбах зазначає: «Глобалізація не тільки посилила нерівність у сфері вищої освіти, але і породила нові її форми. Національні вищі сьогодні змушені конкурувати не тільки між собою, але також із зарубіжними навчальними закладами. Національні академічні журнали змагаються за публікації із зарубіжними журналами, оскільки міжнародні рейтинги стимулюють дослідників публікуватися за кордоном. Англійська мова починає конкурувати із національними мовами навіть у національних вишах. Від цих нових явищ страждають, перш за все, освітні та наукові системи країн, що розвиваються» [Цит. за: 58, с. 52].

Дійсно, як було продемонстровано раніше, глобалізація вищої освіти загострила низку старих проблем. Багато країн, що розвиваються, страждають від відставання у наукомістких галузях через неуважне ставлення до освіти.

Працює загальновідомий принцип «Матвія»: «Бо хто має, то дасться йому і примножитья; а хто не має, у того відбереться й те, що має» (Мф. 25:26-29) [23]. На жаль, це справедливо і по відношенню до вищої освіти в країнах, що розвиваються. Дослідження показують, що відсутність державної стратегії у галузі вищої освіти робить трансформацію цієї сфери вкрай складною та дорогою. Наприклад, глобалізація посилила тиск на уряди країн Азії, в питаннях, що стосуються законодавства, політичного статусу вищих навчальних закладів і питань фінансування вищої школи. Головна ж проблема, на нашу думку, це «витік талантів» із світу, що розвивається, в розвинені країни, переважно в США та Європу. Дж. Альтбах продовжує свої висновки: «Глобалізація науки та наукових стипендій, що полегшує співробітництво і стимулює мобільність найбільш талановитих студентів, викладачів та дослідників, на практиці призводить до посилення нерівності у сфері вищої освіти та науки як в межах національних систем, так і на глобальному рівні» [Цит. за: 58, с. 55].

У цьому контексті, слід чітко усвідомлювати, що глобалізація науки та вищої освіти спрямована не на підтримку і підвищення доступності освіти для молоді, а на підтримку та розвиток існуючої структури попиту на наукову працю, що здійснюється переважно за рахунок коштів транснаціональних корпорацій. Наприклад, така співпраця стала можливою внаслідок активізації процесів злиття корпораціями національних дослідницьких центрів, які зменшують свої дослідні колективи, та посиленої експлуатації вчених з боку університетів. Однак, комерціалізація існуючої наукової структури дозволила підтримувати її існування у ситуації, коли підтримка держави-нації різко зменшилась та наукова діяльність стала виключно прагматичною, орієнтованою на прибуток.

Водночас, варто висловити думку, що держава-нація зарано переклала розвиток науки і освіти на плечі ринку. Огнев'юк В. зазначав: «Нації, які не спроможуться досягти високого освітнього рівня, опиняться на узбіччі світового прогресу, а громадяни таких країн не зможуть брати активної участі ані в управлінні державою, ані в забезпеченні належних матеріальних умов для

власного життя, культурного розвитку та духовного становлення» [Цит. за: 58, с. 44].

Зв'язок освіти та виховання громадян полягає не в тому, щоб вирішити проблему недостатності трудових ресурсів країни, розширивши використання вже існуючого науково-технічного потенціалу та трансформували його у глобальний ринок наукомістких товарів та послуг, які мають стійкий попит на міжнародній арені. Це питання національної безпеки та інтелектуальної незалежності. Бо ж «вища освіта є відповідальною за збереження світоглядної незалежності і цілісності тієї чи іншої нації. Водночас вона все більше інтегрується у світовий соціокультурний простір, зважаючи на інтенсивність інтернаціональних процесів, практику академічної мобільності» [88, с. 55]. Одночасно, необхідно формувати громадянську самосвідомість підростаючого покоління, здатне поставити на чільне місце і цінності ринкової економіки, і принципи традиційної етики.

Так, О. Новіков висуває серед цілей освіти: «виховання громадян, соціально активних, творчих членів суспільства, що оволоділи системою загальнолюдських і національних цінностей та ідеалів, здатних до трансформації виробництва, виробничих, економічних та суспільних відносин, участі в управлінні; таких, що володіють почуттям громадянської відповідальності за своє життя і життя своєї сім'ї, за результати своєї діяльності, за збереження природи, за долю світу й країни» [Цит. за: 58, с. 163]. Ми підтримуємо цю позицію, адже освіта і є передача тих соціально значущих якостей, які забезпечують участь людини у виробництві (як соціальному, так і економічному, технологічному), управління ним та відповідальність за його результати. Освіта повинна культивувати і вирощувати людину як особистість, створювати з неї суб'єкта, а головне – особистість здатну брати участь у перетворенні світу, в якому ми живемо.

Кремень В. слушно зазначає: «в умовах глобалізації громадянська єдність, національне згуртування, а отже, патріотичне виховання молоді не тільки не втрачає актуальність, а, навпаки, є справді стратегічним за своїм

значенням завданням» [Цит. за: 58, с. 50]. Для нашого дослідження ця теза важлива через те, що саме у відродженні традиційних духовних та моральних цінностей у нашій країні пролягає стратегічний напрямок виховання молодих людей. І тут значення має саме те, як цей напрямок буде реалізовано. Одним із найважливіших питань, у цьому контексті, є питання про активну соціальну роль студентства.

Саме молодь є для нас головним об'єктом докладання зусиль виховної системи. Але в ній також полягають потенційні джерела її непостійності, хаотичності та суб'єктивізму. Тому, основні напрямки виховної і профілактичної роботи потребують постійного оновлення. Адже саме «громадянська компетентність особистості є важливим чинником розвитку українського суспільства, становлення його як громадянського, тому її формування (насамперед у молоді) потребує цілеспрямованих зусиль як влади (центральної та місцевої), так і широких кіл громадськості» [98, с. 133].

Ще одним дискусійним питанням є «кого саме мусить виховувати український учитель – космополіта чи громадянина національної держави» [87, с. 228]. На нашу думку, протиставлення тут неефективне, правильна відповідь буде: і космополіта, і громадянина національної держави. Як зазначають українські вчені «в освітньому дискурсі вищої школи продукуються не лише фактологічні знання, наукові концепції, але й набувають поширення аксіологічні компоненти, які зрощують громадянина-патріота. Представники органів влади будь-якої держави об'єктивно зацікавлені у тому, щоб вищі здійснювали підготовку як конкурентоспроможних фахівців, які здійснюватимуть свій внесок у розвиток економіки, так і патріотично налаштованих громадян, котрі за певних обставин могли б покласти своє життя на вівтар державного суверенітету, а також національної цілісності» [88, с. 49]. Ми солідаризуємось із цією позицією, бо дихотомія «глобальне – національне» відходить у минуле, на часі – інтеграція національного досвіду та глобальних освітніх практик.

Справа в тому, що освіта складний феномен, що може бути описаний і репрезентований у різний спосіб. Коли йдеться про освітню систему, то

виникають два терміни – освітній простір і освітній ландшафт. Дослідник С. Пономаревський пропонує поняття «освітній простір» під яким «розуміється сукупністю освітніх, наукових, культурно-мистецьких, економічних, юридично-правових, медичних, адміністративних та інших інституцій, громадських організацій, орієнтованих на формування особистості, а також системою соціально-психологічних стереотипів, різноманітних регламентацій людської поведінки, діяльності соціуму в цілому в забезпеченні їхніх можливостей щодо освітнього розвитку особистості» [64, с. 231]. С. Терепищій пропонує поняття «освітній ландшафт» під яким розуміється «філософський концепт для позначення сукупності просторових, соціально-економічних, політичних, культурних та антропологічних характеристик освіти, що змінюються в межах певного регіону у процесі збереження, передачі та виробництва знань» [87, с. 89]. Для потреб цього дослідження дані поняття використовуються як синоніми. Отже, освітній простір / освітній ландшафт мають бути максимально диверсифікованими, плюралістичними, поліморфними, надавати найширші можливості і для розвитку національно ядра цінностей, і для глобальної компетентності в громадянстві. Під громадянською компетентністю ми маємо на увазі «якісний рівень громадянської культури особистості, який виявляється в здатності та готовності індивіда до адекватної участі в суспільно-громадських процесах» [98, с. 128].

Враховуючи, що з 2014 року в Україні триває війна, «для реінтеграції українського освітнього ландшафту найбільш продуктивною слід вважати стратегію інкрементального розвитку, яка має включати наступні компоненти:

- 1) прагнення системи до максимально можливого (але не абсолютного) раціоналізму;
- 2) впровадження нової освітньої політики має бути поступовим, «інкрементальним», без радикальних парадигматичних змін;
- 3) реформи повинні здійснюватися еволюційним, а не революційним шляхом» [88, с. 211]

Саме в такій логіці в освіті мають розглядатися поняття «громадянська компетентність» та «громадянська активність». Якщо якість громадянської компетентності залежить від того, наскільки людина може зрозуміти потреби інших людей, то при розгляді питання «громадянська активність», ми виходитимемо з того міркування, що до цього рівня розвитку участі треба прагнути всім людям. Людина не може свідомо чи несвідомо зробити іншу людину подібною до себе, тому для усвідомлення та розуміння чужої конкретної проблеми треба, щоб у полі зору виявилось багато людей зі схожим рівнем культури. І тут важливо згадати про третє поняття – громадянська освіченість, адже «...важливими умовами демократичного суспільства є громадянська освіченість, ... виховання поваги до прав людини, толерантності, навчання вмінню активно та відповідально жити і працювати у сучасному демократичному суспільстві» [54, с. 193].

Аналізуючи роль освіти у формуванні демократичних цінностей суспільства, слід пам'ятати, що необхідність глибокого вивчення проблем громадянськості зумовлена стрімким наростанням інтелектуального хаосу та відчуження в сучасному суспільстві. Тут позначається різкий контраст між багатими і бідними, і нерівність у розподілі суспільних благ, а головне – непримиренність щодо спірних політичних питань. З роками це призводить до виникнення конфліктних ситуацій, які неминуче мають знаходити своє відображення у навчальних програмах. У будь-якому випадку незмінним є те, що «основну роль у становленні демократичних цінностей суспільства відіграє система освіти, яка покликана сприяти формуванню свідомого, активного громадянина, здатного жити та діяти у плюралістичному, громадянському суспільстві, що постійно оновлюється і розвивається» [54, с. 193].

Демократія і освіта – це теми які в філософії активно розробляються ще з часів Дж. Дьюї, який писав, що «у центрі уваги теорії цінності освіти постає проблема єдності або інтегрованості досвіду» [22, с. 197]. Однак, у наш час багато дослідників вказує на те, наскільки кризова ситуація, в якій знаходиться сучасна людина, сприяє поглибленню цих відмінностей. Однією із ключових

проблем стає проблема демократизації вищої освіти. Криза ідеї соціальної мобільності, що торкнулася нашої цивілізації, з особливою силою позначилася на вищій освіті. Освіта втратила статус права на навчання, ставши, по суті, лише умовою подальшої соціальної (а з нею та економічної) кар'єри. Освіта перетворилася на складну інституційну матрицю, на щось на зразок декоративної прибудови до адміністративних моделей та економічних інститутів. Узагальнюючи, можна назвати такі проблеми:

- низька якість освіти;
- низька оплата праці українських освітян і науковців;
- паперотворчість;
- імітація науки;
- непотизм;
- відсутність ротації управлінського персоналу.

Виникає серйозна небезпека того, що пошук «демократії» стає головним завданням сучасної освіти, але одночасно виникає серйозна небезпека бюрократичного переродження її функцій. У цій ситуації закономірно, що «освіта для демократичного громадянства є одним з основних напрямів розвитку освітньої політики більшості країн Європи, в тому числі й України» [54, с. 201].

У результаті, ми приходимо до розуміння, що «громадянин, який активно бере участь в суспільному житті – це той, хто впливає на життя спільноти на місцевому рівні, та на національному рівні. Освітні програми спрямовані на виховання другого типу громадянина, який бере активну участь у громадському житті, приділяють особливу увагу підготовці учнів до участі в колективних громадських справах, дають знання про те, як працюють державні інституції та органи місцевого управління, та інші установи (наприклад, місцеві організації, церкви) і підкреслюють важливість планування та проведення акцій, наприклад, спрямованих на надання допомоги нужденним, або заходів щодо участі в управлінні школою» [49, с. 243]. У нашому складному сучасному світі, якому притаманні протиріччя та кризові явища, як і на рівні конкретних громад, завжди

є простір для дій активним громадянам, які бажають докласти зусиль для гармонізації суспільства та подолання наявних проблем.

З одного боку, «загальноєвропейське розуміння громадянства, представлене Радою Європи, передбачає розвиток відносин між індивідом та суспільством у чотирьох основних аспектах, які корелюють з чотирма підсистемами, які можна визнати в суспільстві, і які необхідні для його існування: політичний/правовий аспект, соціальний аспект, культурний і економічний аспект» [49, с. 246], а з іншого – «розмежування активного громадянства та політичної участі, редукування концепції громадянства до правових відносин держави і громадянина, недостатній рівень усвідомлення можливостей використання інтегрованого навчання та діяльнісного підходу для сприяння справедливості серед студентів створюють нові виклики розвитку громадянської компетентності в рамках концепції НУШ та ставлять нові завдання перед освітянською спільнотою» [49, с. 247-248]. Ця теза наочно демонструє проблему гармонізації національного та локального вимірів активного громадянства на шляху обґрунтування дієвих освітніх стратегій.

Дослідники Т. Янсен, Н. Чіонсел та Х. Деккерс ставлять не зручне питання: «Як і будь-яке інше громадське місце, освітня практика може сприяти зростанню активної громадянської позиції. У цьому відношенні освіта не може претендувати на привілейоване становище ніж інші практики в громадській сфері, такі як сусідські ініціативи, профспілкова робота, волонтерські послуги, культурні маніфестації чи громадська активність. Питання в тому, як формальний навчальний зміст освіти може додати додаткову вартість неформальному навчанню для активного громадянства, що відбувається в різних соціальних практиках» [151, с. 202]. Освіта, як писав згадуваний нами Дж. Дьюї, має сама на рівні реалізації бути практикою демократії та розвитку громадянської позиції.

Подібні міркування наводить і Р. Бенн: «Громадянству потрібно вчитися, як і будь-якій іншій навичці. Однак найефективніше навчання відбуватиметься не через офіційну навчальну програму, а через позитивний досвід участі.

Демократія участі вивчається на практиці, і тому досвід освіти дорослих сам по собі повинен бути досвідом демократії участі» [112, с. 241]. Дійсно, немає сумнівів, що «навичкам громадянства можна навчитися в будь-якому класі дорослих. Навчальний план, педагогіка та підхід до навчальної програми має створюватись з метою розвитку цих навичок» [112, с. 241]. Однак, більш ефективним є саме неформальна освіта і виховання через практичну участь.

Звернення до неформальної освіти в контексті розвитку навичок активного громадянства обґрунтовано з позиції системного підходу, при якому характер людини є складною динамічною структурою, яка потребує системних впливів. Освіта є функцією, здатною змінювати вектор і характер соціального взаємодії. Навички активного громадянства, як продукт діяльності системи освіти, виникають у системі соціального виховання, а потім вільно циркулюють у суспільстві. Участь в ініціативних групах та їх децентралізованому управлінні сприяє формуванню уявлень про суспільство, в якому передбачається жити в майбутньому, воно формує ідентичність та орієнтацію на дію. Тому «активному громадянству важливо навчатись через дію, учням необхідно мати можливість відчувати практику демократичного громадянства та прав людини на собі» [53].

У схожому руслі аналізує ситуацію і Т. Окушко, яка зазначає: «наша наукова позиція у вихованні громадянськості ґрунтується на реалізації підходу “навчання через участь”, що передбачає активне включення учнівської молоді до колективної соціально-значущої діяльності, участі в процесах прийняття рішень, співуправління та практичного вирішення питань у колективах» [57, с. 212]. Хорошим прикладом є шкільне самоврядування, наприклад шкільні парламенти, які, не маючи значних фінансових ресурсів, вирішують важливі питання на шкільній території, транслуючи важливу для розвитку міста позицію.

Отримання навичок самостійного пошуку інформації, дієвого комунікативного впливу та застосування стратегії колективного прийняття рішень формує здатність до ефективної самоорганізації, підвищує здатність приймати рішення та активізує соціальну компетентність, необхідну для дії людини як члена суспільства.

Останні роки все більшого вжитку отримує концепція Четвертої промислової революції, яка ознаменовує кількісний та якісний перехід людства в епоху високих технологій. Освітні системи провідних країн світу приділяють все більшу увагу науковій освіті, яка має забезпечити підготовку генерацій громадян, здатних виступати рушійною силою творення соціальних та наукових інновацій. В теоретичному плані, великої актуальності набувають питання можливостей наукової освіти виступати інструментом розвитку громадянських компетентностей, які б дозволяли учням та студентам бути активними учасниками соціальної архітектури у тісній прив'язці до ідей демократії.

Наше дослідження є спробою поглибити дискурс активного громадянства в умовах переосмислення взаємин між суспільством та наукою, яке фіксують сучасні дослідники. Мова йде про наступну еволюцію взаємин між суспільством та науковцями: «Протягом багатьох років філософи надавали наукам форму «гносеологічної винятковості»... Вчені ставали соціально розвтіленими, нейтральними істотами, здатними брати в дужки свою суб'єктивність і отримувати доступ до справжньої природи речей... Останніми роками соціологи та антропологи, які вивчали вчених на роботі, значною мірою розвінчали цей образ науки і внесли свій внесок у трансформацію науки як епістемологічної догми у соціальну загадку... Вчені виробляють у своїх лабораторіях сутності (бактерії, гормони, матеріали тощо), які входять до складу нашого спільного світу і переналаштовують соціальні відносини... Участь громадськості передбачає групу процедур, призначених для консультацій, залучення та інформування громадськості, щоб дозволити тим, кого це рішення торкнеться, мати внесок у це рішення» [189, с. 152-154]. Як бачимо, ми є свідками того, як наука із «башти зі слонової кістки» перетворюється на відкриту для суспільства систему з розв'язання актуальних для глобального суспільства проблем. Зараз значної трансформації зазнає природа комунікації між суспільством та наукою, а науковець постає активним громадянином, свідомим учасником соціального розвитку, включеним у діалогічну взаємодію із суспільством.

Дискусійним, станом на сьогодні, є питання щодо концептуалізації можливостей наукової освіти виступати чинником розвитку громадянських світоглядних орієнтацій та формування активної, відповідальної, діяльнісної громадянської позиції. Ускладнень вищезазначеним пошукам надають наукові дискусії представників філософських шкіл та напрямків, які полемізують щодо потреби тлумачення громадянська у традиційних, національних координатах, або ж у глобальних координатах, апелюючи до концепції глобального громадянства.

Доцільно розглянути можливості наукової освіти щодо формування ціннісного базису активного громадянства у його національному та глобалізаційному розуміннях. Варто відмітити, що вивчення науки, у широкому спектрі її галузевих проявів, дозволяє особистості глибше проникати у сучасні аспекти тлумачення наукової картини світу, в тому числі, поглибити розуміння сучасної соціальної архітектури. Розвинена наукова картина світу дозволяє усвідомити власну, на рівні окремого громадянина, причетність до розв'язання глобальних проблем розвитку сучасної цивілізації (кліматичні зміни, протиріччя міжкультурної комунікації, біоетика, генно-модифіковані організми тощо), формувати активну життєву позицію щодо власного внеску у масштабні соціальні рухи з їх подолання.

В загальних рисах, потенціал наукової освіти для становлення ціннісних засад активного громадянства описаний Е. Дженкінсом наступним чином: «Змінені відносини науки, техніки та виробництва підняли багато особистих і соціальних проблем, які варіюються від етичних та політичних до економічних та екологічних, й стосуються таких різноманітних сфер, як освіта, охорона здоров'я, дозвілля та робота. Самі питання часто є складними та спірними, як, наприклад, ті, що пов'язані з генними технологіями чи використанням мобільних телефонів. Взаємодія між ними стала розглядатися як фундаментальна для ефективної та демократичної діяльності громадян у двадцять першому столітті, тобто для функціональної наукової грамотності. Оскільки ефективне залучення вимагає, як мінімум, певного розуміння основної науки, сприяння такій

грамотності стало важливим елементом освітнього та політичного порядку денного широкого кола осіб, організацій та установ» [153, с. 198].

Своєрідним містком між активним громадянством та науковою освітою виступають науково-соціальні проблеми (англійською *socioscientific issues*). М. Евагро зазначає, що здатність вирішувати соціально-наукові проблеми визнається одним із ключових завдань наукової освіти – залучаючи учнів до розв'язання наукових завдань такого типу, вчителі та викладачі потенційно можуть допомогти їм зрозуміти, наскільки наука важлива для їхнього життя, зрозуміти аспекти природи науки як соціокультурного феномену, усвідомити, як людство використовує науку, а також розвинути здатність учнів (студентів) бути критичними споживачами наукової інформації [195, с. 2]. Дійсно, робота із науково-соціальними проблемами у якомусь сенсі «олюднює» науку, надає їй людського виміру та прив'язки до повсякденного життя активних громадян, покращує усвідомлення людьми ролі науки у цивілізаційному поступі.

Наукова освіта для активного громадянства актуалізує складну філософсько-освітню проблему готовності педагогічних кадрів до реалізації цього підходу, здатності до залучення учнів та студентів у науково-соціальні проблеми розвитку глобалізованого суспільства. Дослідниця Р. Ледуц поділяє нашу стурбованість: «Зрозуміло, що визначення глобального громадянства різноманітні, і, з огляду на те, що глобальне громадянство обговорюється століттями, невідомо, чи буде колись досягнуто авторитетне визначення, з огляду на складність і динамічний характер розуміння та застосування громадянства. Тож які наслідки несе ця дилема для вчителів, яким доручено викладати глобальне громадянство в класі? Як вчителі розуміють та формують поняття глобального громадянства?» [165, с. 395]. На нашу думку, саме філософія освіти може бути методологічним інструментом розв'язання цієї проблеми.

Для нас та великої кількості дослідників феномену наукової освіти, беззаперечним фактом є кореляція між розвитком громадянських компетентностей та рівнем опанування науковими знаннями, розвиненістю

наукового світогляду особистості, його відповідності масштабам соціокультурних протиріч розвитку людства. Колсто С. з цього приводу зазначає наступне: «Наукова освіта для громадянства відноситься до наукової освіти, спрямованої на підготовку студентів до активної, поінформованої, критичної та відповідальної участі в ситуаціях, коли розуміння різних аспектів науки може покращити якість участі студентів... Саме тому, навчальна програма з наукової освіти для громадянства, в ідеалі, включає, серед інших питань, практику демократії; формування психологічної основи для демократичної участі; розвиток загального морального характеру» [161, с. 978].

Вищезгаданий автор, в якості цікавого кейсу щодо конкретного змісту дисциплін, які реалізують принципи наукової освіти, наводить роздуми, що вивчення історії розвитку науки та техніки, дозволяє глибше зрозуміти соціальні явища різних періодів (Середньовіччя, Відродження тощо); усвідомити глибинні зв'язки із проривом у ядерних дослідженнях в середині ХХ ст., та змагальним характером тогочасної пост-воєнної світової політики [161, с. 979]. Дана теза співзвучна із підходом, пропонованим П. Фрейре та іншими представниками критичної педагогіки, відповідно до якого освітній процес безпосередньо виступати щоденною практикою активного та відповідального громадянства, і саме ці «уроки демократії» здатні формувати активних, критично мислячих громадян [15].

Якщо ж взагалі продовжити даний хід думок в бік метафор, то й наука за своєю природою є боротьбою різних конкуруючих теорій, підходів, наукових шкіл, які, за умови дотримання ними принципів науковості, свідчать про демократичний дух науки як соціокультурного феномену. Прагнення до пошуку істини шляхом тривалих (та не завжди успішних) наукових експериментів, знайомство із принципами аргументації, критичний аналіз альтернативних теорій тощо опосередковано формує у особистості світоглядні орієнтації, в яких важливу роль відведено плюральності думок, доказовості та схильності до критичного (об'єктивного) аналізу фактів тощо, які є важливими атрибутами активного громадянства в наші часи.

Дослідниця Р. Жюсті у своїх дослідженнях наголошує, що наукова освіта може виступати інструментом розвитку громадянських компетентностей за умови, коли учні (студенти) «... розвивають знання, навички, ставлення та впевненість, щоб

- (1) аналізувати різні точки зору;
- (2) виявляти їх невідповідності, суперечності та обмеження;
- (3) вміють робити власні висновки;
- (4) вміють послідовно й переконливо аргументувати свої висновки;
- (5) використовувати їх у контексті прийняття рішень» [156, с. 1].

Дійсно, наукова освіта ставить на меті не просте залучення молоді у науку, але й у вирішення поточних соціальних проблем. Умовно, даний підхід можна окреслити метафорою «наука з місією», коли розв'язання прикладних наукових проблем корелює із питанням суспільного розвитку та має під собою ґрунтовний аксіологічний базис. Окрім розвитку дослідницьких компетентностей, у науковій освіті мають формуватися світоглядні настанови та стилі мислення, які б дозволяли бачити наукові проблеми у їх широкому соціальному та культурному контексті, а їх розв'язанню передувала би ретельна раціональна та етична рефлексія [156, с. 2].

Принципи наукової освіти, викладені в цій роботі, повинні сприяти організації такого навчання, де б молодь шукала джерела духовного багатства і сили в тій культурі, де вони живуть, не забуваючи про можливості глобального світу. Дітям необхідно прищеплювати моральні цінності, розширювати їх знання та розуміння, які мають сприяти розвитку особистості на основі поваги.

Почати можна з вивчення та застосування сучасних інноваційних методик та технологій навчання, а також із придбання необхідних для цього фінансових ресурсів. При цьому, ми сподіваємося, що отриманий досвід допоможе громадянам ефективніше долати соціальні та культурні бар'єри, та створить основу для розвитку повноцінних та гармонійних стосунків на різних рівнях: «Ми хочемо бачити юнака та дівчину здоровими фізично, розумово і морально, щоб вони шанували цінності сім'ї та держави, були готові стати

відповідальними чоловіком і дружиною та відповідальними громадянами (тобто платниками податків і виборцями), які знайшли себе на ринку праці та уявляють собі свій бажаний кар'єрний ріст» [10, с. 29].

Освіта має бути демократичною, бо учні не повинні перетворюватися на нав'язаний суспільством та / або державою «споживчий сурогат». Багато проблем молоді в сучасному суспільстві викликані головним чином тим, як суспільство переносить соціальне життя молоді на той самий індивідуальний простір, який має ще з'явитися. Завдання школи – навчити думати та розмірковувати самостійно та надати можливість особистого вибору. Останнім часом, практично у всіх країнах відбувся процес розкріпачення індивідуальності, підвищення її ролі та значення у суспільстві, можливості швидкого та відносно безболісного розвитку. У зв'язку з цим, у старших класах загальноосвітньої школи повинні з'явитися юнаки та дівчата, здатні до самостійного вивчення знань, вибору професії, самореалізації, «адже ми будемо демократичне громадянське суспільство та ринкову економіку, що виключає централізоване керування галузями життєдіяльності, у т.ч. освітою» [10, с. 32].

Громадянська освіта на рівні шкільної освіти має велике значення, адже саме в цьому віці активно відбувається формування особистості. Як зазначають українські дослідники, «демократична громадянська освіта є однією з найбільш популярних моделей освіти для миру. Її головна мета – виховати критично мислячих громадян за допомогою дебатів, активного навчання та командної праці. Це вимагає нових педагогічних підходів для того, щоб учні могли вільно обговорювати гострі, суперечливі питання. Так, палестинські та ізраїльські учні під час вивчення курсу освіти для миру обговорюють конфлікт у Північній Ірландії, країні, далекій від Середнього Сходу, і тому здатні зрозуміти протилежні погляди» [88, с. 30]. Для нашого дослідження, це має значення в контексті розкриття ролі освіти та виховання як детермінантів активного громадянства в практичному вимірі.

Що ж до вищої освіти, то треба пам'ятати, що раніше система освіти перебувала у тісному зв'язку з державою. Але глобалізація та масовізація

призвели до того, що держава втратила контроль над деякими сферами – зокрема університетом. З одного боку, це позитивно, бо дозволяє, зокрема, ширше використовувати можливості наукового мислення, зосередженого в лабораторіях університетів, але з іншого, призводить до появи у сфері вищої та професійної освіти «фабрик дипломів». Тим не менше як і раніше «університет покликаний виховувати національно свідому еліту, що, у свою чергу, розвиває власну державу... У цьому процесі здійснюються також інші завдання, найважливішим з яких є виховання самостійно мислячого інтелектуала і громадянина» [10, с. 111].

Людина майбутнього повинна мати всі можливості, які надає вища освіта, і не витратити багато часу. Адже швидкість соціальних трансформацій сьогодні така, що людина не встигає щось вивчити в юності, і їй доводиться надолужувати втрачене у зрілому віці, коли багато знань уже стали непотрібними. Людина нашого часу не повинна витратити час на пізнання старого, вона повинна лише покладатися на те, чим вона вже володіє, – як додатковий дохід, знання і так далі. Університет має залишатися демократичним і публічним місцем, де в концентрованому вигляді збираються ті, хто вже готовий скористатися новими можливостями. Проблема не в тому, щоб зробити це новим привабливим для людей, а в тому, як подолати інерцію системи та спрямувати за його допомогою еволюцію суспільства. Тому «віднайдення шляху людського майбутнього означає не лише захист вищої освіти як демократичної публічної сфери. Це передбачає створення такої атмосфери, в якій молоді люди бачили б себе одночасно науковцями й *активними громадянами*» [10, с. 112] (курсив - наш).

Освіта є важливим чинником становлення мислення активного громадянина. Це пов'язано з тим, що формування мислення особистості когерентне із складністю зв'язків зовнішніх образів, переданих їй у школі та університеті, а також зі станом, у якому особистість перебуває усередині суспільного процесу. Таким чином, коли зовнішні стосовно учня умови виявляються значущими для його розвитку, він стикається з необхідністю їх

оцінити, зрозуміти і рефлексувати. З іншого боку, його мислення залежить від того, наскільки добре він підготовлений до засвоєння нових смислів у ситуації безперервної освіти. Тому важливим є не тільки розвиток знань та компетенції, як це іноді вважають, а, навпаки, недостатність знань, що провокує допитливість та розвиток. Тому формування когнітивного механізму активного громадянина має відбуватися одночасно із формуванням суб'єкта, здатного до навчання, «адже саме освіта сприяє появі громадян, які розуміють суспільні проблеми, здатні до самоорганізації на виконання завдань загальнонаціонального значення» [10, с. 121].

Таким чином, не можемо не підтримати позицію, що «освітня політика – це один з останніх дієвих важелів впливу суспільства на творення ідентичності нових поколінь. У цьому контексті надзвичайно актуальним стає інтерпретація взаємодії між національним та світовим громадянством» [87, с. 168]. На наш погляд, а сам такий підхід відображає сучасну загальносвітову тенденцію до послаблення кордонів, її можна вважати універсальною, тому що глобальні процеси набувають характеру різноспрямованих.

Формування прошарку активних громадян розпочнеться у школі, тому не можна виключати, що у недалекому майбутньому ми станемо свідками нового витка громадянських суспільств багатьох національних держав. Фактор освіти має таку ж важливість, як фактор капіталу, оскільки успіх країни часто полягає у тому, наскільки вдало обраний вектор руху. Мета освіти – уможливити подібний перехід, але слід мати на увазі, наскільки важко буде здійснити цей рух. Активні громадяни є найважливішим ресурсом сучасної цивілізації, тому необхідно розуміти, у яких формах відбуватиметься розширення функцій освіти постіндустріальному суспільству. Існує кілька підходів. По-перше, освіта має стати джерелом нематеріальних цінностей, володіння якими забезпечує статус людини як економічного агента. У межах цього підходу освіта сприймається як вкладення капіталу у «світ у кишені». Освіта буде зосереджена в руках невеликої групи людей, що використовують інтелектуальний продукт для зміцнення власної економічної спроможності. У цьому випадку основні інвестиції будуть

робитися у фінансову інфраструктуру, тобто в мережу компаній та банків, що контролюються фінансовою елітою. У другому випадку, освіта використовуватиметься для здобуття та накопичення знань, навичок та умінь, що формують соціально-економічний базис «середнього класу», по суті – основної соціальної групи, що зосереджує матеріальні ресурси та знання, необхідні для економічного зростання.

Політика в галузі освіти може розглядатися як один із інструментів, які стимулюють переміщення ресурсів із глобальної економіки в національне господарство, необхідне для розвитку національної інфраструктури, та як механізм культурного обміну, що сприяє утворенню нового типу ідентичностей, таких як «глобальне громадянство». Баланс між культурним та економічним змістом «глобального громадянства» повинен розумітися не лише як баланс між двома різними іпостасями національно-державної ідентичності та автономією громадянського суспільства, а як принцип, що спирається на традиційний освітній ландшафт країни, але адаптований до глобального світу, що виникає.

3.3. Принципи формування активного громадянства в Україні

Активне громадянство, як було показано у попередніх частинах дисертації, є одним із найбільш дискусійних концептів сучасної соціальної філософії, водночас від успішності реалізації підходів активного громадянства залежить успіх демократичного транзиту багатьох країн та, в цілому, рівень забезпечення прав та свобод громадянина, а також кількісні та якісні показники залученості громадян у політичне життя та життя своєї громади. Зрозуміло, що дискусійності концепту додають культурні відмінності у формуванні та реалізації принципів активного громадянства у різних країнах, на які накладається специфічна політична культура держав, що ускладнює можливості остаточно прийти до спільного фундаменту у його розумінні.

Українські дослідниці В. Воронкова та О. Кивлюк зазначають, що «активне громадянство в Європі з'явилося як потужний соціальний рух включаючи боротьбу з таких питань, як зміна клімату, економіка та оподаткування, расизм та рівність. Ці рухи часто поєднували вуличні протести з онлайн-активізмом, успішно долаючи географічні та мовні кордони, щоб створити загальноєвропейську і навіть глобальну синергію» [13, с. 111].

У цьому контексті цікаво помітити, яку величезну роль відіграв у справі громадянського активізму в Європі український досвід, який в останні роки – вперше після УНР – отримав найсерйознішу перевірку на міцність. А головне, важливим є те, яку роль у громадському активізмі відіграють прямі зв'язки лідерів протестних рухів зі світовими елітами. Тому можемо погодитись, що «європейське активне відповідальне громадянство – це не абстрактна ідея, а концепція залучення громадян до суспільного життя та численних проєктів, у які вони вклали свої емоції, досвід та інтелектуальний потенціал» [13, с. 113].

Останнім часом не лише на теренах Старого світу, але й в США, дискурс активного громадянства привертає увагу дослідників. Так, базуючись на емпіричному матеріалі, Дж. Льюїс та колеги аналізують, яким чином громадянство згадується в телевізійних новинах у Сполучених Штатах і Великобританії. Їх дослідження показало, що останнім часом громадянство та громадська думка, як правило, представлені як пасивні, а не активні: «Громадяни, загалом, показані як пасивні спостерігачі світу. Незважаючи на те, що вони мають страхи, враження та бажання, вони, очевидно, не мають багато чого сказати про те, що слід робити щодо охорони здоров'я, освіти, навколишнього середовища, злочинності, тероризму, економічної політики, податків та державних витрат, війни, миру або будь-якого іншого предмету у публічній сфері» [166, с. 163]. Це спонукає нас до роздумів про перебільшення ролі індивідуального лідерства в політиці і суспільних справах, і применшення ролі «рядових» громадян у західних країнах.

Однак, особливого значення набуває обґрунтування специфічного національного змісту концепту активного громадянства у країнах, які ще

остаточно не завершили свій демократичний транзит (країни Східної Європи, колишні республіки Радянського Союзу), чи перебувають у стані тривалих реформ, наприклад, перебуваючи у стані реформ, пов'язаних із новими управлінськими та політичними структурами на зразок Європейського Союзу [158, с. 810]. Україна та ситуація щодо розвитку активного громадянства є рельєфним прикладом у цьому сенсі.

Для України, в якій мають місце складні протиріччя геополітичного характеру, протиріччя локального (національного) та глобального носять окремий специфічний характер, зважаючи на складні процеси політичної модернізації, пострадянського державотворення. Додаткової актуальності дослідження активного громадянства в Україні набуває в силу соціально-історичних процесів останніх десятиріч. Маємо на увазі дві революції – Помаранчеву революцію (2004) та Революцію Гідності (2013), а особливо героїчну боротьбу українського народу з агресією Російської Федерації з 2014 р. до сьогодні. Адже «однією з найбільш актуальних задач у сучасному українському суспільстві є пошук шляхів, моделей та механізмів відновлення розділеного війною єдиного українського суспільства» [88, с. 199]. Звертаючись до досвіду України, слід відзначити, що ця країна є прикладом розвитку активного громадянства у Східній Європі, і, очевидно, цей досвід вимагає більш поглибленого вивчення.

Сучасний стан українського суспільства характеризується невпевненістю людей у завтрашньому дні. Цінності, в основі яких лежали віра у державну загальнонародну власність та соціалістична ідеологія, зараз практично повністю забуті. Потреба нових джерел існування перетворилася на реальну проблему, що загрожує долі країни. Однак Україна вистояла після повномасштабної військової агресії. Звернемося до думки відомого мислителя Ф. Фукуями, який зазначив, що «однією з переваг, які мала Україна і яких, проте, бракувало в Росії, Білорусі та інших пострадянських державах, за винятком балтійських країн і Грузії, було активне громадянське суспільство. Дві події – Помаранчева революція та Революція гідності – закликали людей вийти на вулиці з протестами проти

корупції й шахрайства у виборчому процесі, а також не дати Україні знову повернутися на клептократичну російську орбіту. Протестувальники домоглися успіху двічі, вигнавши одну й ту саму корумповану особу, президента Віктора Януковича. Але й досі не подолано потужніший виклик, що полягає в продовженні розбудови сучасної держави, яка поважала би справжнє верховенство права й дотримувалася б його» [96, с. 10].

Національний рівень соціальної реальності у філософському розумінні – це суб'єктивний аспект людського буття, на якому концентрується усвідомлення загальної для людей закономірності буття разом із своїми одноплемінниками. Тому, розглядати тут національний рівень активного громадянства – значить, по суті, спробувати сформулювати узагальнення про сутність національного рівня соціальної реальності, яке зводилося б до того, що це один з елементів її цілісного сутнісного образу людини, то це буде абсолютно вірно. Активне громадянство на національному рівні соціальної реальності неминуче відбувається на рівні існування соціальних інститутів (ЗМІ, культурних програм, реклами тощо), а визнання цієї обставини з боку більшості громадян означає, що національний рівень соціальної реальності перетворився на структурний елемент соціальної системи. При цьому, йдеться не просто про сутність національного, а про саме його існування на практиці.

У цьому контексті, Україна має унікальний досвід громадянського спротиву, який і визначає характер громадянського суспільства. Без цього неможливо уявити розвинуте сучасне суспільство, яке цінує демократію і верховенство права. У цьому контексті слід зазначити, що активне громадянство у сучасній європейській соціології означає не будь-яке громадянство взагалі, а лише громадянство з опорою на права людини. Громадянство, яке не спирається на відповідні права, на думку А. Тойнбі, є рабством [90].

За тією ж логікою, активне / пасивне громадянство може розглядатися як свобода / рабство, якщо політика та економіка визначаються не як турбота про добробут громадян, але як боротьба за власність. Якщо ж громадянство здійснюється як солідарна дія громадян (а це повністю відповідає досвіду

України), то можливість розвитку активної громадянської позиції в нашій країні є дуже великою. Тому, успішний досвід реалізації стратегій активного громадянства в Україні має знайти широке застосування в інших країнах. Щоправда, задля справедливості слід зазначити ту обставину, що активна громадянськість, як і будь-яка інша, складається з досвіду конкретних країн. А те, яка саме ідея та стратегія реалізується, визначається рівнем розвитку суспільства та правосвідомості громадян.

Плідним для нашої роботи є дослідження В. Джохума, Б. Праттен та К. Уайлдінг, яке підкреслило внесок волонтерських і громадських організацій як у зміцнення громадянського суспільства, так і в розвиток соціального капіталу та сприяння громадянській участі: «Громадянське оновлення має охоплювати обидва елементи, щоб сприяти процесу «подвійної демократизації»..., який вимагає чіткого розуміння взаємозв'язку між представницькою демократією та демократією участі та визнання відносної автономії громадянського суспільства, з одного боку, і легітимність демократичних інститутів з іншого» [154, с. 38].

Аналізуючи формування активного громадянства в Україні ми не можемо не згадати про масштабний волонтерський рух, який розгорнувся з 2014 року. О. Савайда та В. Черевко відзначають, що «волонтерська діяльність в Україні набула дуже важливого природно-правового значення, що особливо важливо у важкий військовий період, вона спрямована на зняття соціальної наруги шляхом підтримки найбільш потребуючих сфер і верств населення, у нашій ситуації – це підтримка наших військових. Мета, яка об'єднує нас – це перемогти! І задля досягнення цієї мети волонтерський рух повинен тільки зростати. Феномен волонтерського руху в Україні в умовах російської агресії став чинником розбудови реально діючого громадянського суспільства, а це в свою чергу є елементом та ознакою демократичної правової держави» [73, с. 732]. Для нас це особливо важливо не лише з огляду на практичну потребу розбудови громадянського суспільства, а й виживання українського суспільства як такого.

Однак, волонтерський рух в Україні, незважаючи на гостру потребу часу, має ряд труднощів. Про це, зокрема, пише О. Липитчук «аби дійсно подолати всі

виклики, які постали перед волонтерами під час війни, потрібно вносити зміни не тільки до Закону України «Про волонтерську діяльність», але й до інших законодавчих актів. Так, досить серйозним викликом для волонтерів під час війни стало питання поєднання волонтерства з найманою працею. Необхідно внести зміни у трудове законодавство (Кодекс законів про працю), де передбачити для волонтерів трудові гарантії (збереження робочого місця та середнього заробітку) на час виконання ними свого громадського обов'язку. Ще одним викликом під час війни є логістичні труднощі доставки гуманітарних вантажів. На нашу думку, вирішити цю проблему могло б допомогти налагодження взаємодії між волонтерами та місцевою владою (внести зміни до Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні")» [42, с. 186].

Таким чином, досвід волонтерства в Україні демонструє закономірність – чим гнучкішою є політика держави, тим більшою є соціальна активність громадян. До схожих з нашими висновків дійшов і український дослідник В. Шахрай, який відзначає, що «сучасне суспільство для повноцінного свого функціонування потребує соціальної адекватності своїх членів, які достатньою мірою орієнтуються в суспільних процесах і можуть усвідомлено визначати в них власне місце та діяти з користю як для суспільства, так і для себе. Орієнтація лише на власний успіх без спрямування на певні досягнення всієї соціальної спільноти в часи надто зрослої взаємозалежності індивідів, соціальних груп у суспільстві не може визнаватися доцільною і правильною» [98, с. 123].

Волонтерство є окремим проявом ширшого явища, яке називається громадянський активізм. Це є феномен, що супроводжує людство у процесі становлення розвинених форм політичної участі громадян у житті суспільства. У країнах із розвиним громадянським суспільством, саме громадські ініціативи лягають у основу державної політики, реалізуючи ідею активного діалогу між державою та громадянами, служіння політичних інститутів на користь розв'язання поточних та перспективних проблем громадян, адже «людина розуміється як полонений суспільного процесу» [97, с. 27].

Феномен активного громадянства, та, відповідно, громадянського активізму має специфічні національні особливості, відбиток на які накладає спадщина політичної традиції, релігійні та культурні чинники. Даний фактор актуалізує широку академічну дискусію довкола проблематики активного громадянства, адже розв'язання теоретичних проблем в галузі доступу громадян до інструментів впливу на політичні рішення та діяльність інститутів влади практично наближає суспільства до ефективних форм реалізації принципів демократії.

Особливі форми громадянського активізму мають місце в українському соціокультурному просторі, що виступає окремим елементом дискусії. Як приклад спроби запропонувати класифікацію форм громадського активізму після подій Революції Гідності та наростання напруження у стосунках із Росією, дослідники А. Клячін та О. Тіт пропонують укрупнену авторську класифікацію типів українського громадянського активізму: волонтерство, силові громадські формування, інформаційний та правовий контроль [31, с. 84-85].

При цьому, варто підкреслити, що під громадянським активізмом розуміють діяльність, спрямовану на розв'язання соціальних проблем, позбавлене прихильності до тих чи інших політичних рухів [207]. У фокусі громадянського активізму перебувають проблеми, що стримують реалізацію громадянами прав та свобод у відповідних соціальних вимірах – екологія, освіта, транспорт, система оподаткування чи розподілу видатків тощо. За своїм призначенням, позбавлений політичних вподобань та сповнений етосом служіння потребам громадян у різних масштабах, громадянський активізм інколи набуває надмірного «політичного забарвлення», та постає специфічним соціокультурним феноменом, надаючи привід для розвитку дискусій щодо класифікації, ролі та змісту громадянського активізму.

У практиці багатьох суспільств громадянський активізм як явище отримує самодостатність у соціальних відносинах, а громадські активісти зміщують світоглядний акцент від конкретних актуальних проблем до утвердження практик спротиву існуючих соціальним механізмам в цілому, коли соціальний

активізм у дистанціюється саме від соціального змісту, в бік активності як такої. У дискурсі політичних студій, як умовний аналог, вжитку набуває термін «політична гіперактивність», який намагається описати питання надмірного прагнення участі у політичних процесах [206]. Метафора громадянського гіперактивізму поки не набула широкого поширення у академічній спільноті, проте, має потенціал виступати певним «методологічним ключем» для аналізу специфічних проявів громадянського активізму.

Не має сумніву, що «у сучасний період функціонування українського суспільства, коли розробляються різні моделі його розвитку, надзвичайно важливим є повноцінне виконання індивідами ролі громадянина, активне включення їх у суспільно-громадські процеси» [98, с. 123]. Однак справедливим є й інше – «в епоху глобалізації громадянство виконує функцію інструмента відтворення нерівності та поляризації всередині капіталістичної світ-системи» [18, с. 208]. Тому, бути активним громадянином означає мати більшу самостійність, мати можливість бути причетним до змін, відіграючи цим у суспільстві провідну роль. По-перше, це дозволяє контролювати соціальний простір, надаючи політичну альтернативу існуючій моделі. По-друге, це дозволяє брати активну участь в управлінні країною і впливати на її розвиток. По-третє, цей вид свободи може стати дуже потужним інструментом політичної боротьби, якщо ним скористатися з розумом.

Викликає інтерес твердження, що «переоцінити значення інституту громадянства важко, проте в різні часи він набував різного вияву. Пройшовши еволюцію від надання громадянам права на захист життя та власності у «війні всіх проти всіх» до забезпечення соціальних гарантій і всебічної залученості до культурного, економічного та політичного життя, інститут громадянства зіштовхується з черговими викликами та вимогами нового часу» [91, с. 19]. Ми можемо цілком його прийняти зважаючи на те, що антиподом активного громадянина, є пасивний громадянин, який дедалі більше потрапляє у залежність від чужих бажань, як і тварина від народження потрапляє у залежність від умов

існування. Але, на відміну від тварини, людина має свободу вибору, яка не може бути зведена до одного способу її реалізації.

Ще Ю. Габермас зазначав, що «юридично гарантовані стосунки визнання... не репродукуються самі по собі, а радше вимагають спільних зусиль у межах діяльної практики громадян, тобто того, до чого нікого не можна примушувати через правові норми. Існують вагомі причини, чому сучасне примусове право не є застосовним до мотивів і переконань його адресатів. Правовий примус щодо активного користування демократичними правами в чомусь відганяє тоталітаризмом, і ми відчуваємо це як дещо чужорідне щодо сучасного закону. Тому юридично встановлений статус громадянина залежить від пристосованості гармонійного підґрунтя мотивів і переконань громадянина, орієнтованих на спільне благо – мотивів і переконань, які не можна нав'язати людині через право» [14].

Правові та ціннісні аспекти тісно переплетені, адже в суспільстві циркулює юридична мова, за допомогою якої люди формулюють свої цінності, і справа тут не лише у бажанні так званого креативного класу керувати масою людей з метою нав'язати їй свою волю – суть того, що відбувається в тому, яким чином ця воля проникає у свідомість та підсвідомість безлічі людей.

У цьому контексті, ми підтримуємо думку українських освітян, що «в Україні буде зміцнюватись вільне суспільство, в якому кожен громадянин повинен вміти приймати самостійні рішення, вміти обирати і нести відповідальність за свій вибір. Тому з'являтиметься більше можливостей задіяти головний ресурс динамізації процесу розвитку освітньої системи кожної школи – ресурс свободи» [10, с. 10].

Воронкова В. та О. Кивлюк слушно зауважують, що «освіта відбувається в конкретному контексті шкіл, яка відіграє подвійну роль у тому, що вона сприяє формуванню громадянства. Школи мають функціонувати одночасно як постачальники політичної інформації, пізнання, спроможності, ресурсів, кваліфікації та людського капіталу, участі у системі шкільної освіти» [13, с. 115]. Тому, проблеми школи у час соціальної турбулентності століття пов'язані

з різними варіантами «реінкарнації» старих проблем, згаданих у попередньому підрозділі – бюрократизм, неповага до вчителя, зникнення суспільного інтересу до процесу навчання. Про яку громадську позицію може йтися, якщо вчитель часто не зможе побачити в учнях живих людей і поділитися з ними своїм життєвим досвідом?

Водночас не викликає сумніву, що школа існує у стиснутих рамках між приватним і публічним простором, бо «у сучасних, розвиненіших державах проводиться межа між приватним інтересом правителя та публічним інтересом усього суспільства. Вони ставлять собі за мету безособово ставитися до всіх громадян, виконуючи закони, набираючи чиновників і реалізуючи політичні рішення без упередженості на чию-небудь користь» [96, с. 31]. На рівні суспільства ця проблема набагато гостріша, ніж проблема організації школи, для якої вона є необхідним обрамленням. Вона цілком пов'язана з існуючою системою розподілу влади. І, у зв'язку з цим, спроби підтримувати приватну шкільну освіту протягом останніх десятиліть свідчать про готовність держави миритися з її внутрішніми розколами. Саме собою це звичайно добре, однак, серйозно послаблює позиції державної влади в конкурентній боротьбі з приватним бізнесом.

У цьому зв'язку варто нагадати думку Г. Лавсона, який зазначає, що «політична участь має бути спрямована на досягнення загального блага, а не на підтримку індивідуальних чи групових інтересів» [164, с. 175]. Для нас це служить нагадуванням, що всі соціальні проекти подібного роду, якими б масштабними вони не були, мають бути персоніфіковані. Ідея полягає в тому, щоб досягти таких якісних змін, які призведуть до того, що законодавча влада, виконавча та судова – залежатимуть виключно від суспільного консенсусу, тобто, думки громадян. Але найважливіше полягає у самій процедурі прийняття та проходження рішення. Відмова від урядової регламентації у сфері соціальних інститутів та програм має відбуватися поступово, з появою консенсусної реакції на них з боку. Тому «незважаючи на те, що мотивація окремих осіб до певної

діяльності може бути власною зацікавленістю, результати участі окремої особи можуть принести більшу користь для суспільства» [164, с. 175].

Аналіз формування активного громадянства показує, що пріоритетним є феномен «залучення». Саме залучення – є основною формою «рекрутації» нових активних громадян. Г. Лавсон пише, що «через процес залучення до спільноти особи можуть зацікавитися проблемами, що може призвести до подальшої участі, навіть якщо інтереси особи не задовольняються. Крім того, навички, отримані під час роботи в громаді, можна застосувати в інших контекстах» [164, с. 175]. Ми солідарні із цією позицією, адже залучення і участь – це дві ключові механізми вирішення суспільних проблем за принципом «людина для людини».

Справа в тому, що останнім часом намітилась тенденція розширення кількості стейкхолдерів різних суспільних проблем – від безпекових до екологічних. Тому, як вірно відмічають українські вчені «поняття активного громадянства зміщує акцент із «голосоцентризму» у бік «діалогоцентризму, так як тепер сам факт прийняття рішення змістився від виборчої скриньки у бік дискусійного майданчика, де відбувається головне громадянське дійство» [13, с. 116].

Ідентифікація принципів формування активного громадянства в Україні приводить нас до необхідності переосмислення існуючого соціального досвіду, який склався у пострадянській соціально-правовій системі. Ключовий момент, якого не вистачає – це прозорість, публічність ухвалення рішень. Бо ж «публічність збільшує активність громадянського суспільства, громадянська участь, легітимує владу, так люди набагато охочіше співпрацюють із тією владою, яку підтримали, ніж ті, хто просто механічно за неї проголосували» [13, с. 116].

Формування активного громадянства має супроводжуватися співпрацею українських громадських активістів із зарубіжними колегами, адже обмін досвідом більш важливий саме для України як молодої демократії. Водночас, українці теж можуть багато чому навчити європейців, оскільки мають унікальний досвід захисту прав і свобод. В теоретичному плані «концепт

«активне відповідальне громадянство» має стати головною інституцією, точніше, метаінституцією розв'язання проблем у Європейському союзі» [13, с. 117]. Тому, Україна, яка нині виборює своє право належати до європейської цивілізації, має звернути особливу увагу на розвиток різних форм активного громадянства, яке має проявлятися не лише в часи революцій і війн, а й у мирному державотворенні. Особливе місце належить університетам, адже «університети за своєю природою є центрами формування суспільної думки. І в мирні часи, і в період війни вони являють собою вагомий і потужний генератор ідеологічного ресурсу, який жодна з конфліктуючих сторін не може залишити поза увагою» [88, с. 186].

Через військову агресію Росії багато українців, в основному жінки і діти, були вимушені стати емігрантами. Тому не варто забувати про громадянську активність цієї частини «нової діаспори». Приклади такі є, зокрема у відстоюванні права дітей на навчання українською мовою в школах Польщі. Прикро, але є повідомлення, що «...Польща відмовляє дітям українських трудових мігрантів у вивченні рідної мови за бюджетні кошти. Фінансування на вивчення рідної мови виділяється лише для представників національних меншин, згідно з законом. Нещодавня перевірка українських шкіл у Польщі виявила порушення чинного законодавства» [89].

Певним орієнтиром є досвід діаспор інших країн у світі, наприклад китайської: «Навіть у тих випадках, коли китайці шукають нових національностей, вони зберігають почуття культурної приналежності, яке переходить до їхніх компаній чи громад за межами Китаю, роблячи концепцію «китайців» справді транснаціональною валютою – місцево-глобальним продуктом, включити себе в громадське життя інших націй. Ці працівники не є офіційними громадянами, але створюють громадські структури, які визнають їх через соціальні, економічні та правові переваги» [103, с. 23].

У будь-якому випадку, для України питанням виживання є розвиток громадянської самосвідомості українців. Тут звернемось до доробку О. Скар, яка обґрунтовує такі напрями розвитку громадянської самосвідомості:

«1) активізація потенціалу громадянської суб'єктності молоді, що включає: рефлексію наявних та розвиток громадянських компетенцій молоді; розвиток практик громадянської та особистої відповідальності; рефлексію змісту та усвідомлення міри громадянської відповідальності; усвідомлення наслідків (для себе, інших, суспільства в цілому) патерналістських настанов та очікувань;

2) актуалізація особистісних смислів громадянської ідентичності, пов'язаних із громадою, громадянським середовищем, взаємодією з іншими;

3) рефлексія сенсів громадянської самореалізації у різних сферах соціальної взаємодії з метою пошуку, усвідомлення та увиразнення смислів ідентифікації» [77, с. 214].

У структуру розвитку громадянської самосвідомості входить, крім перелічених вище напрямів, ще цілий ряд ознак, почерпнутих з інших сфер – сімейні цінності; національний інтерес; відповідальність за долю країни; стійке уявлення про історію; архетипи патріотичних героїв минулого; любові до Батьківщини, поваги до людини та ін. Важливо звернути увагу на студентів, бо вже з перших місяців навчання (якщо не тижнів) вони починають входити в ідеологічний процес: «Зміст і структура громадянської самосвідомості студентської молоді послідовно розгортається через ієрархію таких компонентів: *активне громадянство*, ознаки національної ідентичності, політичні цінності, об'єднавчі чинники українців, позитивна оцінка належності до нації, громадянська відповідальність» [77, с. 214] (курсив - наш).

Тому ми погоджуємося, що найефективніші «напрями розвитку громадянської самосвідомості молоді:

- активізація потенціалу громадянської суб'єктності;
- актуалізація смислів громадянської ідентичності;
- рефлексія сенсів громадянської самореалізації» [77, с. 214].

З одного боку структура громадянської самосвідомості відображає основні віхи минулого України та її місце у просторі світової спільноти. Ряд наведених вище напрямів ілюструє етапи становлення української державності. А з іншого – молоді люди уважно вивчають і багато в чому запозичують нове із

політичної культури інших країн, бо пропагандистські кліше, які транслуються на лекціях, не впливають на них на свідомому рівні.

Таким чином, теоретичний аналіз дозволяє виділити наступні принципи формування активного громадянства в Україні:

- принцип цілеспрямованості;
- принцип систематичності;
- принцип діяльнісного підходу;
- принцип урахування культурної ідентичності;
- принцип інтеграції;
- принцип державно-громадського партнерства.

Оскільки саме діяльність є ключовим чинником єдності свідомості та поведінки, то принцип діяльнісного підходу, на нашу думку, є провідним.

Таким чином, як було показано раніше, «специфіка інституту громадянства полягає у тому, що, попри його довгу історію, юридичну суворість, державну монополію на визнання та надання статусу «громадянин» та консервативність у всіх її проявах, швидкий розвиток ХХ століття поставив перед інститутом громадянства нові вимоги, похитнув його закостенілу структуру, дав поштовх до перегляду суті громадянства» [91, с. 19]. Тому, слід зазначити, що в наш час активний громадянин починає жити за законами, які приймає він і його найближче оточення. Він відчуває, що йому не потрібно делегувати владі те, що він може зробити сам і за власним бажанням. Ця свобода і проявляється як феномен активного громадянства. Вона зберігається доти, доки є суспільство, яке стоїть за інститутом громадянства, і є така людина, яка знає, що вона вільна.

Висновки до третього розділу

У першому підрозділі показано, що соціальна турбулентність ХХІ ст., поглиблена геополітичними викликами українській державності з боку

Російської Федерації, ініціює філософську ревізію змісту концепту «активне громадянство». Питання залучення громадян у розбудову інститутів підтримки прав та свобод отримує другорядний статус на тлі викликів збереження державності та територіальної цілісності України. Активний громадянин сьогодні спрямовує свій громадянський потенціал у діяльність волонтерських рухів, безпосередній захист держави тощо. В зв'язку із цим, існує потреба інтенсифікації філософської дискусії щодо теоретичних питань відносно важливих концептів, що визначають зміст як модернізаційних процесів, так і з метою своєчасного обґрунтування теоретичної платформи реальних соціальних перетворень, забезпечення безпосередніх соціальних практик ґрунтовною попередньою рефлексією.

Доведено, що перегляд концепції громадянства призводить до нових інституційних змін. Ми бачимо що права політичної участі доповнюються соціальними правами і лише так громадянин відчуває себе захищеним. Адже бути активним громадянином означає брати участь у культурному та політичному житті суспільства. Це передбачає: активне та незалежне висловлювання поглядів; самостійність у виборі професії та місця проживання; вільну участь у суспільному житті, включаючи активність у роботі та навчанні; підтримку контактів з іншими людьми, що походять з різних соціальних кіл; незаподіяння шкоди ближньому.

Теоретичний аналіз дозволив описати чотири головні складові системи соціокультурних детермінантів активного громадянства: по-перше, політичні традиції, по-друге, соціальна стратифікація, по-третє, цінності, які домінують у суспільстві, по-четверте, практики імплементації. Політичні традиції можуть бути як демократичними, так і авторитарними (де діяльність активних громадян особливо важлива). Аналіз соціальної стратифікації показав, що андерклас є лідерами практично усіх рухів протесту, але організувати їхній стихійний протест можуть лише професіонали, кістяк яких складають представники «середнього класу». Серед цінностей які є соціокультурними детермінантом розвитку активного громадянства виділено три: демократія; права людини;

міжкультурне розуміння. Імплементация ідей активного громадянства на прикладі українських організацій «Повернись живим» та «Благодійний фонд Сергія Притули» показала як один народ може стати світовим лідером у галузі активного громадянства, захисту прав людини і надихати інші народи на формування глобального гуманітарного руху.

Аналіз феномену громадянської активності показує, що суспільство володіє вирішальним «голосом» у розбудові відповідних ініціатив, але лише держава створює умови для цих процесів. Показано, що ідентичність нового світу XXI ст. формуватиметься у спробі подолати крайню поляризацію, яка існувала при «авторитаризмі» та «демократії». Крім того, це необхідно для того, щоб звільнити місце для нових стратегій, які поступово починають охоплювати всі сфери життя, і створити відповідне місце, де люди зможуть створити свої спільноти. Відбувається трансформація внутрішньої системи забезпечення прав та свобод, асоційованих із громадянством у його традиційному розумінні. І хоча громадянство не вирішить глобальних проблем людства, але саме активне громадянство створює фундамент для участі людей у спільноті, у розбудові інститутів громадянського суспільства, у відстоюванні політичних, економічних і культурних прав та свобод.

У другому підрозділі вдалося розглянути можливості сучасної освіти щодо розвитку громадянської активності. Аналіз ролі освіти та виховання як чинників формування активного громадянства виходить з трьох взаємозалежних понять. По-перше, активність у значенні того, що робить людину суб'єктом соціально-політичного життя. По-друге, освіта як процес формування активної особистості і, по-третє, виховання як соціальне забезпечення базової форми життєдіяльності громадян.

Вдалося продемонструвати недооцінений потенціал навчання в продовж життя як інструменту розвитку активних громадян, в тому числі, можливості розвитку літніх громадян. Вдалося продемонструвати потенціал неоліберальної моделі активного громадянства як такої, що відповідає сучасному стану цивілізаційного розвитку та пропонує зсув від національних проектів активного

громадянства до проектів, в центрі яких знаходиться людина, свідомо щодо свої політичних прав та обов'язків у мультикультурному світі.

Вдалося продемонструвати, що освіта впродовж життя, наскрізна освітня траєкторія особистості має виступати практикою розвитку демократичних ціннісних настанов та принципів активного громадянства. Також було виокремлено концептуальних зміст сучасних теорій активного громадянства та продемонстровано навички та знання, які має транслювати «освіта для активного громадянства» (навички роботи із джерелами інформації; ініціативність; відповідальність; знання щодо принципів соціального устрою та ролі громадянина у ньому; знання з політичної філософії тощо).

У дослідженні вдалося здійснити експлікацію можливостей наукової освіти виступати ефективним інструментом розвитку ціннісного базису активного громадянства. Вдалося продемонструвати низку методологічних ускладнень для аналізу досліджуваної проблеми: транзит від національної концепції громадянства до глобального громадянства із відповідними змінами у аксіологічному вимірі; ревізія статусу науки та комунікативної парадигми «наука – суспільство» тощо.

Продемонстровано, що наукова освіта може виступати дієвим освітнім засобом розвитку ціннісного базису активного громадянства через залучення учнів (студентів) до розв'язання науково-соціальних проблем, що потребує наявності у педагога уявлень щодо сучасних проблем цивілізаційного розвитку, орієнтованості на розвиток засад активного громадянства. Вдалося здійснити наголос на існуванні ефективних освітніх практик формування аксіологічної платформи глобального громадянства у інших країнах, які можуть виступати «дороговказом» для модернізаційних процесів в Україні в руслі розвитку наукової освіти та її потенціалу у формуванні цінностей активного громадянства.

Показано, що активне громадянство через наукову освіту утверджується шляхом формування ціннісного базису, в центрі якого перебувають цінності критичного та раціонального мислення, демократії як практики наукового

середовища, розвинені навички аргументації та етико-моральної рефлексії щодо проблем розвитку глобальної цивілізації тощо.

Доведено, що гуманізація навчання, яка полягає в утвердженні людини як найвищої суспільної цінності незалежно від культурної та іншої приналежності, налагоджені максимально сприятливих умов для інтелектуального та культурного розвитку, розкриттю та задоволенню різноманітних освітніх потреб, перетворенню процесу навчання на безперервний процес громадянського самовдосконалення людини, має найбільший потенціал позитивного впливу на продукування нової формації соціально активних громадян.

З'ясовано, що політика в галузі освіти може розглядатися як один із інструментів, які стимулюють переміщення ресурсів із глобальної економіки в національне господарство, необхідне для розвитку національної інфраструктури, та як механізм культурного обміну, що сприяє утворенню нового типу ідентичностей, таких як «глобальне громадянство». Баланс між культурним та економічним змістом «глобального громадянства» повинен розумітися не лише як баланс між двома різними іпостасями національно-державної ідентичності та автономією громадянського суспільства, а як принцип, що спирається на традиційний освітній ландшафт країни, але адаптований до глобального світу, що виникає.

У третьому підрозділі, показано, що національний рівень соціальної реальності у філософському розумінні – це суб'єктивний аспект людського буття, на якому концентрується усвідомлення загальної для людей закономірності буття разом із своїми одноплемінниками. Тому національний рівень активного громадянства це спроба сформулювати узагальнення про сутність національного рівня соціальної реальності, яке зводилося б до того, що це один з елементів цілісного сутнісного образу людини. Активне громадянство на національному рівні соціальної реальності неминуче відбувається на рівні існування соціальних інститутів (ЗМІ, культурних програм, реклами тощо), а визнання цієї обставини з боку більшості громадян означає, що національний

рівень соціальної реальності перетворився на структурний елемент соціальної системи. При цьому йдеться не просто про сутність національного, а про саме його існування на практиці.

Показано, що логікою активне / пасивне громадянство може розглядатися як свобода / рабство, якщо політика та економіка визначаються не як турбота про добробут громадян, але як боротьба за власність. Якщо ж громадянство здійснюється як солідарна дія громадян (а це повністю відповідає досвіду України), то можливість розвитку активної громадянської позиції в нашій країні є дуже великою. Тому успішний досвід реалізації стратегій активного громадянства в Україні має знайти широке застосування в інших країнах.

Проаналізовано феномен волонтерства як окремий прояв ширшого явища, яке називається громадянський активізм. Досвід волонтерства в Україні демонструє закономірність, чим гнучкішою є політика держави тим більшою є соціальна активність громадян.

Доведено, що у фокусі громадянського активізму перебувають проблеми, що стримують реалізацію громадянами прав та свобод у відповідних соціальних вимірах – екологія, освіта, транспорт, система оподаткування чи розподілу видатків тощо. За своїм призначенням, позбавлений політичних вподобань та сповнений етосом служіння потребам громадян у різних масштабах, громадянський активізм інколи набуває надмірного «політичного забарвлення», та постає специфічним соціокультурним феноменом, надаючи привід для розвитку дискусій щодо класифікації, ролі та змісту громадянського активізму.

У практиці багатьох суспільств громадянський активізм як явище отримує самодостатність у соціальних відносинах, а громадські активісти зміщують світоглядний акцент від конкретних актуальних проблем до утвердження практик спротиву існуючих соціальним механізмам в цілому, коли соціальний активізм у дистанціюється саме від соціального змісту, в бік активності як такої.

Формування активного громадянства має супроводжуватися співпрацею українських громадських активістів із зарубіжними колегами, адже обмін

досвідом більш важливий саме для України як молодої демократії. Водночас українці теж можуть багато чому навчити європейців, оскільки мають унікальний досвід захисту прав і свобод. Теоретичний аналіз дозволив виділити наступні принципи формування активного громадянства в Україні: принцип цілеспрямованості; принцип систематичності; принцип діяльнісного підходу; принцип урахування культурної ідентичності; принцип інтеграції; принцип державно-громадського партнерства. Оскільки саме діяльність є ключовим чинником єдності свідомості та поведінки, то принцип діяльнісного підходу, на нашу думку, є провідним. Однак, з постмодерної перспективи, пропозиція принципів формування активного громадянства, таких як цілеспрямованість, системність, діяльнісний підхід, врахування культурної ідентичності, інтеграція та державно-громадське партнерство, розглядається як умовна та контекстно-залежна конструкція.

ВИСНОВКИ

1. Проаналізувавши поняття активного громадянства у філософському і загальнонауковому дискурсі запропоновано авторську дефініцію поняття: активне громадянство – це тип відносин між людиною і державою за якого індивід має визнані громадянські, політичні і соціальні права та діяльно використовує їх для участі в політичному житті та розбудові держави. Спираючись на концепт соціального капіталу П. Бурдьє у структурі активного громадянства виділено три рівні: а) мікрорівень (індивідуальні домогосподарства та «низові» ініціативи); б) мезорівень (горизонтальні та вертикальні відносини між групами активних громадян); в) макрорівень (інституційне та політичне середовище, яке служить середовищем для активного громадянства). У цій оптиці проаналізовано найбільш поширені концепції громадянства («республіканську» та «неоліберальну»). Показано, що освіта, соціальна відповідальність та знання є трьома чинниками активного громадянства.

2. Розглянувши генезу ідеї активного громадянства в історії філософії, виявлено, що існує тісний зв'язок між активним громадянством та трансформацією суспільно-політичної думки. Завдяки ретроспективному аналізу інтелектуальної спадщини Стародавнього Китаю, Античності, Середньовіччя, Відродження, Нового часу та сучасності, стає очевидною еволюція активного громадянства як переходу від об'єктивного приписування окремої людини певній спільноті чи державі до суб'єктивного усвідомлення себе як глобального громадянина. Ця траєкторія характеризується поступовим розширенням прав і обов'язків громадян, а також посиленням наголосу на колективних зусиллях у створенні суспільства. Еволюція активного громадянства від Античності до епохи глобалізації підкреслює важливість участі громадян у формуванні суспільства та необхідність підтримки прав людини, демократії та соціальної справедливості в усіх сферах життя.

3. Дослідивши активне громадянство в контексті діалектики глобального та національного, доведено, що вплив глобалізації на суспільство

опосередковується цінностями громадянського суспільства та соціального капіталу. У філософському розумінні, розвинене громадянське суспільство як завершена юридична форма морально обумовленого життя, є чи не найбільш ідеальним продуктом історії цивілізації. Першою тенденцією трансформації активного громадянства є економічна лібералізація. Другою особливістю, що визначає зміни в активному громадянстві є політичний плюралізм. У цих умовах контрольна функція інституту громадянства стає вкрай важливим для сталого існування політичних режимів та досягнення політичної стабільності. ще однією тенденцією трансформації активного громадянства є зростання ролі держави у процесах, які мають глобальний характер. виділити два рівні трансформації активного громадянства в епоху глобалізації: інтеріоризаційний і екстеріоризаційний. Доведено, що активне громадянство – це не лише соціальний зв'язок людей, а ще й спосіб існування, характерний для будь-якої цивілізованої людської спільноти. Дослідження активного громадянства показали, що у моделі «активної участі» для забезпечення контролю над громадським життям не достатньо створити законодавчі механізми, що регулюють процеси узгодження думок громадян щодо різних аспектів їхнього життя, а необхідне формування особливої «культури участі».

4. Дослідивши антропологічний вимір активного громадянства в епоху глобалізації, запропоновано антропологічний проєкт активного громадянина як людини, яка плідно розв'язує протиріччя глобального та національного на рівні світогляду, та ефективно реалізує стратегії актуалізації особистості. Показано, що активний громадянин – це той, хто не лише виявляє ці протиріччя, але й розробляє стратегії їх вирішення. Це передбачає активність у створенні позитивних змін, чи то через особисті дії, чи через громадські організації. Водночас проєкт активного громадянина – це ще й особистісна актуалізація – реалізація повного потенціалу людини як духовної істоти. Це передбачає розвиток цілого ряду навичок, у тому числі критичного мислення, емпатії, креативності та співпраці, які дозволяють людям взаємодіяти зі світом більш продуктивним і повноцінним способом. Антропологічний проєкт активного

громадянина полягає у створенні людини для більш справедливого суспільства, де всі індивіди мають можливість процвітати та робити внесок у загальне благо. Це бачення громадянства, яке ґрунтується на переконанні, що кожен із нас має владу та відповідальність формувати своє власне життя та світ навколо нас.

5. Виявивши аксіологічні орієнтири глобалізації активного громадянства, продемонстровано, що глобалізація активного громадянства має помітний ціннісний вектор на прагматизм і утилітаризм. У ціннісній структурі глобалізованого суспільства вказано на її принципову мережевість, антиєрархічність. Проаналізовано, що в аксіологічній палітрі активного громадянства є три цінності, які його визначають – це демократія, права людини та міжкультурне розуміння. Зосередженість на цінностях прагматизму та утилітаризму відображає потребу людей у здатності адаптуватися та швидко реагувати на швидку та взаємопов'язану природу сучасного суспільства. Щоб мати позитивний вплив, активні громадяни повинні вміти визначати та визначати пріоритети найбільш нагальних проблем, а також вживати ефективних заходів для їх вирішення. Водночас, антиєрархічна природа глобалізованого суспільства відбивається на цінностях демократії та прав людини. Ці цінності підкреслюють важливість рівної участі та представництва, а також захист основних свобод і гідності людини. У світі, де влада та вплив дедалі більш розсіяні, ці цінності забезпечують основу для того, щоб усі люди мали право голосу та були зацікавлені у формуванні майбутнього. Сприяючи міжкультурному взаєморозумінню, активне громадянство може допомогти побудувати мости між різними громадами та сприяти почуттю спільної відповідальності та колективних дій.

6. Проаналізувавши соціокультурні детермінанти активного громадянства у XXI столітті, описано чотири головні складові системи соціокультурних детермінантів активного громадянства: по-перше, політичні традиції, по-друге, соціальна стратифікація, по-третє, цінності, які домінують у суспільстві, по-четверте, практики імплементації активного громадянства. З постмодерної перспективи очевидно, що політичні традиції не є стабільними чи фіксованими

сутностями, а скоріше динамічними явищами, які можуть бути як демократичними, так і авторитарними, залежно від конкретних соціальних та історичних контекстів, у яких вони виникають. Таким чином, активне громадянство відіграє вирішальну роль у формуванні та боротьбі з домінуючими політичними дискурсами та практиками, оскільки воно дозволяє артикулювати альтернативні перспективи та форми політичної дії. Аналіз соціальної стратифікації розкриває складну взаємодію між владою, діяльністю та опозицією, оскільки низовий клас часто стає лідером протестних рухів. Спонтанний характер цих протестів вимагає залучення професіоналів, які можуть організувати та мобілізувати ці рухи, часто за підтримки середнього класу. Зазначена мобілізація та організація є ключовими для здійснення суттєвих змін і боротьби з укоріненими владними структурами, які цементують соціальну нерівність і несправедливість. Приклад українських організацій показує, як активне громадянство може дозволити нації стати світовим лідером у просуванні прав людини та розвитку глобального гуманістичного руху. Завдяки мобілізації спільнот, культивуванню демократичних цінностей і імплементації практик, активне громадянство може кинути виклик гегемоністським владним структурам і створити більш справедливий світ.

7. Здійснивши ревізію ролі освіти та виховання як чинників формування активного громадянства, вдалося висвітлити освітній вимір проблеми формування активних громадян у широкому віялі освітніх інструментів. Продемонстровано, що у глобальному суспільстві XXI століття освіта для активного громадянства більше не обмежується дисциплінами соціогуманітарного профілю, але все більше включається як освітній ідеал в інші дисципліни та неформальну освіту, освіту наукового спрямування. Це відображає множинність і різноманітність сучасних суспільств, а також потребу залучати низку епістемологічних і онтологічних перспектив для сприяння критичному мисленню та трансформативній освіті. Українська філософія освіти має змістовно відображати ці світові тенденції, щоб успішно «вбудувати» активне громадянство в український освітній простір. Це вимагає радикального

переосмислення освітнього ландшафту та розробки ширшого набору освітніх інструментів, які дозволять окремим особам і громадам взаємодіяти з домінуючими владними структурами та кидати їм виклик. Постмодерністська думка підкреслює важливість визнання непередбаченості та різноманітності освітніх практик, а також потребу залучати низку епістемологічних та онтологічних перспектив для сприяння більш рівноправному та справедливому суспільству. Приймаючи активну громадянську позицію як освітній ідеал, ми можемо кинути виклик домінуючим наративам і практикам, а також культивувати культуру залучення та критичного мислення.

8. З постмодерної перспективи, показано, що пропозиція принципів формування активного громадянства, таких як цілеспрямованість, системність, діяльнісний підхід, врахування культурної ідентичності, інтеграція та державно-громадське партнерство, розглядається як умовна та контекстно-залежна конструкція. Визнається методологічна проблема негативної та позитивної інтерпретацій громадянської активності, що вказує на неможливість універсального визначення чи розуміння громадянства. Феномен волонтерства досліджується як прояв громадянської активності, але таке тлумачення не розглядається як єдиний спосіб розуміння поняття активного громадянства. На прикладі України розглядається взаємозв'язок між рівнем соціальної активності громадян і гнучкістю державної політики, але цей аналіз розглядається як ситуаційний і контекстуальний. Отримані дані щодо громадянської активності сприймаються не як об'єктивні та універсальні істини, а як часткова перспектива, що залежить від конкретного соціального, культурного та політичного контексту. Запрошення українських громадських активістів до співпраці з іноземними колегами розглядається як спроба вийти за межі національної та культурної ідентичності, але ця ініціатива також сприймається як підпорядкована владним відносинам і складнощам глобалізації. Обмін досвідом між українськими та європейськими колегами розглядається як спосіб створити діалог, який кидає виклик домінуючим наративам, і сприяє більш плюралістичному розумінню громадянства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айзікова Л. В. Концепція навчання протягом життя в міжнародних документах і дослідженнях. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Сер.: Педагогіка, 2012, Вип. 199 (187), С. 62-64.
2. Андрущенко В. П. Ціннісний дискурс в освіті. *Вища освіта України : теоретичний та науково-методичний часопис*, 2008, № 1, С.1-6.
3. Андрущенко В. *Філософія освіти: Навчальний посібник* / За заг. ред. В. Андрущенка, І. Передборської. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. 329 с.
4. Андрущенко В., Андрущенко Т., Савельєв В. *Цивілізація культури*, К.: «МП Леся», 2017, 580 с.
5. Андрущенко В.П., Савельєв В.Л. *Освітня політика (огляд порядку денного)*, К.: «МП Леся», 2010. 368 с.
6. Андрущенко В. *Організоване суспільство*. К.: Інститут вищої освіти АПН України, 2006, 540 с.
7. Арістотель. *Політика*. Крига третя. К., 2000. С. 66-98., URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist04.htm>
8. Бабійчук С. Наукова освіта як педагогічний концепт. *Молодь і ринок*, 2018, №2, С.60-63.
9. Бабушко С.В. Особливості розвитку активного громадянства дорослих у сучасних умовах. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*, 2020, Том 17, № 1, С.19-29.
10. *Біла книга* (Сили змін та вектори руху до нової освіти України), упорядник – Віктор Громовий, м. Київ: Міжнародний благодійний фонд «Україна –3000», 2009. 156 с.
11. Благодійний фонд Сергія Притули. Про нас. URL: <https://prytulafoundation.org/uk>
12. Бокань В., Польовий Л. *Історія культури України: Навч. посібник*. К.: МАУП, 2002. 256 с.

13. Воронкова В., Кивлюк О. Концепція активного відповідального громадянства для розвитку демократії та громадянського суспільства. *Humanities Studies*. 2022. №. 11 (88). С. 110-119.

14. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність. *Умови громадянства*: Зб. ст. / Під редакцією Варта ван Стінбергена. К., 2005. С. 49-70, URL: <http://litopys.org.ua/rizne/haber.htm>

15. Гайденок В. Філософія освіти в Бразилії: критична педагогіка Пауло Фрейре. *Філософія освіти*. 2006. №. 2 (4). С. 91-99.

16. Гегель, Георг Вільгельм Фрідріх. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. К.: Юніверс, 2000, 336 с.

17. Гіденс Е. *Соціологія*: пер. с англ. Київ, Основи, 1999. 726 с. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-11476.html>

18. Головка В. М. Динаміка розвитку інституту громадянства в епоху глобалізації. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*, серія „Питання політології” № 984, 2011, С. 204-208.

19. Голуб'як Н. Р. Громадянська активність та громадянськість: політична складова, 2015, https://www.researchgate.net/publication/343472483_GROMADANSKA_AKTIVNI_ST_TA_GROMADANSKIST_POLITICNA_SKLADOVA

20. Гоцуляк Ю.В., Гальченко М.С. Наукова освіта в Україні: теоретичний та нормативно-правовий контекст, *Освіта та розвиток обдарованої особистості*, 2016, № 4, С. 5-11.

21. Гусєв В.І. І. Кант : філософське обґрунтування ідеї миру. *Наукові записки НаУКМА*, 2000. Т.18 : Філософія та релігієзнавство, С. 8-16.

22. Д'юї Д. *Демократія і освіта*. Львів: “Літопис”, 2003. 294 с.

23. Євангеліє від Матвія, 2022, URL: <https://www.ukrbible.com/40.html>

24. Жарких В. Ю. Філософія національної / особистої самоідентифікації в контексті глобалізації. *Гуманітарний часопис*, 2019, № 4, С. 39-48.

25. Жовтянська В. Вплив соціальних норм на толерантність особистості. *Толерантність на кордонах Європи: вимір для України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Ужгород. С. 132.

26. Закон України про вищу освіту. *Офіційний веб-сайт Верховної ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

27. Закон України про освіту. *Офіційний веб-сайт Верховної ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

28. Засоби та обладнання STEM. *Інститут модернізації змісту освіти*. 2019. URL: <https://imzo.gov.ua/stem-osvita/>

29. Карпець Л.А. Безперервна освіта в контексті освітньої реальності інформаційного суспільства. *Практична філософія*, 2015, 1, С. 167-172.

30. Кивлюк О. П., Задорожна О. М., Мордоус І. О. Відповідальне громадянство у понятійно-категоріальному полі філософія права. *Освітній дискурс*, 2022, Вип. 39 (1-3), С. 53-61.

31. Клячин А. К., Тіт О. Г. Активізм як специфічна форма впливу громадянського суспільства на державну владу в сучасній Україні. *Epistemological studies in philosophy, social and political science*, 2018, Том.1, Вип. 1-2, С. 81-88.

32. Котенко Т.М. Вища освіта та її значення для економічного розвитку країни. *Актуальні проблеми розвитку підприємств в умовах нестабільної економіки* : матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 15 груд. 2015 року, Кіровоград / М-во освіти і науки України, Кіровоград. нац. техн. ун-т, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка та ін ; [ред. кол. : О. М. Левченко, М. В. Семикіна, О. А. Грішнова та ін.]. Кіровоград : КОД, 2015. С.91-92.

33. Кошкіна О.І. Інститут громадянства суспільства модерну: проблема реалізації в Україні. *Сучасне суспільство*, 2019, Випуск 2 (18), С.106-114.

34. Кремень В. Г. Толерантність як імператив: національна ідентичність в добу глобалізації. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія : Педагогічні науки, 2011, Вип. 1(32), С. 6-9.

35. Кремень В. Г. Консолідація України на основі платформи толерантності. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*. Сер. : Педагогічні науки, 2014, Вип. 1(46), С. 7-11
36. Кремень В. Г. *Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум*. К.: “Грамота”, 2007. 576 с.
37. Кремень В.Г. *Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати*. К.: Грамота, 2005. 448 с.
38. Култаєва М., Панченко Л., Радіонова Н., Григорова Н. Педагогічна любов у мінливих соціокультурних контекстах. *Міждисциплінарні дослідження складних систем*, 2021, Вип. 19, С. 109-120.
39. Куцепал С. В. *Французька філософія другої половини ХХ століття: дискурс із префіксом «пост-»*. К. : Видавець ПАРАПАН, 2004. 324 с.
40. Кюблер Х.-Д. *Міфи про суспільство знань*, К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010, 264 с.
41. Ледерак Дж. П. *Розбудова миру. Стале примирення в розділених суспільствах* / Пер. з англ. Д. Каратеєва та Л. Лозової. К.: “Дух і літера”, 2019. 256 с.
42. Липитчук О. Тенденції розвитку волонтерського руху в Україні. *Scientific Collection «InterConf»*, 2022, №. 118, С. 180-188.
43. Литвинчук О. Соціальна та особистісна ідентичність: соціально-філософський аналіз. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Філософія. 2011, 8, С. 195-202.
44. Локк Дж. *Два трактати про правління* / пер. з англ. П. Содомора. К.: Наш Формат, 2020. 312 с.
45. Мак’явеллі Н. *Флорентійські хроніки; Державець* / Пер. з іт. А. Перепаді. Харків: Фоліо, 2007. 511 с.
46. Маркс К. Капітал. Том III. Частина перша і друга. Книга III. Процес капіталістичного виробництва, взятий в цілому / Пер. І. Степанова-Скворцова, перевірений і виправлений. Київ: Політвидав, 1954. 926 с.

47. Маркузе Г. Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства [глави з книги]. Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія. Київ: Либідь, 1996. С. 87-134.

48. Мартен Д., Мецжер Ж.-Л., П'єр Ф. *Метаморфози світу: Соціологія глобалізації*; пер. з фр. Є. Марічева. К.: Вид-дім «КМ Академія», 2005. 302 с.

49. Матусевич Т., Колесник Л. Розвиток громадянської компетентності в рамках концепції НУШ: сучасні виклики для педагогічної освіти. *Філософія освіти*. 2019. Т. 25. №. 2. С. 240-250.

50. Мироненко О.М. КАНТ Іммануїл. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2007. 528 с.

51. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. *Сайт Верховної Ради України*, 1973. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_042

52. Муляр В. І. Г. Гегель як родоначальник теорії громадянського суспільства. *Zbiór raportów naukowych*. 2014. С. 7., URL: http://конференция.com.ua/files/file/scientific_conference_31/zbornik_nauchnih_dokladov_Sopot_31_4.pdf#page=7

53. Овчарук О. В. Характеристики освіти для демократичного громадянства: європейський контекст. *Постметодика*, 2013, https://lib.iitta.gov.ua/1103/1/_Овчарук_характеристики.pdf

54. Овчарук О. Сучасні підходи до розробки та впровадження навчальних курсів з питань демократичного громадянства. *Український педагогічний журнал*, 2015, №. 4, С. 193-204.

55. Окольніча Т. В., Костенко Л. Д. Розвиток ідеї громадянськості особистості в історичній ретроспективі. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*, 2022, Вип, 204, С.41-45.

56. Окупований Донбас: економіка, демографія, групи впливу. Стратегії для України. Дослідження проведене: Центр вивчення Росії та окупованих територій. *Деловая столица*, 2017. URL: www.dsnews.ua/static/longread/donbas/page1808339.html

57. Окушко Т. Проблема виховання громадянськості учнівської молоді в громадських об'єднаннях у науковому дискурсі: український та зарубіжний досвід. *Theoretical and Methodical Problems of Children and Youth Education*. 2019. Т. 23. №. 2. С. 28-44.

58. *Освітологія: хрестоматія: навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / Укладачі: Огнев'юк В.О., Сисоєва С.О. К.: ВП «Едельвейс», 2013. 728 с.*

59. Петренко А. Г. Становлення та розвиток громадянського суспільства. *Актуальні проблеми суспільствознавства : збірник наукових праць викладачів кафедри економічної теорії та соціально- економічної політики / відп. за випуск Т. М. Пахомова. Випуск VII. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. 159 с.*

60. Платон. *Держава*, URL: <http://litopys.org.ua/plato/plat04.htm>

61. *Повернись живим. Про благодійний фонд*. URL: <https://savelife.in.ua/about-foundation/>

62. Поліхун Н.І., Сліпухіна, І.А., Чернецький І.С. Наукова освіта як інновація в системі освіти України. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Сер. : Педагогічні науки, № 168, 2018, С. 186-189.

63. Половая Н. О. Безперервна освіта як вектор розвитку інформаційного суспільства. *Грані*, 2015, 6, 98-102.

64. Пономаревський С. Ідентифікація освітнього простору і суспільні процеси. *Витоки педагогічної майстерності*. 2014, Випуск 14, С. 229-234.

65. Попович М. *Червоне століття*. К.: “АртЕк”, 2005. 888 с.

66. Попович М. В. *Раціональність і виміри людського буття*. К.: Сфера, 1997. 290 с.

67. Препотенська М. П. Антропологія міста. Homo urbis. *Мультиверсум: філософський альманах: збірник наукових праць*, Вип. 66, 2007, С. 43–53.

68. Програмні заходи розбудови суспільства знань: світовий досвід для України. *Інформаційний портал Національного інституту стратегічних досліджень*. URL: <http://old.niss.gov.ua/monitor/may/9.htm>

69. Пролеєв С. Репресивність освіти: вимушена необхідність чи владні зазіхання соціуму? *Філософія освіти*, №1 (6), 2007, С.17-27.

70. Рафальський О.О. *Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 400 с.

71. Розенфельд Ю.М., Герасіна Л.М., Осипова Н.П. *Політологія: підручник*, Харків: Право, 2001, URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-2439.html>

72. Руссо Ж. -Ж. *Про суспільну угоду або Принципи політичного права* / пер. з франц. О. Хоми. К.: Видавництво «Port-Royal», 2001. 351 с.

73. Савайда О. І., Черевко В. В. Природно-правовий феномен волонтерства в Україні в умовах війни. *The 4 th International scientific and practical conference—Modern research in world science (July 10-12, 2022) SPC—Sci-conf.com.ua*, Lviv, Ukraine, 2022, С. 732.

74. Сартр Ж-П. Шляхи свободи. Трилогія. Ч. 3: Смерть у душі / пер. із французької Леонід Кононович. К.: Вид-во Жупанського, 2016. 312 с.

75. Свириденко Д. Б. Потенціал педагогіки трансгресії в епоху глобалізації. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : науковий вісник : зб. наук. праць*. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015, Вип. 88 (9), С. 128-132.

76. Свириденко Д.Б. Кафедра UNESCO з наукової освіти: нові можливості для української освіти у контексті сталого розвитку, *Освіта для миру: збірник наукових праць*. Київ.: Юрка Любченка. Т.1, 2019, С.453-464.

77. Скнар О. М. Розвиток громадянської самосвідомості молоді як шлях до набуття громадянської компетентності. *Педагогічна та вікова психологія*, 2017, № 1413, С. 210-215.

78. Судакова, В. М. Соціальна солідарність в глобалізованому просторі культури: проблема аналізу інтегративного потенціалу новітніх практик. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 2017, 1, С. 124-130.

79. Сьюй Шіші. Активне громадянство у викликах військових конфліктів. *Післявоєнний світ: люди, проблеми, цінності: зб. матеріалів міжнародної*

науково-практичної інтернет-конференції. Київ, 15 квітня 2022 р. / Редколегія: В.П. Андрущенко (голова), І.Г. Ветров (заст.голови, відп.ред.), Г.М. Торбін (заст.голови), О.В. Потильчак (упорядн.). К.: 7БЦ., 2022, С. 60-61.

80. Сюй Шіші. Активне громадянство у глобалізованому світі: філософсько-освітні імплікації. *Філософія освіти*, 2021, Вип. 27(2), С. 148–159.

81. Сюй Шіші. Активне громадянство як освітній ідеал. *Молода наука – 2022: соціально-освітні розвідки: Збірник матер. III всеук. наук.-практ. заочно-дист. конф.* Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2022, С. 21-22.

82. Сюй Шіші. Дискурс активного громадянства в умовах соціальної турбулентності та геополітичних викликів. *Актуальні проблеми науки, освіти та суспільства: теорія і практика: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 16 червня 2022 р.)*. Полтава: ЦФЕНД, 2022, С.49-50.

83. Сюй Шіші. Потенціал наукової освіти у розвитку активного громадянства: аксіологічний вимір. *Освітній дискурс : збірник наукових праць*, 2021. Випуск 38 (11-12). С. 36-45.

84. Сюй Шіші. Розвиток ідеї активного громадянства в історії філософії. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*, 2022, №3. С.74-81.

85. Сюй Шіші. Феномен громадянського активізму у його негативних та позитивних інтерпретаціях. Розвиток наукової думки постіндустріального суспільства: сучасний дискурс: матеріали IV Міжнародної наукової конференції, м.Вінниця, 1 липня, 2022р. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2022, С.183-184.

86. *Теорія Уорнера про 6 шарів в американському суспільстві*. URL: <https://studopedia.org/6-73645.html>

87. Терепищій С.О. *Сучасні освітні ландшафти*. К.: «Фенікс», 2016, 309 с.

88. Терепищій С.О., Свириденко Д.Б., Хоменко Г.В. *Українська освіта в умовах війни: монографія / за наук. ред. С.О. Терепищого*. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2020, 234 с.

89. Терещук Г. Дітям заробітчан з України не дозволяють вивчати рідну мову у Польщі за кошт держави. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/shkola-polshcha-ukrayinska-mova-zaborona/31251644.html>
90. Тойнбі А. *Дослідження історії*. К.: Основи, 1995, 614 с.
91. Трегуб О. Громадянство: концепції та перспективи. *Наукові записки*. Том 82. Політичні науки, 2008, С. 18-22.
92. *Філософія*. Природа, проблематика, класичні розділи: Навч. посібн. / В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка., Н. Г. Мозгова та ін. За ред. Г. І. Волинки. 2-е вид. К.: Каравела, 2011. 368 с.
93. Фоєрбах Л. *Фрагменти до характеристики моєї філософської біографії*. У зб.: *Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення)* / за ред. акад. НАН України Л. В. Губерського. 2-ге вид., стер. К.: Знання, 2012. С. 250-260.
94. Фромм Е. *Анатомія людської деструктивності*. У зб.: *Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення)* / за ред. акад. НАН України Л. В. Губерського. 2-ге вид., стер. К.: Знання, 2012. С. 270-271.
95. Фуко М. *Археологія знання*. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 326 с.
96. Фукуяма Ф. *Політичний порядок і політичний занепад*. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Тарас Цимбал і Роман Корнута. Київ : Наш формат, 2019. 608 с.
97. Шаап С. *Здійснення філософії. Метафізичні претензії у мисленні Т. В. Адорно*. К.: Видавництво Жупанського, 2011. 256 с.
98. Шахрай В. М. Громадянська компетентність особистості як проблема сучасного суспільства. *Український соціум*, 2008, Т. 2, С. 123-134.
99. Шелер М. *Місце людини в космосі*. У зб.: *Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення)* / за ред. акад. НАН України Л. В. Губерського. 2-ге вид., стер. К.: Знання, 2012. С. 261-269.
100. Ярема Н. С. Утопічні проекти Платона. *Гілея: науковий вісник*. 2018. №. 138 (2). С. 7-11.

101. Ярошовець В. І. Історія філософії. 2002. URL: http://library.nuft.edu.ua/ebook/file/Istoriia_filosofii.pdf
102. Acha O. The Places of Critical Universalism: Postcolonial and Decolonial Approaches in Context. *Philosophy of Globalization*. De Gruyter, 2018, pp. 95-106.
103. Alba-Meraz, Alejandro Roberto Complex Citizenship and Globalization. *Philosophy of Globalization*. De Gruyter, 2018, pp. 17-31.
104. Andrenacci L. E. An essay on the history of citizenship in Latin America from a long-term perspective. *Cadernos EBAPE*. BR, 2019, Vol. 17, pp. 703-716.
105. Bajaj M. Human Rights Education and student self-conception in the Dominican Republic. *Journal of Peace Education*, 2004, No.1(1), pp.21–34.
106. Bajaj M., Acosta C. The Emergence of Human Rights Education amid Ethnic Conflict in the Dominican Republic. *Peace education in conflict and post-conflict societies. Comparative perspectives*. Edited by C. McGlynn, M. Zembylas, Z.Bekerman and T. Gallagher. 2009, pp. 43-59
107. Bar-Tal D. *Shared Beliefs in a Society: Social Psychological Analysis*. Thousand Oaks, 2000, 232 p.
108. Bazaluk O., Svyrydenko D. Philosophy of war and peace: in search of new European security strategy. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2017, No.12, P. 89-99.
109. Bazaluk O., Svyrydenko D., Terepyshchyi S. Structural-functional models of integration and reintegration of ukrainian educational landscape. *Scientific Bulletin of National Mining University*, 2017, Issue 5, pp. 163-168.
110. Bekerman Z., Maoz I. Troubles with identity: Obstacles to coexistence education in conflict ridden societies. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 2005, No.5(4), pp. 341-358.
111. Bekerman Z., Zembylas M. Mediating Collective Memories and Official Histories in Conflict-Affected Societies: Pedagogical Responses to “Individual” Narratives and Competing Collective Memories. *International Perspectives on Teaching Rival Histories*. 2017, pp.133-153.

112. Benn R. The genesis of active citizenship in the learning society. *Studies in the Education of Adults*, 32(2), 2000, pp. 241-256.
113. Birdwell, J., Scott, R., Horley, E. Active citizenship, education and service learning. *Education, Citizenship and Social Justice*, 2013, Vol.8, pp. 185-199.
114. Blair T. *Foreword to Bridging The Gap*, SEU, 1999, p. 6.
115. Bourdieu P. *Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital*, 1983, Soziale Ungleichheiten. Goettingen: Otto Schartz & Co.
116. Bruce K., Management science, planning, and demand management. *Journal of Management History*, 2016, Vol. 22, Issue: 2, pp.171-198.
117. Chando T. Active citizenship in contemporary democratic practice in Africa: Challenges and prospects. *South African Journal of Philosophy*, 40(1), 2021, 75-92.
118. Confucius The Great Learning. *Chinese studies*. 2020, Vol. 2/13. pp. 153-159.
119. Crick B., ed. *Active citizenship: What could it achieve and how?*. Edinburgh University Press, 2010.
120. Czyż A., Svyrydenko D. Science Education as a Response to the Needs of the Modern Open “Education for Everyone” System. *Future Human Image*, 2019, № 11. pp. 14-21.
121. Davydova N., Dorozhkin E., Fedorov V. 2016. Innovative Process Development in the Framework of Scientific Educational Network: Management Model. *Scientific Bulletin of National Mining University*. No. 5, pp. 157-163.
122. De Secondat Montesquieu C. *The spirit of laws*. Univ of California Press, 1977.
123. Dear I., Foot M. *Oxford Companion to World War II*. Oxford University Press. 1995. 290 p.
124. *Dictionary by Merriam-Webster*. URL: <https://www.merriam-webster.com>

125. Dodonov R., Kovalskyi H., Dodonova V., Kolinko M., 2017. Polemological Paradigm of Hybrid War Research. *Philosophy and Cosmology*, Volume 19, pp. 168-180.
126. Dogbevia M., Science Education to Foster Development and Peace in a post conflict African country, *Materials of Workshop at George Mason University*, 2014. 31 p.
127. Dovgyi S., Nebrat V., Svyrydenko D., Babiichuk S. Science education in the age of Industry 4.0: challenges to economic development and human capital growth in Ukraine, *Scientific Bulletin of the National Mining University*, № 1, 2020, pp. 146-151.
128. Ećimović T. *The philosophy of true harmony in global citizenship*, 2021, URL: <https://www.un.org/en/chronicle/article/philosophy-true-harmony-global-citizenship>
129. Egamberdieva A. M. Historical and philosophical issues of active citizenship and initiative in youth. *Psychology and Education Journal*, 2021, 58(2), pp. 6200-6206.
130. Enchikova E., Neves T., Ferreira P. Assessment of active citizenship: Defining the conceptual framework. *Educação, Sociedade & Culturas*. 2021, No. 60, pp. 9-32.
131. European Commission website, *Active citizenship*. Glossary. Migration and Home Affairs, 2022, URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/pages/glossary/active-citizenship_en
132. Favell A. Citizenship and immigration: pathologies of a progressive philosophy. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 1997, Vol. 23, № 2, pp. 173-195.
133. Freud S. *Introduction to psychoanalysis*. Translated from German by Peter Tarashchuk. Kiev: Fundamentals, 1998. 709 p.
134. Furiv U. Displaced universities face looming identity crisis. URL: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=2018072415363023>
135. Gaertner, S. L., Dovidio J. F. *Reducing intergroup bias: The common ingroup identity model*. Philadelphia, PA: Psychology Press/Taylor & Francis, 2000.

136. Girard R. *Violence and the Sacred*. Johns Hopkins University Press, 1972. 455 p.
137. Gomilko O., Svyrydenko D., Terepyshchyi S. Hybridity in the Higher Education of Ukraine: Global Logic or Local Idiosyncrasy? *Philosophy and Cosmology*, 2016. Vol.17, pp. 177-199.
138. Gongalo V. Nietzsche phenomenon or «beyond good and evil». *Journal of Buryat state university*. 2011 (14). pp. 48-53.
139. Gorbulin V. The World Hybrid War: Ukrainian Forefront. *Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*. 2017, No 2. pp. 468-469.
140. Gustafson P. Globalisation, multiculturalism and individualism: the Swedish debate on dual citizenship. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2002. T. 28. №. 3. pp. 463-481.
141. Habermas J. *The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory* / eds. C. Cronin and P. De Greif. Boston, 1998, MA: The MIT Press.
142. Hebbbar R. R., Mathew A. O. Impact of Quality Culture on Total Quality Management Practices and Quality Performance-A Case Study. *Calitatea*, 18(157), 2017, P. 95.
143. Heilgendorff Franz-J. Conceptualizing Capitalist Globalization. Philosophy of Globalization. *De Gruyter*, 2018, pp. 47-61.
144. Hoskins B. *Draft framework on indicators for Active Citizenship*, 2006, Ispra: CRELL.
145. Hoskins B. L., Mascherini M. Measuring active citizenship through the development of a composite indicator. *Social indicators research*, 2009, Vol. 90, No.3, pp. 459-488.
146. Hoskins B., 2014. 'Active Citizenship'. In: Michalos A.C. (eds) *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*. Springer, Dordrecht
147. Hoskins B., Jesinghaus J., Mascherini M., Munda G., Nardo M., Saisana M. & Villalba E. *Measuring active citizenship in Europe*. Institute for the Protection and Security of the Citizen, 2006, URL: https://www.labsus.org/wp-content/uploads/images/M_images/MeasuringActiveCitizenship.pdf

148. Hromadzic A. Cultural Meanings and Practices of “Mixing” at the Gymnasium Mostar in Bosnia and Herzegovina. *Peace education in conflict and post-conflict societies. Comparative perspectives*. Edited by C. McGlynn, M. Zembylas, Z.Bekerman and T. Gallagher, 2009, pp. 109-123.
149. Ibrahimoglu Z. Who are good and bad citizens ? A story-based study with seventh graders. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, Vol.34(3), 2018, pp. 1-14.
150. Isoraite M. *The importance of Education in Peace Making*. Munich Personal RePEc Archive, 2019. URL: <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/91262>
151. Jansen T., Chioncel N., Dekkers H. Social cohesion and integration: Learning active citizenship. *British journal of Sociology of education*. 2006, Vol. 27, No. 02, pp. 189-205.
152. Jean-Marie M. Non-violence in education Institut de recherche sur la résolution non-violente des conflits. Division for the Promotion of Quality Education. *Non-violence education*. UNESCO, 2002, 73 p.
153. Jenkins E.W. School science and citizenship: whose science and whose citizenship?, *The Curriculum Journal*, 2006, Vol. 17:3, pp. 197-211.
154. Jochum V., Pratten B., Wilding K. Civil renewal and active citizenship. London: Ncvo, 2005, URL: https://www.activateleadership.co.za/wp-content/uploads/2021/03/civil_renewal_active_citizenship-1.pdf
155. John G. and Showalter D. Killed, wounded, and missing. *Encyclopedia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/event/World-War-I/Killed-wounded-and-missing>
156. Justi R. Contributions of Science and Technology Education to the Exercise of Students’ Citizenship, *Science & Education*, 2020, Vol. 29, P. 207–211.
157. Kennedy K. J. Student constructions of ‘active citizenship’: what does participation mean to students? *British Journal of Educational Studies*, 2007, 55(3), pp. 304-324.
158. Keser F., Akar H., Yildirim A. The role of extracurricular activities in active citizenship education. *Journal of Curriculum Studies*, 2011, 43(6), pp. 809-837.

159. Kester K. Global citizenship education and peace education: toward a postcritical praxis. *Educational Philosophy and Theory*, 2022, 55(1), pp. 1-12.
160. Klepko S. Pedagogy of Peace and Philosophy of War: the Search for Truth. *Future Human Image*, 2017, Vol. 7, pp. 46-49.
161. Kolstø S. D., 2008. Science education for democratic citizenship through the use of the history of science, *Science & Education*, Vol.17, pp. 977–997.
162. Kuang X., Kennedy K. J. Alienated and disaffected students: Exploring the civic capacity of ‘Outsiders’ in Asian societies. *Asia Pacific Education Review*, 2018, 19(1), pp.111-135.
163. Kyvliuk O., Svyrydenko D. Academic mobility as “brain drain” phenomenon of modern higher education. *Studia Warmińskie*, 2017, Vol. 54, pp. 361-371.
164. Lawson H. Active citizenship in schools and the community. *Curriculum journal*. 2001. T. 12. №. 2. pp. 163-178.
165. Leduc R. Global Citizenship Instruction Through Active Participation: What Is Being Learned About Global Citizenship?, *The Educational Forum*, 2013, Vol. 77:4, pp. 394-406.
166. Lewis J., Wahl-Jorgensen K., Inthorn S. Images of citizenship on television news: constructing a passive public. *Journalism Studies*, Vol. 5, No. 2, 2004, pp. 153–164.
167. Magnette P. *Citizenship: the history of an idea*. Ecpr Press, 2005. 220 p.
168. Masschelein J., Simons M. From Active Citizenship to World Citizenship: a proposal for a world university. *European Educational Research Journal*, 2009, 8(2), pp. 236-248.
169. Mayer A.E., *Islam and Human Rights: Traditions and Politics*. Boulder, Colo. Westview, 2006, 110 p.
170. McGlynn C., Zembylas M. ed., 2009. *Peace education in conflict and post-conflict societies: Comparative perspectives*. Springer, 273 p.

171. Milton S., Barakat, S. Higher education as the catalyst of recovery in conflict-affected societies, *Globalisation, Societies and Education*, 2016. Vol. 14(3), pp. 403- 421.
172. Naumenko R. Management for the Society of the Future: New Trends in the Training for Civil Servants in Ukraine. *Philosophy and Cosmology*, Volume 19, Kyiv: ISPC, 2017. pp. 117–125.
173. Nolan P. From Conflict Society to Learning Society Lessons from the Peace Process in Northern Ireland. *Peace education in conflict and post-conflict societies. Comparative perspectives*. Edited by C. McGlynn, M. Zembylas, Z.Bekerman and T. Gallagher, 2009, pp. 59-72
174. *Nonviolent Education in Jordan*. Berghof Foundation. URL: <https://www.berghof-foundation.org/ru/programmes/peace-education-global-learning/nonviolent-education-in-jordan>
175. Nosko A., Széger K., 2013. *Active Citizenship Can Change Your Country For the Better*. URL: <https://www.opensocietyfoundations.org/voices/active-citizenship-can-change-your-country-better>
176. O'Donovan, Toni M.; MacPhail, Ann; Kirk, David. Active citizenship through sport education. *Education*, 2010, 3-13, 38(2), pp. 203-215.
177. Oleksiyenko A. ‘What Do You Mean, You Are a Refugee in Your Own Country?’: Displaced Scholars and Identities in Embattled Ukraine, *European Journal of Higher Education*, 2021, T. 11, №. 2. C. 101-118.
178. Peters M. A. *The Pedagogy of the Open Society*. Boston: Sense Publishers, 2012. 141 p.
179. Peterson, A., Knowles, C. Active citizenship: a preliminary study into student teacher understandings. *Educational Research*, 2009, 51(1), pp.39–59.
180. Phillion J. A. *Narrative inquiry in a multicultural landscape: Multicultural teaching and learning*. Greenwood Press, 2002. – 200 p.
181. Position Paper on Education Post–2015 / Official Portal of the UNESCO Organisation. URL: <http://en.UNESCO.org/post2015/sites/post2015/files/UNESCO/Position/Paper/2015.pdf>

182. Poster C. *Restructuring: The Key to Effective School Management* (Educational Management). London, 1983. 208 p.
183. Ramin, Lucas von. Globalization as a Symbolic Form: Ernst Cassirer's Philosophy of Symbolic Form as the Basis for a Theory of Globalization. *Philosophy of Globalization*. De Gruyter. 2018. pp. 379-393.
184. Raschke C. A. *The Digital Revolution and the Conning of the Postmodern University*. NY.: Routledge Falme, 2003. 129 p.
185. Reagan T. G. *Language, education, and ideology: Mapping the linguistic landscape of US schools*. Greenwood Publishing Group, 2002, pp. 5–15.
186. Rippner J. A. *The American education policy landscape*. Routledge, 2015. 212 p.
187. Robertson Roland *Globalization: Social Theory and Global Culture*. SAGE Publications Ltd, 2000, URL: <https://sk.sagepub.com/books/globalization/n2.xml>
188. Rossler M. Democratization and Education. *Education Canada*. 2000. Vol. 40. No. 3. pp. 14-18.
189. Roth, W.M., Désautels, J., 2004. Educating for citizenship: Reappraising the role of science education, *Canadian Journal of Science, Mathematics and Technology Education*, Vol. 4:2, pp. 149-168.
190. Russell B. *Power: A New Social Analysis*. London: Routledge Classics, 2004. 288 p.
191. Sadler P. M. Advanced Placement in a changing educational landscape. *Promise and impact of the Advanced Placement Program*. 2010. pp. 3-16.
192. Sahlberg P. Teaching and Globalization. *Managing Global Transitions*. 2004. Volume 2 (1). pp. 65-83.
193. Schroeder C. *ReInventing the University*. Logan, Utah: Utah State University Press, 2001. 268 p.
194. Schubert W. *Love, Justice, and Education: John Dewey and the Utopians* (Landscapes in Education), IAP, 2009, 256 p.

195. *Science Teacher Education for Responsible Citizenship*. Towards a Pedagogy for Relevance through Socioscientific Issues, 2020, Ed. by M. Evagorou, J.A. Nielsen, J. Dillon. Springer.
196. Scott P. Massification, Internationalization and Globalization, *The Globalization of Higher Education*. Bickingham Press, 1998. 208 p.
197. Scott P. The Postmodern University? *The Postmodern University? Contested Visions of Higher Education in Society*. Buckingham: SRHE and Open University Press, 1997. pp. 39-62.
198. Shafir G. *The Citizenship Debates: A Reader*. University of Minnesota Press, 1998, 316 p.
199. Terepyshchy S. The “Soft Power” of Chinese Marxism as a Factor in the Educational Landscape of the Future, *Future Human Image*, 2022, No. 17, pp. 47-59.
200. The Universal Declaration of Human Rights. 1948. URL: <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>
201. Themner L., Wallensteen P. Armed conflicts, 1946-2011. *Journal of Peace Research*, 49(4), 2012. P. 565-575.
202. Tich J. *Active citizenship: A new approach to volunteering*. Huffington Post. 2010. URL: https://www.huffpost.com/entry/active-citizenship-a-new_b_553417
203. Toftul M. *Levinas Emmanuel. Modern Ethics Dictionary*. Zhytomyr: ZDU Publishing House. I. Franko, 2014. 416 p.
204. Ulrich B. What Is Globalization? *Polity*, 2000, 192 p. URL: <https://eportfolios.macaulay.cuny.edu/maciuka14/files/2014/01/Beck-What-Is-Globalization.pdf>
205. UNESCO’s work on education for peace and non-violence: building peace through education. Digital library of UNESKO, 2008. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000160787>
206. Wald, Kenneth D. (2016) Politically hyperactive? The civic participation of American Jews. *Politics, Groups, and Identities*, 2016, 4:4, pp.545-560.

207. *What is Civic Activism Movement*. URL: <https://www.igi-global.com/dictionary/civic-activism-movement/78128>
208. Woodward V. Active Learning for Active Citizenship: An Overview. *OR Insight*, 20 (2 Supplement), 2007, pp. 13-19.
209. Worku M. Y. Perception of Ethiopian students and educators on the responsibility for good citizenship. *Journal of International Social Studies*, 2018, 8(2), pp. 103–120.
210. Xu Shishi. Active citizenship in the challenges of civilizational development. *Knowledge, Education, Law, Management*, 2022, № 5 (49), PP. 61-65. <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.5.11>
211. Xu Shishi. The Phenomenon of Active Citizenship: The Dialectics of Global and National Discourses. *Philosophy and Cosmology*, 2023, Volume 30, 88-96. <https://doi.org/10.29202/phil-cosm/30/8>
212. Yossi H. *Citizenship 2.0. Dual Nationality as a Global Asset*. In the series Princeton Studies in Global and Comparative Sociology. Princeton University Press, 2019.
213. *Youth and active citizenship through the values of UNESCO*, 2015, URL: <https://en.unesco.org/events/youth-and-active-citizenship-through-values-unesco>
214. Zembylas M. Citizenship Education and Human Rights in Sites of Ethnic Conflict: Toward Critical Pedagogies of Compassion and Shared Fate. *Studies in Philosophy and Education*, 31 (6), 2012, pp. 553-567.